

MB
92.600

Fogarassy Miklós
Kamarás István

Olvasó

A LABI=
RINTUS=
BAN

Olvasó a labirintusban

Popánszky Miklós, Kontariné István

Olvasó a labirintusban

Órmosaszeredői Kőrös Kézpiskola, Órmos

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

Tankönyvkiadó, Budapest, 1981

Fogarassy Miklós — Kamarás István

Olvasó a labirintusban

(Olvasásszociológiai kutatás középiskolások körében)

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

Tankönyvkiadó, Budapest, 1981

Bírálták

KENYERES ZOLTÁN

KRONSTEIN GÁBOR

Olvasó a lapintásban

(Olvasószociológiai kutatás középiskolások körében)

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

MB 92. 600

1981

ISBN 963 17 5888 5

Tartalomjegyzék

I. Célkitűzéseink és módszereink	7
II. Értékrend, beállítódás, olvasottság, ízlés	14
1. Jelenlét és jövőkép, alapok és célok	14
a) Életervek	15
b) Értéktárak	26
2. Olvasói beállítódás	32
a) Olvasói aktivitás	32
b) Olvasói igények	40
3. Irodalmi olvasottság, olvasói értékrend	43
III. A novellák: a vizsgálat tárgyai és eszközei	55
Örkény István: Meddig él egy fa?	55
Sánta Ferenc: Nácik	60
1. A novellák kiválasztása és az elemzési szempontok	66
2. A Meddig él egy fa? elemzése	68
3. A Nácik elemzése	72
IV. A novellák fogadtatása és értékelése	77
1. Közömbösség és érzékenység	78
2. Érzelmi fogadtatás	80
3. Kedvelés és elutasítás	87
4. A művészi érték megállapítása	93
5. Egyetértés és ellenkezés	95
6. Az elfogadás és az értékelés indítékai	97
7. A novellák fogadtatása valamint az olvasói aktivitás és az értékrend kapcsolata	99
V. A novellák értelmezése	101
1. A megértés és az értelmezés mérése	102
a) A tárgyi és eszmei szint aránya	105
b) Motívum-elemzés	106

c) Az egész szöveg értelmezés-színvonalának mérése	107
2. Akik kívül maradtak	108
a) A Sánta-novella félreértelmezései	110
b) Az Örkeny-novella félreértelmezései	111
3. A „tárgyi” és „eszmei” megközelítés	114
4. Az értelmezések tartalma	115
5. Látogatás az olvasó műhelyében	129
6. Az értelmezés szintjei	139
a) A második szint	139
b) A harmadik szint	140
c) A negyedik szint	142
d) Az ötödik szint	142
7. „Hivatásos” és „laikus” olvasók értelmezései	143
8. Az értelmezések minősége	146
9. Beállítódás, értékrend, fogadtatás és megértés kapcsolatai	150
Befejezőképpen	162
Függelék: A kutatáshoz használt kérdőív	167

I. Célkitűzéseink és módszereink

Bár az irodalomtudomány eszközei finomodnak, sokasodnak, *egy-egy mű valódi és teljes „életrajzárol”* roppant keveset tudunk. Annak a legyezőszerűen szétterülő, szétszalazódó úthálózatnak, mely az alkotói kézirtattól az „olvasatokhoz”, a mű élményvariánsaihoz vezet, csak egy kis szakasza van valamelyest bevilágítva.

Az író megírja művét, a kiadó felfedezi, vagy elfogadja, megjelenik a könyv, könyvesboltokba, onnan otthoni könyvgyűjteményekbe és könyvtárakba kerül. Reflektorfény azonban csak rövid időre vetődik a műre: csak a „mérvadónak” tekintett olvasók, a kritikusok véleménye jelenik meg róla. További története jobbára olyan, akár a bűvópatak nyomvonala, amely csak itt-ott tűnik elő. Pedig a művek igazi élete, *az élmény-lenyomatokban való megsokszorozódása* csak akkor kezdődik igazán. Sőt azt is mondhatnánk: drámája is ebben, a kevéssé ismerhető időszakban zajlik le, hiszen elutasítása, elfogadása voltaképpen a mű élet-halál harca is — maradandósága forog kockán.

Ettől a könyvtől — bármennyire is általános szempontú kérdésre nyitottunk rá az imént — korántsem kell azt várni, hogy képet ad majd irodalmi művek teljes élettörténetéről, nagy kalandjairól. Két mai, modernnek is nevezhető magyar novella olvasói fogadtatásának és befogadásának (elfogadásának, értékelésének, hatásának, értelmezésének) alapos vizsgálatával, szociológiai és szociálpszichológiai eszközökkel azonban ebbe az irányba teszünk kísérleti felderítőutat. Legfontosabb célunk az, hogy vallaszuk, szólásra bírjuk az olvasók „csendjét”, és — amennyire ez lehetséges — tényszerű, elemző leírást készítsünk a mű és olvasó találkozásának végül is intim, személyes és tulajdonképpen „mérhetetlen” tényeiről.

A két novella, mely a Könyvtártudományi és Módszertani Központ

kutatásának* részben tárgya, részben eszköze: *Sánta Ferenc Nácik és Örkény István Meddig él egy fa?* című novellája. Mindkét elbeszélés a modern magyar rövidpróza-irodalom kiemelkedő alkotása. Értékességükön túl kiválasztásuk mellett több, részben praktikus, részben esztétikai szempont is szólt. Mindkét írás — bár „megszövegezése” látszólag a realista epika körében marad — szikár és áttételes, igazi mondanivalója nem könnyen adja meg magát. Olvasói aktivitásra számító műveket választottunk ki a vizsgálat céljára, de nem olyan mértékben áttételeseket, hogy csak irodalmilag iskolázott olvasók számára legyenek foghatók. Mindkét novella rövid — és az ebben az esetben nemcsak a szöveg tömörségét jelenti, hanem egy irodalomszociológiai vizsgálat praktikus érdekei is így kívánják. Még valami összefűzi ezt a két, tónusában és természetesen mondanivalójában is karakteresen egyedi elbeszélést: mindegyik történetben háttérelemként (de csupán így!) a háború motívuma szerepel.

Olvasó a labirintusban, ezt a címet adtuk könyvünknek, labirintushoz hasonlítva az irodalmi művet, azaz művészi módon kitervelt építményhez, amelyben el is lehet tévedni, meg is lehet találni — a szörny helyett a — megrendítőt. Könyvünk hőse az *olvasó*, őt követjük az „útvesztőben”. Az olvasót ebben a könyvben a *középiskolás diák*, a középiskolás diákot a *17 éves gimnazista* képviseli. Írásunk olyan *alkalmazott irodalomszociológia*, amelynek főszereplője az olvasó, ám nem általában, hanem két novella olvasójaként. Főhősünket a tanár irodalmat tanuló diákként ismeri, de talán keveset tud olvasói szokásairól, olvasói várakozásairól, olvasói viselkedéséről, márpedig enélkül nemigen végezhet megalapozott, *olvasót formáló tevékenységet*.

Főhősünk tehát a középiskolás diák, aki ugyan olvasóként is megismételhetetlen személyiség, ám szociológiai jelenség is, hiszen mind *olvasói beállítódását* (ízlését, érdeklődését, választásait), mind *olvasói viselkedését* (érzéseit, értékeléseit, értelmezéseit) társadalmi helyzete (neme, életkora, társadalmi származása, állampolgársága, anyanyelve, tevékenységei, lakóhelye, életmódja, értékrendje) is meghatározza. Azért választottunk olyan 17 éves budapesti gimnazistákat, akiknek szülei fizikai dolgozók, hogy

* Az 1974-ben kezdődött kutatás hipotéziseiről és módszereiről részletesebben: FOGARASSY Miklós—KAMARÁS István: Egy nemzetközi olvasás-szociológiai befogadás-vizsgálat módszertani tanulságai = Könyvtári Figyelő, 1975. 5. sz. 1975. 6. sz.

az igen bonyolult sokismeretlenes olvasásszociológiai egyenlet valamelyest egyszerűsödjön. Választhattunk volna a száz középiskolás tanuló helyett ezret, de nem tettük, mert úgy gondoltuk, hogy „a többször kevés több, mint az egyszer sok”. Így nem növeltük a főszereplőket modellező 100 középiskolás diák számát, hanem úgynevezett *kontrollcsoportokat* alakítottunk ki más társadalmi rétegekhez tartozó olvasókból, akikkel összehasonlíthatuk azokat, akikről könyvünk szól. Szüleiket helyettesíti 100–100 Budapesten élő, nyolc általános iskolai osztályt végzett *szakmunkás*, akiknek életkora 40 és 50 év között van (mint szüleik többségéé). „Apáik” foglalkozása lakatos vagy forgácsoló, „anyáiké” szövő és fonó. Bátyjaik és nővéreik lehetnének azok a Budapesten lakó 20 és 30 év közötti, hasonló végzettségű és foglalkozású fiatal szakmunkások (50–50 fő), akik a harmadik és negyedik kontrollcsoportot alkotják. Tekintve, hogy valamennyi középiskolás diákunk könyvtárhasználó,* értelemszerűen adódott, hogy az ötödik kontrollcsoportban olyan *könyvtárosok* (50 fő) szerepeljenek, akik irodalomszakos tanári diplomával is rendelkeznek. A hatodik csoport tagjai „*bívtáros olvasók*” (37 fő) ők irodalomtudós, kritikus vagy lektor minőségben értelmezői is, közvetítői is az irodalomnak.

Három kontrollcsoport nemzetközivé bővítette kutatásunkat, ugyanis a 31 magyar fiú és 69 magyar lány mellett, 16 szovjet fiú és 34 szovjet lány (moszkvaiak**), 7 bolgár fiú és 43 bolgár lány (szófiaiak), 26 lengyel fiú és 74 lengyel lány (Pulawyban, egy Varsó melletti kisebb városban tanulnak) is elolvasta Örkény és Sánta novelláját, és ők is válaszoltak a bolgár, a lengyel, a magyar és a szovjet könyvtárosok segítségével*** a kérdőívünkben szereplő kérdésekre. A magyar és a bolgár diákok szülei közül az egyik minden esetben, a másik az esetek háromnegyed részében fizikai dolgozó. Az orosz diákok felénél mindkét szülő, másik felénél csak az egyik szülő

* Ennek nincsen túlzott jelentősége, hiszen a gimnáziumi tanulók nagyobb része könyvtárhasználó. Ez tehát nem szempont, nem „rétegtékező ismérv”. Azért esett rájuk választásunk, mert a kutatást könyvtáros kollégák segítségével bonyolítottuk le, okkal gondolván, hogy a könyvtár megfelelőbb helyszíne a mű és az olvasó találkozása tanulmányozásának, mint a tanterem.

** Tekintve, hogy az anyanyelvük orosz és a novellákat is orosz nyelven olvasták, a továbbiakban az orosz diákok, valamint orosz fiúk és orosz lányok elnevezéseket használjuk.

*** A moszkvai Lenin Könyvtár, a varsói Nemzeti Könyvtár, a szófiai Cirill és Metód Könyvtár, valamint a budapesti Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár munkatársai.

fizikai dolgozó. A lengyel diákok negyedénél mindkét szülő fizikai dolgozó, ötödénél csak az egyik; ötödénél mindkét, ötödénél csak az egyik szülő értelmiségi, a többieknél mindkét szülő középfokú végzettségű szakember (hivatalnok, eladó, rendőr, technikus). Mind a négy városban a lányok képezik a nagyobb, tehát a megalapozottabb következtetésre lehetőséget nyújtó csoportot.

Bár vizsgálatunk túlléphetett országunk határain, ez nem jelenti azonban azt, hogy kutatásunk szabályos nemzetközi összehasonlító vizsgálat lenne, még kevésbé azt, hogy valamiféle „nemzetközi olvasóbajnokság”, csupán a viszonyítások szempontjait akartuk kibővíteni. A legfontosabb szereplő itt az a magyar középiskolás diák, akit konkrét művek olvasójaként összehasonlíthatunk moszkvai, szófiai és varsói diákokkal is, már amennyire a fordítások és a lefordított művek olvasói értelmezéseinek fordításai összevethetők. Még egy szempontból fontosnak tartottuk, hogy kutatásunk határai ne országunk határai legyenek: nagyon izgatott minket az, hogy milyen mértékben töltheti be egy irodalmi mű a *blá* szerepét: gyermek és szülő, diák és tanár, olvasó és könyvtáros, valamint a különböző anyanyelvű kultúrák között. Joggal kérdezhetné olvasónk, nem voltunk pazarlóan bőkezűek a kilenc kontrollcsoporttal? Úgy érezzük azért nem, mert azokat, akiket érdekel a magyar középiskolás diáknak és ennek a két műnek a találkozása, kell, hogy érdekelje „apáik” és „anyáik”, nem magyar diáktársaik, a kezükbe könyvet és értelmezést adó „hivatásos olvasók” hasonló szerepben való viselkedése is.

Szóltunk a „labirintusokról” és a „theseusokról”, de még csak sejtettük *célunkat*, hogy mit is akartunk megtudni. Képes kifejezéssel élve: azt, hogy mi történik a labirintusban. A művek és középiskolás olvasóink találkozásának eredménye érdekelt. Elsősorban az, *mit éreznek a művek elolvasása közben, hogyan értékelik és hogyan értelmezik őket*. Gondoltunk a *Társszerzők az iskolapadból* címre is. Ha ez maradt volna, egyik előfeltevésünk került volna könyvünk élére. Nevezetesen, hogy a két novella szép számú félreértelmezőjén, a műveknek csak a töredékelemeit befogadókon kívül olyanokat is fogunk találni (még a százezreket képviselő száz magyar középiskolás diák között is), akik a két olvasmány élmény-változatának kialakításában az írók — Örkény és Sánta is — társszerzőinek tekinthetők. Mint minden igazi olvasó, aki belső aktivitással mintegy újraalkotja a művet. Feltételeztük, hogy a 16–17 éves középiskolás diákok között több

száz vagy több ezer olyan olvasó akad, akinek értelmezései a hivatásos olvasók értelmezéseivel hasonlíthatók össze. A „társszerző-olvasóval” azonban csak mint optimális esettel számolhatunk, fő feladatunknak a nagy többség olvasói viselkedésének feltérképezését tekintettük. Le akartuk írni a kísérleti személyként kiválasztott diákokkal modellezett középiskolás réteg irodalmi ízlését, az irodalmi művekkel kapcsolatos általánosabb és a két vizsgált művel kapcsolatos konkrét beállítódását, értékelő és értelmező tevékenységüket, e tevékenységek egymásrahatását. Bizonyítani akartuk, hogy ezeknek az olvasói tevékenységeknek a mozgatórugói: *az olvasó társadalmi helyzete, élettapasztalata, értékrendszere, a nemzeti kultúra, az ízlésnormák, a mű elolvasásában való érdekeltség, az irodalmi nyelv ismerete, az olvasó személyisége.*

Legfontosabb előfeltevéseink egyike az volt, hogy egy értékes művészi alkotás (ilyenek a vizsgált novellák is) nem csupán a legképzettebb olvasók számára, hanem *többféle értékrendszerű, többféle olvasói beállítódású ember számára tehet lehetővé — megfelelő feltételek esetén — műélvezetet vagy éppen katarzist, még azoknál is, akik nem vagy alig találkoztak olvasói pályafutásuk során ilyen típusú irodalmi alkotásokkal.* Feltételeztük azt is, hogy *az olvasó társadalmi meghatározottsága nem közvetlen, ám azt is, hogy az „ahány olvasó, annyi olvasat” elv érvényességét egy szociológiai elv korlátozza, amely szerint az olvasó egyén társadalmi rétegek, csoportok tagja,* és az egyik legintimebb tevékenysége, a műbefogadás közben is az marad, és csoportja normái szerint viselkedik.

Számoltunk azzal, hogy az emberek maguk is alig ismerik értékrendszerüket és beállítódásaikat, alig ismerik magukat mint olvasót. Amit ismernek magukból, azt sokan takargatják, és ha őszinték, akkor sem tudják megfelelőképpen megfogalmazni véleményüket. Ebben a kutatásban is problémát jelentett annak a megállapítása, hogy a kérdezettek úgy viselkednek-e, ahogy gondolkoznak, és hogy ezt kizárólag saját kijelentéseik alapján ítéldhetjük meg. „Mérőeszközünk” egy nyitott és zárt kérdéseket, valamint az értékrend és az olvasói beállítódás mérésére szolgáló teszteket tartalmazó *kérdőív* (lásd a Függelékben) volt, amelyet „bevetése előtt” természetesen hasonló közegben kipróbáltunk. A kérdőíves interjú időtartama 1—2 óra volt (beleértve természetesen a három* novella elolvasását is), színhelye közművelődési könyvtárak. Az interjúkészítő feladata ebben az esetben

* Mint „kontroll-mű” a Kis Samu Jóska című Móricz-novella is szerepelt.

az volt, hogy elmagyarázza a kérdezettnek a feladatot, ügyeljen a feladatok elvégzésének sorrendjére, ha szükséges, segítsen a kérdések értelmezésében, és ellenőrizze, hogy megfelelő-e a feladat elvégzése. (A segítség természetesen csak technikai jellegű volt, a kérdezett véleményét nem befolyásolta semmiféle irányba.)

Nyomatékosan hangsúlyozzuk, kutatásunkkal nem az volt a célunk, hogy a középiskolás tanulók olvasási szokásait jellemző pontos adatokat állapítsunk meg, hanem az, hogy feltárjunk folyamatokat, összefüggéseket és tendenciákat. Kevesekről, sokkal összehasonlítva őket, sokfélét akartunk megtudni. Könyvünk olvasóit pedig kíváltképp nem pontos számszerű adatokról, hanem minél pontosabb és sokoldalúbb megfigyelésekről akarjuk tájékoztatni. Ilyen kis minták** esetében különben is csak a nagyon pregnáns mennyiségi összefüggésekre érdemes odafigyelni, a finomabb számítások félrevezetőek lennének, ezért az alábbi jelöléseket vezettük be a pontosság látszatát keltő százalékarányok helyett:

☐ Jelöli a csoportokhoz tartozók egytized részét (vagyis legalább 1—2 főt az orosz fiúk, 2—3 főt a magyar és a lengyel fiúk, 3—4 főt bolgár és orosz lányok, 6—7 főt a lengyel és a magyar lányok, 5 főt a fiatal szakmunkások, a könyvtárosok, az orosz és a bolgár diákok, 10 főt az idősebb szakmunkások, a magyar és a lengyel diákok közül.

OJelöli a csoporthoz tartozók egyhuszad részét.

Könyvünk — mint alkalmazott irodalomszociológia — egyrészt azokhoz szól, akik (mint kiadók, lektorok, kritikusok, szerkesztők, irodalomtudósok) hivatásszerűen foglalkoznak az irodalmi élet belső aktivitásával, másrészt azokhoz, akik (mint könyvtárosok, könyvterjesztők, népművelők, pedagógusok) hivatásszerűen foglalkoznak az olvasóközönség nevelésével, de legelsősorban a tanárokhoz, hiszen hőse a diák-olvasó. Az elmúlt években öröndetes módon előrelendült az irodalomoktatás, az új tantervtől és (a már elkészült és a készülő) tankönyvektől további eredmények várhatók. A reform magasra emelt elméleti igényessége fokozott mértékben veti

** A kis minta is lehet jól megválasztott minta. A miénk ilyennek bizonyult. Amennyiben egy másik (és harmadik, negyedik) hasonló nagyságrendű csoportnál is hasonló összetételű válaszokat tapasztalnak az adott kérdéskörnél, kis mintánk is megbízhatónak nevezhető. Ilyen ellenőrző vizsgálatokat mi is végeztünk. L. Az értelmezések minősége című fejezetben.

fel azt a kívánságot, hogy minél inkább előtérbe kerüljön a diák, hogy a tanár minél pontosabban ismerje tanítványainak és tanítványai korosztályának ízlését, befogadói viselkedését. Ehhez kínálunk támpontot, közvetlenül az irodalomszociológiai befogadás-vizsgálat eredményeivel, közvetve vizsgálati módszereinkkel, amelyeket tanár-olvasóink is felhasználhatnak.

II. Értékrend, beállítódás, olvasottság, ízlés

1. Jelenlét és jövőkép, alapok és célok

Amikor az olvasó a többféle lehetséges műértelmezés között választ, döntését esztétikai kultúráján kívül világnézete, értékrendszere és élettapasztalata határozza meg.* Legkevesebbet olvasóink élettapasztalatairól tudunk, azt is csak áttételesen: az elképzelt jövőbeli életük leírásából. Világnézetükről valami keveset és értékrendszerükről valamivel többet az erre a célra szolgáló tesztek segítségével. Hogy ez a négy, egymást jócskán átfedő szféra hogyan működik közre az irodalmi művek fogadtatásában és befogadásában, arról még elég keveset tudunk. Ha már eléggé sokat tudnánk, akkor is akadna bőven gondunk avval, hogyan alkalmazzuk az általános törvényszerűségeket erre a két novellára és ezekre az olvasókra.

Valószínűnek tűnik, hogy a magasrendű-létkiteljesítő értékeket előtérbe helyezőknél nagyobb esélye lesz a művészi alkotásoknak, amelyeknek az a sajátossága, hogy még akkor is operálnak magasrendű-létkiteljesítő értékekkel, ha a mű súlypontja, tétje, központi konfliktusa nem az alapvető értékek szférájában mozog. Az is valószínű, hogy a Hankiss Elemér által „teljesség elvű dinamikusnak” nevezett értékrend általában jobban segíti a művészi üzenet megfejtését, mint a létfenntartó értékek felhalmozásával jellemzett „aktív-dinamikus” vagy a létfenntartó értékek hiányát adottnak vevő „restriktív-statikus” értékrend.**

Ez a feltételezés nem zárja ki azt, hogy azonos értékrendtípushoz tartozó egyének vagy csoportjuk — többé-kevésbé eltérő értékalakzatuknak megfelelően — különféle értelmezést válasszanak. Egy-egy érték megléte vagy hiánya, illetve az értékalakzatban elfoglalt helye (ill. pályája, hiszen az értékrend is mozgásban van) nagyon erősen befolyásolhatja az olvasó hozzá-

* JÓZSA Péter: Társadalmi kommunikáció és kultúra. = Valóság, 1976. 6. sz.

** HANKISS Elemér: Változások a társadalom értéktudatában. = Kultúra és közös-ség, 1974. 4. sz.

állását és döntését. A hiányosan rendelkezésre álló létfenntartó értékeket leszorító és a magasrendű — elsősorban túlvilági — értékeket felfokozó restriktív-statisztikus értékrend passzív jellege ellenére a *Meddig él egy fa?* olyan értelmezését segítheti elő, amely a novella jelentés-holdudvarának belső gyűrűjében található. Elképzelhető, hogy a túlvilági élet értéke teszi kulcsfontosságú mozzanattá a szimbolikus jelentésű fát. Következésképpen nem várunk látványos összefüggéseket a novellák fogadtatása és befogadása, valamint az értékrend egésze között. Ugyanakkor fokozott figyelmet fordítunk azokra az értékekre, amelyek „ikerpárjai” megtalálhatók a novellák értékrendszerében, mint a megaláztatás, a hatalom, a szegény, a kényszer, az igazságtalanság, a rabság, a háború, az emberi gonoszság, a társadalmi egyenlőtlenség a *Nácik*-ban; és mint a remény, az egészség, a betegség, a boldogság, a harmónia, a lelki béke, a szegénység és a magány a *Meddig él egy fá?* —ban.

a) Éleettervek

Amikor az olvasókat arra kértük, hogy képzeljék magukat az ezredfordulóra, és onnan visszatekintve meséljék el, hogy mi történt velük, arra gondoltunk, hogy a jövőkép fontos információkat ad a jelenlétről (a jelenbeli létről). Még akkor is számíthatunk erre, ha a jövőkép messze elrugaszkodik a jelen valóságától, hiszen az elrugaszkodás iránya is nagyon jellemző: és még akkor is, ha valaki nem tudja elképzelni a jövőjét. Úgy gondoltuk, hogy az elképzelt életükben végzett tevékenységek és megvalósult eredmények mai terveikre utalnak, és hogy a célok és a célként kitűzött vezetők értékek kulcsot adhatnak értékrendszerükhöz.

Az „Írja le életcéljait!” felszólítás és a „Képzelje el...!” kezdetű kérdés természetesen egészen más reagálást válthat ki, ezért előnyei mellett számolni kellett mérőműszerünk tökéletlen működésével is. A „Képzelje el...!” a valóságtól való elrugaszkodásra biztat, a repülőtéri szituáció arra készítheti a választót, hogy elképzelt életrajzában feltétlenül benne legyen az utazás is. A „mi mindent mondana el” megfogalmazás feltételes módban elmondott, csupán a témát kijelölő „beszélnék munkámról, családomról, örömeimről, bánataimról” típusú válaszokra ösztönözhet. Számolnunk kellett avval is, hogy többen megfognak tréfálni: képzelt barátjuknak hamarabb indul a repülőgépe, nem hagyja őt szóhoz jutni stb. Természetesen várhattunk egészen vad történeteket is, amelyeknek az a célja, hogy a kérdeztet homályba burkolja, megtévessze a kutatót.

A nemzetközi összehasonlító kutatás szovjet munkatársa V. Sz. Orlova arra figyelmeztetett, hogy a feladat megfogalmazásának módja — ti., hogy barátjának mesélje el életét — arra készíti az embert, hogy saját személyes életének eseményeiről számoljon be a kérdezett, hiszen nincsen értelme annak, hogy a képzelt helyzetben szereplő barátnak, aki ugyanabban a valóságban él, társadalmi változásokról számoljon be.* Arra is figyelmeztet Orlova, hogy az idősebb szakmunkásoknak nem volt éppen szerencsés ilyen típusú — jövőendő életükről elmélkedő — kérdést feltenni.

Úgy gondoltuk, természetesen csak ennél a kérdésnél, hogy igen nagy fontosságot kell tulajdonítani a válasz hiányának. Számolnunk kellett avval, hogy néhányan nem értik a kérdést, hogy nem szeretnek játszani, hogy babonások, hogy nem akarnak és nem tudnak válaszolni. Az okok közül a legutóbbira számítottunk leginkább, de a többi esetben is számolunk avval, hogy a valódi ok a célok és a tervek hiánya.

A választ megkerülőket végül is három csoportba osztottuk: az elsőbe azok tartoznak, akik nem indokolták, hogy miért nem vállalkoznak a feladatra, a második csoportba azok, akik úgy nyilatkoznak, hogy nem tudják elképzelni jövőjüket, a harmadikba pedig azok, akik valamiképpen megkerülik az érdemleges választ (humorizálnak, az elképzelt találkozás történetét mesélik el életük helyett, csak utalnak arra, miről beszélnének, pl. „elmesélném életem, sorsom alakulását, örömeimet és bánatomat”). A nem válaszoló három típusa a négy diák és az öt kontrollcsoportnál eképpen alakult:**

Kérdezettek	nem indokol	„mellébeszél”	nem tudja elképzelni	összesen
bolgár diákok	□□	□	□	□□□□
lengyel diákok		□○		□○
orosz diákok		□○	○	□○○
magyar diákok	□	□	○	□□○

* V. Sz. ORLOVA: Metodiceszkije problemü mezsdu narodnuh iszledovanij voszprijatija hudozsesztvennoj literaturü. = Szociologija i pszichologija cstenija. Moszkva, Kniga. 1979.

** Emlékeztetjük olvasóinkat arra, hogy a táblázatban a □-jel a csoporthoz tartozók egytizedét, a ○ jel a huszadrésztét érzékelteti.

Kérdezettek	nem indokol	„mellé- beszél”	nem tudja elképzelni	összesen
idősebb szakmunkások	☐ ☐	☐ ☐	☐	☐ ☐ ☐ ☐
idősebb szakmunkásnők	☐ ☐	☐	☐	☐ ☐ ☐ ☐
fiatal szakmunkások	☐ ☐ ☐ ☐	☐ ☐	☐	☐ ☐ ☐ ☐ ☐
fiatal szakmunkásnők	☐ ☐	☐ ☐	☐	☐ ☐ ☐ ☐
könyvtárosok	☐	☐		☐ ☐

És most következzenek azok, akik vállalkoztak jövőbeli életük leírására. Miről van szó ezekben az életrajzokban? Csaknem minden középiskolás diák ír valamit jövőbeli *társadalmi helyzetéről*, foglalkozásáról. Többségük feljebb emelkedik a társadalmi ranglétrán szülei helyzeténél, szintjénél. Természetesen ennek a lehetősége középiskolás „foglalkozásukkal” már a jelenben adott. Az is természetes, hogy a középiskola harmadik osztályában tanulók többsége értelmiségi pályát választ. A leggyakoribb foglalkozások a fiúknál műszaki értelmiségi, geológus, régész; a lányoknál orvos, tanár, biológus. Művész, politikus, társadalomtudós (a régész kivételével) csak el-elvétve akad közöttük.

Csaknem mindegyik jövőbe vetített életrajzot készítő középiskolás és könyvtáros ír valamit *munkájáról*, a férfi szakmunkásoknak viszont csak kétharmada, a fiatal szakmunkásnőknek csak fele, az idősebb szakmunkásnőknek csak ötöde. Ehhez képest jóval alacsonyabb azoknak az aránya, akik úgy nyilatkoznak, hogy *szeretik* munkájukat, vagy hogy *érdekes*, illetve *alkotó* jellegű munkát végeznek. Több lengyel és magyar diák arról panasz-kodik, hogy felsőfokú végzettsége ellenére „széklábat farag”:

Kérdezettek	szereti munkáját	érdekes, alkotó munkát végez
bolgár diákok	☐ ☐ ☐	☐
lengyel diákok	☐ ☐ ☐ ☐	☐ ☐
orosz diákok	☐ ☐ ☐ ☐ ☐	☐
magyar diákok	☐ ☐ ☐ ☐ ☐	☐
idősebb szakmunkások	☐	
fiatal szakmunkások	☐	☐

Kérdezettek	szereti munkáját	érdekes, alkotó munkát végez
idősebb szakmunkásnők	☐	
fiatal szakmunkásnők	☐	
könyvtárosok	☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐	☐ ☐

Anyagi javakról (pénz, lakás, berendezés, saját jármű, nyaraló), a fiatal szakmunkások írnak leggyakrabban, a bolgár és az orosz diákok a leg-
ritkábban:

Kérdezettek	lakás	berendezés	jármű	telek	pénz
bolgár diákok	☐	☐		☐	
orosz diákok	☐		☐		
lengyel diákok	☐ ☐ ☐	☐	☐ ☐ ☐		☐
magyar diákok	☐ ☐ ☐	☐	☐ ☐	☐	☐
idősebb szakmunkások	☐ ☐ ☐	☐	☐	☐	☐
fiatal szakmunkások	☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐	☐ ☐	☐		☐ ☐
idősebb szakmunkásnők	☐ ☐ ☐	☐	☐		
fiatal szakmunkásnők	☐ ☐ ☐ ☐ ☐	☐ ☐ ☐	☐	☐	☐ ☐
könyvtárosok	☐ ☐	☐	☐ ☐	☐	☐

Meglepő módon mellőzik a fiatalok a „szabadidő-tervezést”, kétszerte-háromszorta gyakrabban szerepel ez a téma az idősebb szakmunkásoknál és a könyvtárosoknál, mint a fiatal szakmunkásoknál és a diákoknál. A leg-
gyakoribb tevékenység az *utazás*. A diákok úticéljai között nagyjából
egyenlő arányban szerepelnek a szomszédos országok, Európa, más világ-
részek, más bolygók, más égitestek. Az utazásnál jóval ritkábban szerepel-
nek a *művelődés* más formái: az olvasás, a moziba, színházba, hangversenyre,
múzeumba járás.

Kérdezettek	utazás	szóra- kozás	műve- lődés	tanu- lás	művészi ön- tevékenység
bolgár diákok	☐ ☐	☐			
lengyel diákok	☐ ☐	☐	☐	☐ ☐	☐

Kérdezettek	utazás	szóra- kozás	műve- lődés	tanu- lás	művészi ön- tevékenység
orosz diákok	□□□			□	
magyar diákok	□□□	□□	□□	□□	○
idősebb szakmunkások	□□□□	□□□	○	○	○
fiatal szakmunkások	○	□□□	□□□	○	□
idősebb szakmunkásnők	□□□□	□□	□□	○	
fiatal szakmunkásnők	□□	□□	□		
könyvtárosok	□□□□□	□□□	□□□□	○	○

A *családról* az életrajzok kétharmad-háromnegyed részében írtak, első-sorban a gyermekekről. A család azonban a legtöbbször, mint az *ön-körön belüli kis világ* jelenik meg, erre az is bizonyíték, hogy nem sok életrajzban esik szó részletesebben a *háztartásról* (akárcsak foglalkozásukról).

Meglepően ritkán bukkannak fel ezekben az életrajzokban a *barátok*. (Nem lehetetlen, hogy ennek egyik, de nem elegendő oka az, ahogy az elképzelt helyzetben éppen egy barátuknak mesélik el életünket.) A másik bizonyíték az *ön-körből* való kilépés nem túl gyakori előfordulására a *gyermekek jövőjével* kapcsolatos elképzelések viszonylagos ritkasága.

Kérdezettek	csak a gyerekek	a háztar- tás is	barátok	gyermekek jövője
bolgár diákok	□□□□□□□□	□□□		
lengyel diákok	□□□□□□□□	□□□□	○	○
orosz diákok	□□□□□□□□	□	○	○
magyar diákok	□□□□□□□□	□	□	□□
idősebb szak- munkások	□□□□□□□□	○	○	□□□□□□
fiatal szakmunkások	□□□□□□□□□□	□□	□	□□□□
idősebb szak- munkásnők	□□□□□□□□	□□	□□	□□□□□□
fiatal szak- munkásnők	□□□□□□□□□□			□□□□□□
könyvtárosok	□□□□□□□□	○	□□	□□□□□□

Ha még hozzávesszük ehhez, hogy csak elvétve esik szó a szülőkről vagy a szerelemről, még jobban érzékelhetjük, mennyire szegényesek az emberi kapcsolatok tervei. Még ennél is meghökkentőbb, hogy milyen keveset írnak a kis világot körülvevő nagyobb világról, a társadalomról, akárcsak az elképzelt foglalkozásukon keresztül is.

Amikor ön-körén kívülre lép az életertervet készítő, elsősorban a technikai és gazdasági fejlődésről ír, egyedül a könyvtárosoknál esik hangsúly a *társadalmi-politikai* fejlődés kérdéseire nagyobb mértékben. Még a szocializmus és kommunizmus felépítésére vonatkozó ismerős jelszavak is elmaradnak ezekből az életrajzokból.

Kérdezettek	technikai és gazdasági fejlődés	társadalmi -politikai kérdések
bolgár diákok	○	○
lengyel diákok	○	
magyar diákok	□□○	□□
orosz diákok	○	○
idősebb szakmunkások	□□□□○	□□□
fiatal szakmunkások	□□□	□
idősebb szakmunkásnők	□□□○	□○
fiatal szakmunkásnők	□□	□
könyvtárosok	□□□	□□□○

Nem csak az ön-körén kívülre, hanem az én-körön belülre is ritkán lépnek az életertervkészítők. Alig-alig esik szó az életrajzok főhőseiről: egyéniségükről, *személyiségükről*, én-képükről. Az idősebbek — az ön-körön belül maradva — elég sokat foglalkoznak *öregségükkel*, a fiatalok természetesen erről nem írnak.

Kérdezettek	öregség	személyiség
bolgár diákok		
lengyel diákok	○	○
magyar diákok	○	□
orosz diákok	○	○

Kérdezettek	öregség	személyiség
idősebb szakmunkások	□□□□□	
fiatal szakmunkások	□□	○
idősebb szakmunkásnők	□□□□□□	○
fiatal szakmunkásnők	□□	○
könyvtárosok	□□□□	□□□

Természetesen nem szabad megfeledkezni a feladat megfogalmazásáról („Írja le, mit mondana életének 1973 és 2000 közötti szakaszáról!”), ami történet elmondására és nem értékelésre, önjellemzésre készíti a válaszolót. A könyvtárosok példája mégis azt bizonyítja, hogy a feladat értelmezését a feladattól függetlenül meglévő, alakuló élettervek is meghatározzák.

Szemlét tartva a fontosabb „értékmezők” értéktárán megállapíthatjuk, hogy a diákok élettervei nemigen bővelkednek magasrendű-létkiteljesítő értékekben. Igaz, a társadalmi felemelkedés az önmegvalósítás egyik formája lehet, de a vágyott magasabb társadalmi pozíció ritkán társul a személyiségmegvalósítást, a közösségi magatartást, az önkifejezést szolgáló értékekkel.

Kevés jelét tapasztalhattuk a restriktív-statisztikus értékrend jelenlétének, az akvizitív-dinamikus értékrendnek viszont több változatával találkozhattunk. Az előbbit, Hankiss Elemér szellemében *létfenntartó*, az utóbbit *létkiegészítő* értékrendnek neveznénk. Az előbbire a szintentartás, a szolid életszínvonal elérése utáni stagnálás, az ön- vagy családközpontú kisvilág, a létkiegészítő értékrendre a szerző-mozgó magatartás, a felhalmozott létfenntartó értékek fogyasztása a jellemző. A civilizáció, a művelődés, a társadalom ebben az értékrendben a jó közérzet eszköze. Végeredményben ön-központú világ ez is, bár látszólag jóval tágasabb, mint az előbbi, de még az úrutazás, az energiaválság megoldása és a világbéke is valamiképp az ön-körön belül marad, vagy csupán díszletként köríti azt.

Az önmegvalósítást, a személyiség megvalósítását, az önkifejezést, az alkotást, a közösségi „állampolgárságot” célul tűző és szolgáló *létkiteljesítő* értékrend is előfordul mindegyik csoportban, ha még nem is mintaként alkalmazható formában, de reménykeltő stádiumokban.

Még egy „életfelfogással” találkozhattunk, amelyet *létleépítőnek* nevezhetnénk. Néha önmagukat, de többnyire a külső körülményeket okolva, avagy egyszerűen elfáradva, földadják a harcot, abbahagyják életüket. Ez

a meglehetősen ritka, negatív „életfelfogás” valamelyik pozitív életfelfogás csődjének is tekinthető. Hogy az egyes esetekben melyik életfelfogás kudarcáról lehet szó, életrajzokból (vagy ez esetben búcsúlevelekből) nemigen lehet megtudni.

A különböző értékrendeket sejtető négyféle élettervet a következő kritériumok alapján próbáltuk elkülöníteni:

Létleéptő életterv

az életút íve:	lefelé irányul
világa:	önös — — — nagyvilág*
társadalmi mobilitás:	lefelé — — — nincs — — — nem szerepel
munka:	csak megemlíti — — — nem szerepel
szabadidő:	nem szerepel
gyermek:	nem szerepel
személyiség:	öregség — önkritikus — nem szerepel
társadalom:	kritikus szemlélet — nem szerepel
anyagiak:	nem szerepelnek

Példák:

„1973-tól 2000-ig a munkapad mellett töltöttem az időmet. A munkában lerokkantam. Azután leszázalékoztak. Most nyugdíjas vagyok.” (20 éves esztergályos)

„Öreg vagyok, beteg, fáradt...” (40 éves szövőő)

„Fel fogják robbantani a földet, vagy ha nem is, a sok atomrobbanástól is kipszult az élet. Aztán élelem sem lesz. Jelenleg sincs elég, a szaporodás meg nagy. Szóval, nem fogjuk megérni.” (40 éves esztergályos férfi)

„Rádióaktív hamu nem mond életrajzot” (17 éves középiskolás fiú)

„A rohanó életet, amit éltünk, olyan unalom váltotta fel, hogy nem is tudom, mit csináljak. A gépek, a technika, ami körülvesz, pár perc alatt elvégzi a munkákat. Számomra így megállt az élet. Céltalannak, üresnek érzem magamat, nincs miben megmutatni cselekvőkéességem, célom.” (17 éves középisk. lány)

„Gyermekeim egyetemre járnak, én meg orvoshoz a szívemmel. Számlálom a hónapokat és epedve várom a pillanatot, hogy nyugdíjba menjek, abban reménykedem, hogy mielőbb unokáim lesznek, akiket szerethetek. Beosztott maradtam egy fiatalabb, műveltebb, de jobban helyezkedő autokrata vezetése alatt. Félretett pénzem révén utazni fogok a feleségem társaságában. Szerencsésebb esetben lesz

* Gondoljunk az önmagukban és a társadalomban csalódottakra!

egy közös problémám gyermekeimmel, szűkebb környezetemmel. Ennek természetesen az ellenkezője is bekövetkezhet. De akkor már a halál perspektívájában minden mindegy.” (30 éves könyvtáros férfi)

Létfenntartó életterv:

az életút íve:	stagnál — enyhén emelkedik
világa:	önös — kisvilág
társadalmi mobilitás:	nincs — nem szerepel
munka:	csak megemlíti — nem szerepel
anyagiak:	pénz — felhalmozás
szabadidő:	szórakozás — nem szerepel
társadalom:	csak semleges keret — nem szerepel
gyerekek:	csak megemlíti — csak boldogulásuk
személyiség:	egészség — nem szerepel

Példák:

„Nem kívánok sokat, ami most van, jó: biztos otthon, összetartó család, kiegyensúlyozott élet.” (40 éves lakatos)

„Elértem azt, hogy sokkal kevesebbet kell dolgoznom. Nyugodt nyugdíjas életet élek. Független vagyok a gyermekeimtől. Kellemes lakásban élem az életemet.” (42 éves szövőő)

„1976-ban nyugdíjba mentem. Azóta otthon vagyok és az unokámra szenteltem minden időmet. Nyugdíjazásom után elcseréltem lakásomat egy gyáli kertesházra és ott élek.” (48 éves fonóő)

„Elmentem dolgozni egy nagy gyárba, mint műszaki rajzoló. Két év múlva férjhez mentem. Született az utána következő hat évre három fiam. Aranyosak, szeretik a zenét.” (17 éves középiskolás lány)

Létkiegészítő életterv:

az életút íve:	felfelé ívelő — változó
világa:	önös — kisvilág
társadalom:	díszletként
társadalmi mobilitás:	nincs — felfelé — nem szerepel
munka:	csak megemlíti — szereti — könnyebb — nem szerepel
anyagiak:	lakás — berendezés — autó — jólét
szabadidő:	szórakozás — utazás

a társadalom:	technikai fejlődés — nem szerepel
gyerekek:	boldogulásuk — felemelkedésük — nem szerepel
személyiség:	egészség — nem szerepel

Példák:

„Jól, rendezett körülmények között élek. Két családom van. Főiskolára járnak. Sikerült lakást szereznem. Tudod, sosem szerettem a kocsit, most sincs. Utazgatok. Jelenleg skandináv úton vagyok. Feleségem jól van, egészséges. Nagyon jól főz, mint mindig.” (14 éves szerszámkészítő)

„Műszerész lettem. Egy repülőgépműhelyben dolgozom, ahol a hajtóműveket javítják. Budapesten lakom a feleségemmel, egy háromszobás lakásban. Korszerűen van berendezve. Képmagnótól a mikrofilmkönyvtárig minden megvan. Hobbym a filmezés, térhatású filmekre filmezek.” (24 éves marós)

„1974-ben folytattam a tanulást, sikeresen leérettségiztem. A gyárban dolgoztam mint szakember. Férjhez mentem, lett három gyermekem, természetesen megértjük egymást. Kaptunk lakást, de még fizetjük a részleteket. Rengeteget járunk színházba, utazunk külföldre, már Magyarországon mindent jól bejártam.” (29 éves fonónő)

„Mindenhol mozgójárdák, zsúfoltság sehol. A villanyautók távirányítósak, csak bele kell ülni, megmondani, hogy hova, és magától megy. Karambol nincs. Férjemmel a nyáron a Jupiteren nyaraltunk, majd átmentünk a Marsra a nénikémhez, ahonnan műcsillaggal jöttünk haza. Sajnos most sietnem kell, tudod, megyek dolgozni, de egy óra múlva találkozunk, mert a munkaidő egy hónapban 30 perc.” (17 éves középiskolás lány)

Létkitjesítő életerv:

az életút íve:	felfelé ívelő — változó
világa:	énes — közösségi
társadalmi mobilitás:	felfelé
anyagiak:	eszköz a kultúrált élethez — nem szerepel
szabadidő:	szórakozás — utazás — művelődés — alkotás
társadalom:	technikai fejlődés — társadalmi fejlődés — társadalmi problémák
személyiség:	kritika — etikai kérdések

Példák:

„Boldogan élek, megtaláltam életem értelmét és társát. Fejlesztettem magam, úgy irodalmi téren, mint az élet egyéb területén. Találtam olyan irodalmi műveket, amelyek teljesen átfomaltak. Amint látod, megkomolyodtam, kész ember lettem. Ezt a környezetemnek és a remek íróknak köszönhetem.” (21 éves lakatos)

„Többé-kevésbé sikerült azokat a célokat megvalósítanom, amelyeket leg-lényegesebbnek tartottam. Most azt csinálom, amit szeretek, megengedhetem magamnak azt az életformát, amit ideálisnak tartok: az emberi értékek kibonta-koztatását. Volt minden: lemondás, áldozat, öröm, remény. Éltem.” (22 éves szövőő)

„Elvégeztem az egyetemet, két fiam van, 22 és 24 évesek, és egy lányom. Kettő közülük tanul, a legidősebb szakmunkás. A diploma után egy kísérleti pszichológiai intézetben dolgoztam, azután pár évig egy gimnáziumban tanítot-tam, most egy másik intézetben vagyok, vezetőként, de ez ott szerencsére nem jelent rangot. Utaztam is: Európában, Keleten, a Szovjetunióban, de ez még nem elég. Írtam egy könyvet új módszereinkről, de még nem vagyok vele megeléged-ve. Négy éve, hogy a férjemmel alapítottunk egy iskolát, ahol fiatal, friss, azaz nem berögzült, elkorcsosult tanárok tanítanak. Eredményeink most kezdődnek: a megnyert tanulmányi versenyek és a sikeres felvételik bizonyítottak. Az, hogy kényelmesen élünk, nem érdekel különösebben, viszont annál inkább, ami mö-götte van: az egyszerre egyre táguló cselekvési lehetőség, amit mindjobban ki-használni legfőbb vágyam.” (17 éves középiskolás lány)

Az életrajzokból kikövetkeztethető értékrendek megoszlása így alakult:

Kérdezettek	lét- léépítő	létfenn- tartó	létkieg- szítő	létkitel- jesítő
bolgár lányok			□□□□□	□□□□
lengyel lányok		□□	□□□□□□□	□□
lengyel fiúk		○	□□□□□	□□□□□
magyar lányok		□	□□□□□□	□□□
magyar fiúk	○	□	□□□□□	□□□□
orosz lányok		□□□	□□□□□□	□□
orosz fiúk		□□	□□□□□	□□□□
idősebb szakmunkások	○	□□□	□□□□□	□□
fiatal szakmunkások	□	□□□	□□□□	□□
idősebb szakmunkásnők		□□□□	□□□□□□	□
fiatal szakmunkásnők		□□□□	□□□□□□	□□
könyvtárosok	○	○	□□□□	□□□□□□

Ha figyelembe vesszük az életrajz írására nem vállalkozók, vagyis a feltehetően élettervvvel nem rendelkezők arányát, megállapíthatjuk, hogy

a négy ország diákjai között ebben a tekintetben nincsen lényeges különbség. *Feltűnő, hogy mind a négy országban a fiúk életrajzai között szerepelnek sokkal nagyobb arányban olyanok, amelyekből létkiteljesítő életrajz, értékrend rajzolódik ki.*

b) Értéktárak

A jövőkép mellett a jelenlétet meghatározó értékrendeket is vizsgáltuk Hankiss Elemér „műszereivel”, hét tesztet véve át az 1973–74-ben lebonyolított értékpszichológiai kutatásból.* (1. a kérdőív 4–10. kérdéseit)

Az ilyenfajta tesztek alkalmazásával kapcsolatban V. Sz. Orlova több problémát vet fel.** Felhívja a figyelmet arra, hogy a kapott adatok „csak a verbalizált értékorientációkat tükrözik, ily módon valószínűleg a kutatás keretein kívül maradnak rendkívül lényeges, de nyelvtanilag nem kifejezett értékek.” Az ilyenfajta tesztek használhatóságát kétségessé tevő problémának tartja Orlova azt, hogy ezzel a módszerrel lehetetlen a csak kinyilatkoztatott és a már elsajátított értékek elkülönítése. Azt is kifogásolja, hogy a tesztek anyaga olyan értékrendszerekre épül, amelyek a magyar olvasókra jellemzőek, és így az összehasonlító vizsgálat a más nemzetiségű válaszolóknak csak azon értéktételezéseit világíthatja meg, amelyek egybeesnek a magyarokéval. Ezt a kifogást nem érezzük annyira indokoltnak, mint az előbbi, hiszen egyrészt ezek a tesztek rengeteg külföldi kutatási módszer és „műszer” figyelembevételével készülve eléggé „nemzetközies”, másrészt — és ezt az életrajzok is bizonyítják — koránt sincsen olyan különbség a magyar, bolgár, lengyel és orosz diákok értékrendje között, hogy ne lehetne ilyen mérőeszközt használni különbözőségeik érzékeltetésére. Jogos kifogások merülhetnek föl egy-egy fordítás ellen. Az életcélok között az egyik választási lehetőség „a jólét, a gondtalan élet”. V. Sz. Orlova felhívja a figyelmet arra, hogy az orosz nyelvű szovjet válaszadók számára ezek a fogalmak nem szinonimák, mert „a gondtalan életet, mint tétlen életformát elvetik, miközben a jólét nem tagadott érték, de nem kapcsolódik össze a tétlen élettel”. Megjegyezzük, a „gondtalan élet” egyik jelentése a magyar válaszolók számára is a „tétlen élet”. A teszt összeállítója nyilván mindkét jelentésével számolt, és így helyezte a „jólét” mellé, szélesebb értelmezési körre adva ezzel lehetőséget: az anyagi gondok nélküli élettől a gondok nélküli tétlen életig. Minden esetre V. Sz. Orlova észrevételei megdöbbentőek: nem csodaszert, hanem egy nagyon is gyarló segédesszöveget használtunk egy igen összetett, alig mérhető jelenség felderítéséhez.

Az életcélok tartalmát a *rossz dolgok és az életcélok* (1. 6. és 10. kérdés) közüli választásokkal érzékeltetjük, először a diákcsoportok, majd a magyar diákok és a kontrollcsoportok választásainak összehasonlításával:

* HANKISS Elemér: Értékpszichológiai kísérlet. Bp. 1976. NPI.

** Valerija Szergejevna ORLOVA: i. m.

Rossz dolgok*	magyarok	bolgárok	lengyelek	oroszok
magány	□□□□	□□	□□□□□	□□□□□
reménytelenség	□□□	□□	□□□	□□□□
igazságtalanság	□□□	□□□	□□□	□□□□□
megaláztatás	□□□	□□□	□□□	□□□□
rossz lelkiismeret	□□	□□□□	□□□□	□□□□□
betegség	□□	□□□	□□□□	□□□□
gyűlölet	□□	□	□	□□□□
nyomor	□□	□□	□□	□□□□
csalódás	□□	□□	□□	□□□□
félelem	□□	□□	□□	□□□□
bizonytalanság	□□	□	□	□□□□
rabság	□	□□□□□	□□□□	□□□□
kudarc	□	□□□□	□□	□□□□
szégyen	□	□□	□	□□□□
gyász	□	□	□□□	□□□□
kényszer	□	□	□	□□□□
fájdalom	□	□	□□	□□□□
fáradtság	□	□	□	□□□□
zűrzavar	□	□	□	□□□□

Rossz dolgok	magyar diákok	idősebb férfiak	szakmunkások nők	könyvtárosok
magány	□□□□	□□	□□□□	□□□□
reménytelenség	□□□	□□	□	□□
igazságtalanság	□□□	□□□□	□□□□	□□□□□
megaláztatás	□□□	□□□	□□	□□□
rossz lelkiismeret	□□	□	□	□□
betegség	□□	□□□□□	□□□□□□	□□
gyűlölet	□□	□	□	□
nyomor	□□	□□	□□	□□
csalódás	□□	□□	□□	□□

* A felsorolt 19 közül azt a hármat kellett kiválasztani, amelyektől a legjobban szenvednek az emberek.

Rossz dolgok	magyar diákok	idősebb férfiak	szakmunkások nők	könyv- tárosok
félelem	☐ ☐	☐ ☐	☐ ☐	☐ ☐ ☐
bizonytalanság	☐ ☐	☐ ☐	☐	☐
rabság	☐	☐	☐	☐ ☐
kudarc	☐	☐	☐ ☐	☐
szégyen	☐	☐	☐	
gyász	☐	☐ ☐ ☐	☐ ☐	☐ ☐
kényszer	☐	☐	☐	☐ ☐
fájdalom	☐	☐	☐	
fáradtság	☐	☐	☐ ☐	☐
zűrzavar			☐	
Életcélok*	magyarok	bolgárok	lengyelek	oroszek
boldogság	☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐	☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐	☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐	☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐
a világ meg- ismerése	☐ ☐ ☐ ☐ ☐	☐ ☐ ☐	☐ ☐ ☐ ☐	☐ ☐ ☐ ☐ ☐
szabadság	☐ ☐ ☐ ☐	☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐	☐ ☐ ☐ ☐	☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐
szeretet	☐ ☐ ☐ ☐	☐ ☐ ☐ ☐ ☐	☐ ☐	☐
harmónia, egyensúly	☐ ☐ ☐ ☐ ☐	☐ ☐	☐ ☐	☐
kötelesség	☐ ☐ ☐ ☐ ☐	☐ ☐ ☐ ☐	☐ ☐	☐ ☐
szeretteink				
boldogulása	☐ ☐ ☐ ☐ ☐	☐ ☐ ☐ ☐ ☐	☐ ☐ ☐	☐ ☐
munka	☐ ☐ ☐	☐ ☐	☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐	☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐
szerelem	☐ ☐ ☐	☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐	☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐	☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐
belső nyugalom	☐ ☐ ☐	☐	☐ ☐ ☐	☐
társadalmi				
haladás	☐ ☐	☐ ☐ ☐	☐	☐ ☐
önismeret	☐ ☐	☐ ☐ ☐	☐ ☐ ☐	☐ ☐
biztonság	☐ ☐		☐	☐
jólét, gondtalan				
élet	☐		☐ ☐	☐

* Azt az öt fogalmat kellett kiválasztani, amelyet önmagukra leginkább érvényesnek tartanak.

Életcélok	magyarok	bolgárok	lengyelek	oroszok
élvezet	□	○	○	○
előkészület a túl- világi életre			○	

Életcélok	magyar diákok	idősebb férfiak	szakmunkás nők	könyv- tárosok
boldogság	□□□□□○	□□□□□□	□□□□□	□□
a világ meg- ismerése	□□□□□	□□	□□	□□□□
szabadság	□□□□	□□□□○	□□□□	□□□□
szeretet	□□□○	□□□□□○	□□□□□□○	□□□□
harmónia, egyensúly	□□□○	□□□	□□□○	□□□□○
kötelesség	□□□○	□□	□□□	□□□□
szeretteink				
boldogulása	□□□○	□□□○	□□□□□□○	□□□○
munka	□□□	□□□○	□□□□	□□□□□□
szerelem	□□□	□□○	□	○
belső nyugalom	□□○	□□□	□□□□□	□○
társadalmi haladás	□□	□○	□□	□□□
önismeret	□□	○	○	□□□○
biztonság	□○	□□□○	□□□○	□□
jólét, gondtalan				
élet	□	□□□	□□	○
élvezet	○			
előkészület a túl- világi életre			○	

Ha a két nemzedék értékrendjét összevetjük, megállapíthatjuk, hogy nincsen igazán számottevő különbség a középkorú szakmunkások és a középiskolába járó fiatalok és leányaik értékrendje között. Az idősebbeknél természetesen nagyobb hangsúlyt kap a *betegség* és a *halál*. A fiataloknál pedig a *reménytelenség* negatív minősítése.

Az életcéloknál a kifelé fordulás, a *világ megismerése*, valamint a *biztonság* és a *gondtalan élet* ellentétes megítélése jelzi a két nemzedék közötti értékrendbeli eltérést. Az életcéloknál még egy érdekesség megfigyelhető: a több mint kétharmadrészben lányokból álló középiskolás csoport célrendszere jobban hasonlít az „apákéhoz”, mint az „anyákéhoz”. Az „anyák” és „gyermekük” értékrendje között a biztonságos *ön-kör* átlépésének szándékán túl a *belső nyugalom*, a *szeretet* és a *szeretteink iránti szeretet* megítélésében is határozott különbség van.

Ami a különböző országokban élő diákok értékrendjét illeti, számottevő hasonlóságok, de jelentős hangsúlyeltolódások is tapasztalhatók. (Úgy tűnik élesen különbözik a *szeretet* és *szerelem* megítélése a különböző országokban élő diákok között, de ennek fő oka feltehetően az, hogy a fordításokkal nehezen érzékeltethető a „felebaráti szeretet” és a szerelmesek közötti szeretet.)

Nagyon nehéz a négy különböző nyelvű diákcsoport értékrendjét egy-két jellemző jeggyel minősíteni. Azokat az értékeket érdemes talán kiemelni, amelyek az egyik csoportban jóval nagyobb vagy jóval kisebb hangsúlyt kaptak.

A másik három csoporthoz képest:

Kérdezettek	jóval gyakoribb	jóval ritkább
magyar diákok	a gyűlölet rosszallása	a rabság rosszallása
	a harmónia mint életcél	
bolgár diákok	a rabság rosszallása	a magány rosszallása
		a munka mint cél
lengyel diákok	a gyász rosszallása	
	a fájdalom rosszallása	
	a jólét mint cél	
orosz diákok	a zűrzavar rosszallása	a megaláztatás rosszallása
		a csalódás rosszallása
		a gyűlölet rosszallása
		a harmónia mint cél
		szeretteink boldogulása
		mint cél

Az ezekkel a módszerekkel csak sejtethető értékrendek által meghatározott élettervek és értéktárak minden rétegnél hasonlóságot mutattak. Erre az is jó bizonyíték, hogy a legtöbb létkiteljesítő életterv és a legtöbb olyan értéktár, amely létkiteljesítő értékrendet sejtet, a könyvtárosoknál, mindkettőből a legkevesebb pedig az idősebb szakmunkásnőknél található.

A négy teszt (az 5., 6., 28. és a 10. kérdések) segítségével kirajzolódó értéktárak minősítésére a következő eljárást alkalmaztuk: húsz szakértőt azzal bízunk meg, hogy az értékrend vizsgálatához használt tesztekben szereplő értékeket öt osztállyal minősítsék aszerint, hogy azok mennyire szükségesek a létkiteljesítő életmód megvalósításához. A szakértők osztályzatait átlagoltuk, így valamennyi érték egy és öt között számértéket kapott. Így a kérdezetteket választásaik alapján egy olyan átlagértékkel jellemezhetjük, amely a létkiteljesítő értékekkel való kapcsolatukat érzékelteti. A kapcsolatnak erős, közepes és gyenge fokát állapítottuk meg.

Az egyéni értéktárakban szereplő „létkiteljesítő értékek” arányát, vagyis a kérdezettnek a létkiteljesítő értékekkel való kapcsolatát a magyar diákoknál és a kontrollcsoportoknál az alábbi táblázat érzékelteti:

Kérdezettek	A létkiteljesítő értékekkel a kapcsolat		
	erős	közepes	gyenge
diák lányok	□□□□	□□□□□○	○
diák fiúk	□□□□□	□□□□	□○
idősebb szakmunkások	□□	□□□□□□○	□○
fiatal szakmunkások	□○	□□□□□○	□□□
idősebb szakmunkásnők	□○	□□□□□□○	□□
fiatal szakmunkásnők	□□	□□□□□○	□□○
könyvtárosok	□□□□□□○	□□□□	

A létkiteljesítő értékekkel való erős kapcsolat egyik csoportnál sem zárja ki a másfajta értékekkel való szoros kapcsolatot. A biztonságos, nyugodt életvitelt elősegítő értékek (*biztonság, rend, törvényesség, belső nyugalom, harmónia* stb.) valamennyi csoportban fontos szerepet töltenek be, és ebben a tekintetben nemigen lehet különbséget tenni a 30–40 éves diplomás könyvtárosok és a 20–30 éves szölvőnk között. A létfenntartó értékek az egyes csoportoknál beleolvadnak a létkiegészítő és a létkiteljesítő

értékrendbe, az egyes csoportoknál viszont a másoknál létkiegészítő és létkiteljesítő szerepet betöltő értékek szelídülnek hozzá a létkiegészítő értékekhez. (A biztonsághoz kapcsolódik a szabadság, a jóléthez a szerelem.) Az élet élvezetét elősegítő „hedonisztikus” típusú értékek (élvezet, szórakozás, szépség, változatos élet, játék, szerelem stb.) a munkás „anyáknál” sokkal ritkábbak, mint a többi csoportnál, amelyek között viszont — ebben a tekintetben — nincsen komoly eltérés.

Az életervek és értéktárak hasonlóságát az alábbi táblázat érzékelteti:

kapcsolat	életervek			
	létleépítő	létfenntartó	létkiegészítő	létkiteljesítő
értékekkel				
erős	28	13	25	42
közepes	50	65	62	50
gyenge	22	22	13	8
összesen	100%	100%	100%	100%
(elemszám)	N=18	N=83	N=203	N=88

A létleépítő életervek készítőinek értékrendje magyarázatra szorul. Ez a csoport mutatkozik a legszélsőségesebbnek, de nem kevesebb náluk a létkiteljesítő értékekkel erős kapcsolatot tartók aránya, mint a legoptimistább, létkiegészítő életervvel rendelkezők körében. Csalódott, esetleg tragikus életutakat sejtethünk azoknál, akik képzelt életükben pusztulni hagyják vagy éppen elpusztítják létkiteljesítő értékeiket.

2. Olvasói beállítódás

a) Olvasói aktivitás

Egyetértünk abban is Józsa Péterrel, hogy a kultúra feltétele az aktivitás, az önálló feladatkitűzés képessége. Az olvasói aktivitás, vagyis az, hogy az olvasók milyen mértékben hajlandók az olvasottakat feldolgozni, értelmezni, esetünkben azért fontos különösképp, mert olyan művekről van szó, amelyek „provokálják” nemcsak az erős összpontosítást, vagyis

a „pszichofizikai aktivitást”* (Józsa kifejezése), hanem az értelmező aktivitást is.

Az olvasói aktivitás vizsgálatára három-három olyan kijelentést használtunk fel, amelyek a passzív és aktív olvasói beállítódásra utalnak. A passzív beállítódást képviselték a következők:

- annál jobb a könyv, minél inkább elfeledtetni saját életem;
- azokat a regényeket olvasom szívesen, amelyek segítségével elmenekülhetek ebből a gondokkal teli világból egy boldogabb, harmonikusabb, kellemesebb világba;
- egy jó könyv izgalmas, változatos, érdekes, és ha még a befejezése is megnyugtató, feloldja a bennem lévő feszültségeket.

Az aktív beállítódást az alábbiak képviselték:

- egy jó regény erkölcsi állásfoglalásra és önvizsgálatra készítet;
- egy igazán jó irodalmi mű feladat elé állít, elgondolkodtat, elolvasása szellemi munkavégzést követel;
- nem szeretem azokat a könyveket, amelyek felzaklatnak, s arra próbálnak kényszeríteni, hogy szembenézzek önmagammal.

Tudomásul kell venni, hogy az utóbbi három közül az első kettő felkínálja magát a teljes egyetértésre, a negatív megfogalmazású harmadik pedig elfeledtetheti a kérdezettel a „mi illik”-et mutató iránytű használatát.

Az irodalmi aktivitást mutató (egy és öt közötti) értékeket olyan módon képeztük, hogy az aktív beállítódást képviselő véleményekkel való egyetértés fokát kifejező osztályzatokhoz hozzáadtuk a passzív beállítódást kifejező véleményekre adott osztályzatok fordítottját.**

A négy diákcsoportnál és az öt magyar kontrollcsoportnál az olvasói aktivitás mértéke így alakult:

bolgár diákok	3,5
lengyel diákok	3,3
magyar diákok	3,7
orosz diákok	3,5
fiatal szakmunkások	3,6
idős szakmunkások	3,4
fiatal szakmunkásnők	3,1
idős szakmunkásnők	3,0
könyvtárosok	4,6

* JÓZSA Péter: i. m.

** Tehát a teljes egyetértést kifejező 5-ös helyett 1-est stb.

Észrevehető, hogy a diákoknál átlagosan 10, illetve 30 évvel idősebb könyvtárat látogató szakmunkások körében jelentős eltérések tapasztalhatók a nők és a férfiak olvasói aktivitása körében. Megállapítható-e ilyen eltérés a fiúk és a lányok között is? A magyaroknál és az oroszoknál kisebb, a lengyeleknél nagyobb mértékben:

	olvasói aktivitás	
Kérdezettek	fiúknál	lányoknál
magyar diákok	3,8	3,7
lengyel diákok	3,7	3,2
orosz diákok	3,5	3,4

A fiúk és a lányok országanként bizonyos mértékig eltérő arányait (a magyaroknál 3:7, az oroszoknál 1:2, a lengyeleknél 1:3, a bolgároknál 1:6) is figyelembe véve azt állapíthatjuk meg, hogy az olvasói aktivitás tekintetében igazán jelentős eltérések nincsenek.

Vizsgáljuk meg most, hogy milyen kapcsolat van az olvasói aktivitás és az értékrend között. Feltételezzük ugyanis, hogy a két novella elfogadásának és befogadásának esélyét nagymértékben növeli, ha az aktív olvasói beállítódást egy aktív-közösségi-létkiteljesítő értékrend támogatja. Életterveik és értéktáruk alapján három csoportba osztottuk a magyar kérdezetteket: az aktív-közösségi-létkiteljesítő, a passzív-privatizáló-létfenntartó értékrendűek csoportjai között egy harmadik csoport foglal helyet, a „lebegő-kibontakozó” értékrendűek csoportja. Nézzük, hogyan alakul a három csoport olvasói aktivitása:

passzív-létkiteljesítő értékrendűek	2,8
„lebegő-kibontakozó” értékrendűek	3,6
aktív-létkiteljesítő értékrendűek	4,3

Az olvasók irodalmi művekkel kapcsolatos aktivitása és értékrendük „aktivitása” között eléggé szoros, feltételezhetően ok-okozati összefüggés érzékelhető. (Természetesen a diákok csoportjain belül is érvényesül ez a tendencia.)

Az olvasói beállítottságnak csak egy dimenziójáról esett szó eddig, az irodalmi mű kikapcsoló és bekapcsoló funkciójáról. Emellett az irodalmi

mű társadalmi tekintélyt biztosító, érzelmi azonosulásra (átélésre) lehetőséget adó, valamint gyakorlati útmutatást is és ismereteket szolgáltató szerepéről illetve ennek igényléséről is „kérdezősködtünk”. (Ugyancsak a 2. kérdés keretében.) Mivel mindezek a funkciók járulékos, „nem rendeltetésszerű” funkciói az irodalmi műnek, feltételezhettük, hogy azoknál a csoportoknál kapunk magas átlagértékeket, ahol az aktivitás átlagértékei alacsonyak voltak. Ez nagyjából így is történt, de az eltérések is figyelmet érdemelnek.

Kövessük nyomon, hogy milyen mértékben értettek egyet a magyar diákok, a magyar szakmunkások és könyvtárosok az irodalmi mű ismeretgyarapító, eligazító, beleélésre lehetőséget adó és olvasójának társadalmi tekintélyt biztosító funkcióira utaló kijelentésekkel:

„Egy jó regény olyan, hogy az ember bele tudja magát élni, együtt érez a szereplőkkel, maga is a regény szereplője lesz.”

idősebb szakmunkásnők	4,5
fiatal szakmunkásnők	4,5
idősebb szakmunkások	4,4
diákok	4,3
fiatal szakmunkások	4,0
könyvtárosok	3,3

A nagyfokú egyetértés alapvető olvasói szükségletet jelez, amely természetesen elsősorban a „laikus olvasókra” jellemző, hiszen az irodalom szakot is végzett könyvtárosok a „hivatásos olvasókhöz”, az irodalmárokhoz állnak közel, akik „természetes olvasói ösztöneiket” fegyelmezve, kellő távolságból kell, hogy szemléljék az irodalmi műveket.

„Az irodalmi művek olvasása lehetőséget ad számomra, hogy a művelt emberek közé számíthassam magam.”

idősebb szakmunkásnők	3,4
fiatal szakmunkásnők	3,4
diákok	3,1
idősebb szakmunkások	3,0
fiatal szakmunkások	2,9
könyvtárosok	2,1

„Egy jó regény elsősorban az ismeretek gazdag forrása.”

idősebb szakmunkásnők	4,4
idősebb szakmunkások	3,9
fiatal szakmunkásnők	4,3
fiatal szakmunkások	3,7
diákok	3,4
könyvtárosok	2,5

Megfigyelhető, hogy több mint kétharmad részben a lányokból álló magyar diákok csoportjának állásfoglalása mindkét esetben jóval közelebb áll az „apák”, vagyis az idősebb szakmunkások állásfoglalásához, mint az „anyákhoz”, vagyis az idősebb szakmunkásnőkéhez. Ennek alapján úgy tűnik, hogy *azok a magyar diákok, akiknek szülei fizikai munkások, olvasóként inkább apáik, mint anyáik normái szerint viselkednek.*

„A jó regény, mint a térkép, pontosan megmutatja, hogy az adott célhoz melyik a legrövidebb és a legjárhatóbb út.”

idősebb szakmunkásnők	3,5
fiatal szakmunkásnők	3,1
fiatal szakmunkások	3,1
idősebb szakmunkások	3,0
könyvtárosok	2,1
diákok	1,7

Mi lehet az oka annak, hogy az irodalmi műnek mint térképnek a használatát a diákok még határozottabban utasítják el mint a félig-meddig „hivatásos olvasó” könyvtárosok. Rendhagyónak tűnő állásfoglalásuk talán az irodalmi mű szerepével kapcsolatos, az iskolai forrásból eredő köz-hely- megállapításokban („tanít, nevel, szórakoztat”, „tükröt tart elénk, példát kínál”) való friss csalódásokkal magyarázható.

Vitathatatlan, hogy a művészi alkotás nemcsak többféle értelmezésre, hanem többféle „használatra” is lehetőséget ad. Ezek sajátos ötvözete a válasz arra a kérdésre, hogy *milyen szerepet tölt be az irodalom?* Számolni kell azzal is, hogy a különböző típusú irodalmi művek között munkamegosztás jöhet létre, de azzal is, hogy egy és ugyanazon olvasmány

többféle — néha eléggé különböző — szerepet is betölthet. Vannak persze egymást logikailag kizáró funkciók is, mint például a kikapcsolódás és a bekapcsolódás, de ezeknek az ötvözetével is találkozhatunk, hiszen a szellemi munkavégzést követő művek segítségével is lehet menekülni. (A két novella közül erre inkább az Örkeny-novella ad lehetőséget.)

Az irodalmi művekkel kapcsolatos beállítódás (ízlés, érdeklődés, választás) szerkezetét a következő megállapításokra adott egyetértő és elutasító válaszok alapján vizsgáltuk:*

- annál jobb egy könyv, minél inkább elfeledteti saját életemet (a továbbiakban: *feledtetés*);
- azokat a regényeket olvasom szívesen, amelyeknek segítségével elmenekülhetek ebből a gondokkal teli világból egy boldogabb, harmonikusabb, kellemesebb világba (*menekülés*);
- egy jó regény elsősorban az ismeretek gazdag forrása (*ismeret-szerzés*);
- egy jó regény erkölcsi állásfoglalásra és önvizsgálatra készítet (*erkölcsi állásfoglalás*);
- egy jó könyv izgalmas, változatos, érdekes és ha még a befejezése is jó, feloldja a bennem lévő feszültségeket (*feszültségoldás*);
- egy igazán jó irodalmi mű feladat elé állít, elgondolkodtat, elolvasása szellemi munkavégzést követel (*elgondolkodtatás*);
- nem szeretem azokat a könyveket, amelyek felzaklatnak, és arra próbálnak kényszeríteni, hogy nézzek szembe önmagammal (*szembesítés*);
- a jó regény, mint a térkép, megmutatja, hogy az adott célhoz melyik a legrövidebb és a legjárhatóbb út (*útmutatás*);
- egy jó regény olyan, hogy az ember bele tudja élni magát, együtt-érez a szereplőkkel, maga is a regény szereplőjévé válik (*beleélés*);
- az irodalmi művek olvasása lehetőséget ad arra, hogy a művelt emberek közé számíthassam magam (*presztízs*);
- az a jó olvasmány számomra, amely apró részleteiben és egészében jól megszerkesztett művészi alkotás, amely új és bonyolult összefüggéseiben ábrázolja a világot (*összefüggéskeresés*).

* A megállapítások a 2. kérdésre előre megadott feleleteink között szerepeltek.

Két csoport olvasói beállítódásának szerkezetét vizsgáltuk meg: az idősebb szakmunkásokét (az „apákét”), és a gyermekeiknek tekinthető diákokét.

Idősebb szakmunkások

Kapcsolódó elemek: feledtetés – – – menekülés – – – feszültségoldás
útmutatás

erkölcsi állásfoglalás – – – gondolkodtatás

presztízis – – – összefüggés keresés – – – ismeretszerzés

Ellentétes elemek: gondolkodtatás ↔ feledtetés

↔ menekülés

↔ feszültségoldás

szembesítés ↔ menekülés

↔ presztízis

↔ feszültségoldás

↔ útmutatás

↔ beleélés

Diákok

Kapcsolódó elemek: feledtetés – – – menekülés

beleélés – – – feszültségoldás – – – ismeretszerzés

útmutatás

erkölcsi állásfoglalás – – – gondolkodtatás – – szembesítés

Ellentétes elemek: feszültségoldás ↔ gondolkodtatás

menekülés ↔ szembesítés

Mindkét szerkezetben kizárja egymást a kikapcsolódás és bekapcsolódás, mindkét esetben a passzív beállítódásra utaló elemekhez kapcsolódik az *útmutatás*, a receptek, kész megoldások igénye. A két szerkezet elsősorban abban tér el, hogy a diákoké oldottabb, az egyes elemek kevésbé különülnek el egymástól, mint az „apákéban”. A diákoknál például többször fordul elő, hogy a *menekülés* és a *gondolkodtatás* vagy a *szembesítés* és a *beleélés* igénye találkozjon.

A diákok olvasói beállítódása „lazább”, szerkezete feltehetően gyakrabban

eredményez befogadói következtetlenséget, de ugyanakkor a katarzisa is nagyobb esélyt ad. (A beleélés és a szembeállítás ellentétes helyzete valószínűleg minimalisra csökkenti a katarzis megvalósulásának esélyeit.)

A presztízs — összefüggéskeresés — ismeretszerzés blokk arra mutat, hogy az „apák” csoportjában nem ritka a „hasonelvű” olvasó.

Vizsgáljuk meg egy másik metszetben is az olvasói beállítódás és az értékrend kapcsolatát, nézzük meg, hogyan minősítették az olvasói beállítódás különböző dimenziót megjelenítő kijelentéseket az aktív-létkiteljesítő, passzív-létfenntartó és a lebegő-kibontakozó értékrendű olvasók!

	aktív- létkitel- jesítő	lebegő- kibonta- kozó	passzív létfenn- tartó
— Annál jobb egy regény, minél inkább elfeledteti saját életemet;	1,90	2,60	3,30
— az irodalmi művek olvasása lehetőséget ad számomra, hogy a művelt emberek közé számíthassam magam;	2,50	3,20	3,30
— azokat a regényeket olvasom szívesen, amelyek segítségével elmenekülhetek ebből a gondokkal teli világból;	2,10	2,50	3,30
— egy jó regény elsősorban az ismeretek gazdag forrása;	3,20	3,90	3,90
— egy jó regény erkölcsi állásfoglalásra és önvizsgálatra készítet;	4,40	4,20	3,70
— egy jó könyv izgalmas, változatos, érdekes, és ha még a befejezés is megnyugtató, feloldja a bennem lévő feszültségeket;	2,90	3,80	4,20
— a jó regény, mint a térkép, pontosan megmutatja, hogy az adott célhoz melyik a legrövidebb és legjárhatóbb út;	2,50	3,20	3,20
— egy igazán jó irodalmi mű feladat elé állít, elgondolkodtat, elolvasása			

	aktív- létkitel- jesítő	lebegő- kibonta- kozó	passzív létfenn- tartó
szellemi munkavégzést jelent;	4,50	4,40	3,90
— nem szeretem azokat a könyveket, melyek felzaklatnak, és arra próbálnak kényszeríteni, hogy nézzek szembe önmagammal	1,80	2,50	2,80
— egy jó regény olyan, hogy az ember bele tudja magát élni, együtt tud érezni a szereplőkkel, maga is a regény szereplőjévé lesz	3,90	4,30	4,40

Határozott pozitív kapcsolat rajzolódik ki az aktív, a szellemi munka végzésére vállalkozó, az összefüggéseket kereső, valamint a művészi alkotást lényegi szerepében igénylő olvasói beállítódás és az aktív létkiteljesítő értékrend között. (Természetesen a diákoknál is érvényesül ez a tendencia.)

b) Olvasói igények

A „mit nyújt egy jó regény?” kérdésre 22 féle választ kínál a 11. kérdés. Először a kérdezett véleményét legjobban kifejező hét, majd a hét közül a legkifejezőbb választ kellett kiválasztani. Az alábbi táblázat ennek a két döntésnek az eredményét mutatja be a magyar diákok, a szakmunkások és a könyvtárosok körében:*

Egy jó regénytől azt várom, hogy:	diákok	idősebb férfiak	szakmunkások nők	könyvtá- rosok
elszórakoztasson	□□□□□ □○	□□□□□□ □□□	□□□□□□ □□	□□□ ○
újat mondjon	□□□□□ □	□□□□□□ □	□□□□□ ○	□□□□□□ □
tágítsa a látóköröm	□□□□□□ □○	□□□□□ □	□□□□ □○	□□□□□ ○

* A felső sorokban az első, az alsókban a második döntés eredményét érzékeltettük.

Egy jó regénytől azt várom, hogy:	diákok	idősebb férfiak	szakmunkások nők	könyvtá- rosok
ismereteket közöljön	☐ ☐ ☐ ☐	☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐	☐ ☐ ☐ ☐	☐ ☐ ☐ ☐
gondolkodtasson	☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐	☐ ☐ ☐ ☐ ☐	☐ ☐ ☐ ☐	☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐
pihentessen	☐ ☐	☐ ☐ ☐ ☐ ☐	☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐	☐ ☐ ☐ ☐ ☐
alakítsa	☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐	☐ ☐ ☐ ☐ ☐	☐ ☐ ☐ ☐ ☐	☐ ☐ ☐ ☐ ☐
világnézetem	☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐	☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐	☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐	☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐
felvidítson	☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐	☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐	☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐	☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐
felfrissítsen	☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐	☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐	☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐	☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐
gyönyörködtessen	☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐	☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐	☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐	☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐
tárjon fel	☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐	☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐	☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐	☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐
összefüggést	☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐	☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐	☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐	☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐
állítson feladat elé	☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐	☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐	☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐	☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐
cselekvésre	☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐	☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐	☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐	☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐
készítsen	☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐	☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐	☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐	☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐

A diákok olvasói elvárásai jónéhány vonatkozásban a „hivatásos olvasókéhoz” állnak közelebb, és egy árnyalattal jobban hasonlítanak az „apák”, mint az „anyák” elvárásaihoz.

A lányok és a fiúk olvasói igényei (az első döntés alapján) ezeken a pontokon térnek el leginkább a magyar diákok körében:*

	lányok	fiúk
erősítsen meg, igazolja elképzeléseimet	☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐	☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐
felszabadítson	☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐	☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐
gondolkodtasson, feladatok elé	☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐	☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐
állítson	☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐	☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐
tárjon fel összefüggéseket	☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐	☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐

* Ebben a táblázatban néhány rokon jelentőségű válasz összevonva szerepel.

	lányok	fiúk
megnyugtasson	□	○
elszórakoztasson, felvidítson	□□□□□□□	□□□□□□□
tartson elem tükröt	□□○	□□□

A fiúknál erősebb igény mutatkozik az irodalom mint eszköz iránt, a lányoknál pedig — érdekes, de jellemző módon — az egymással ellentétes ki- illetve bekapcsoló funkció iránt. Az orosz és a lengyel lányoknál és fiúknál más típusú különbségek tapasztalhatók, ám a minták kicsinsége óvatosságra int. Erre való tekintettel a négy ország összehasonlításánál ez esetben csak a lányok adatait szerepeltetjük, a fiúkét elhagyjuk a kis szám miatt:

egy jó re- génytől azt várom, hogy:	bolgárok	lengyelek	magyarok	oroszok
gondolkod- tasson, fela- dat elé				
állítson	□□□□□□□□	□□□□□□	□□□□□□□□	□□□□□□□
ismereteket közöljön, tárgítsa látó- köröm	□□□□□□	□□□□	□□□□□□□	□□□□□□□
újat mond- jon	□□□□□□□	□□□□	□□□□□□	□□□□□□□
elszórakoz- tasson, fel- vidítson	□□□□	□□□□	□□□□□□□	□□□
alakítsa világnézetem	□□□□□□	□□□□□	□□□□□	□□□□□□□
tartson tükröt elem	□	○	□□□	□□□
cselekvésre késztessem	□□□	□□	□□□	□□□

	bolgárok	lengyelek	magyarok	oroszok
egy jó re- génytől azt várom, hogy:				
példát állít- son elem	□□□	□□□	□○	□□□□□
gyönyörköd- tessen	□□	○	□□	□□□
tárjon fel				
összefüggést	□○	○	□□□□○	□○
pihentessen	□○	□□	□□○	○
megnyug- tasson	□	○	□	○
felszabadít- son		○	□○	

A számottevő egyezéseket legalább annyira fontos hangsúlyozni, mint a jelentősebb eltéréseket: azt pl., hogy milyen erős a *példa* igénylése az orosz diákoknál (tehát nemcsak a lányoknál!), a *szembesítő funkció* a magyar és az orosz diákoknál (a fiúknál is!), az *összefüggések feltárásának* igénye a magyar diákoknál.

3. Irodalmi olvasottság, olvasói értékrend

Tekintve, hogy az irodalmi olvasottság és az olvasói értékrend mé-
résére szükségmegoldásként használt „mérőeszközünk” (l. 1. sz. kérdés-
csupán bizonyos tendenciák érzékeltetésére alkalmas, megbízhatóbb, ala-
posabb tájékoztatást biztosító forráshoz kell nyúlnunk. Tekintettel arra,
hogy a középiskolások olvasásával kapcsolatos Könyvkiadók és Terjesz-
tők Tájékoztató Központja felmérésének időpontja (1967,* a Fővárosi
Tanács által kezdeményezett vizsgálaté, amely e réteg életmódjával foglal-
kozott 1968,** a mienké pedig 1974, továbbá figyelembe véve azt a tény,

* GEREBEN Ferenc: A középiskolás fiatalok és a könyv. Bp. 1968. KTKK.

** GAZSÓ Ferenc—PATAKI Ferenc—VÁRHEGYI György: Diákéletmód Buda-
pesten. Bp. 1971. Gondolat. 127—147. l.

hogy kutatásunk kérdezzettként két ismérv szerint is különböznek a két vizsgálat középiskolásaitól (tudniillik, hogy fizikai dolgozók gyermekei és könyvtárhasználók), annak a kutatásnak az adataira támaszkodtunk elsősorban, amely a könyvtárhasználók irodalmi olvasottságát és ízlését vizsgálta a mi kutatásunkkal egyidőben.

Az *Élményalakzatok* címmel közreadott irodalomszociológiai „adatbank” anyagából fogunk meríteni,* amelynek segítségével 150 regény olvasottságáról és értékeléséről tájékozódhatunk.

Nézzük meg először a legolvasottabb és a legkevésbé olvasott 10–10 regény olvasottságát a középiskolás lányok és fiúk körében:**

A művek olvasóinak aránya

lányok (100% = 123) fiúk (100% = 66)

a legolvasottabbak:

Gárdonyi: Egri csillagok	98	(97)	94
Jókai: Arany ember	97	(96)	86
Jókai: A kőszívű ember fiai	97	(97)	95
Dickens: Twist Oliver	92	(87)	86
Ch. Brontë: Jane Eyre	90	(73)	
Mikszáth: A fekete város	87	(87)	
Gárdonyi: A láthatatlan ember	87	(88)	88
Hugo: Nyomorultak	83	(87)	75
Fejes: Jó estét nyár . . .	83	(77)	
Solohov: Emberi sors	82	(79)	77
Dumas: Gróf Monte Christo		(87)	86
Rejtő: Pizkos Fred . . .		(66)	77
Scott: Ivanhoe		(66)	75

* BALOGH Zoltán—KAMARÁS István: *Élményalakzatok* I. Bp. 1978. NPI.

** A zárójelben közölt számarány azt jelzi, hogy az összes könyvtárhasználó milyen arányban olvasta az adott művet.

a legkevesbé olvasottak (az adatok hiánya az olvasottság nagyobb mértékére utal):

Bradbury: Marsbéli krónikák	9	(14)	
Böll: Egy szolgálati út vége	9	(14)	8
Aldiss: Szürkeszakáll	9	(12)	
Merle: Állati elmék	9	(13)	11
Szerb: Pendragon legenda	9	(21)	9
Updike: Nyúlcipő	8	(15)	
Böll: Billiárd fél tízkor	7	(14)	9
Herczeg: Gyurkovics lányok	7	(21)	7
Semprun: A nagy utazás	6	(13)	
Updike: A kentaur	6	(16)	
Németh: Égető Eszter		(34)	10
Székely: A halhatatlan kedves		(27)	9
Bókay: Bohémek és pillangók		(40)	9
Mitchell: Elfújta a szél		(40)	8
Amenda: Eroica		(18)	7

A legolvasottabb művek nagyfokú egyezést mutatnak, ám olvasottságuk aránya legtöbb esetben öt-tíz %-os eltérést mutat egyértelműen a középiskolás fiúk rovására. A legkevesbé olvasott művek egyik része az összes könyvtárhasználónál is alacsony arányban *olvasott* könyv, a másik rész pedig olyan művek közé tartozik, amelyek „férfi-olvasmánynak” (*Marsbéli krónikák*, *Nyúlcipő*) illetve „női olvasmánynak” (*Bohémek és pillangók*, *Elfújta a szél*, *Eroica*) tekinthetők.

Hogy a középiskolás fiúk olvasottsága elmarad a lányokétól, mi sem igazolja jobban, mint az a tény, hogy 37 olyan regény akad, amelyet a középiskolás fiúk jóval (20–30%-al!) alacsonyabb arányban olvastak, mint az átlag (az összes könyvtárhasználó), a lányoknál ez az érték viszont csak 12%.

Néhány jellemző példa a középiskolás lányok és fiúk olvasmányválasztásai közötti különbségre:

a fiúk körében jóval olvasottabb:	az olvasók aránya	
	a lányoknál (100% = 123)	a fiúknál (100% = 66)
Botond-Bolics: Ezer év a Vénuszon	13	44
Hammett: Máltai sólyom	10	21
Doyle: A sátán kutyája	43	63
Hašek: Svejek	42	65
Jefremov: Az Androméda-kör	20	47
Lem: Mangellán-felhő	15	41
May: A medveölő fia	65	45
Passuth: Eső Isten siratja . . .	13	31
Reid: A fej nélküli lovas	39	60
Rejtő: Pizskos Fred . . .	51	77
Roberts: Északnyugati átjáró	24	47
Semprun: A nagy utazás	6	15
Sienkiewicz: Keresztes lovagok	25	46
Szentiványi: Kőbaltás ember	29	59
Updike: A kentaur	6	15
Verne: Sándor Mátyás	48	75
Vidocqe: Egy kalandor a múlt századból	16	34
Wallace: A zöld íjász	24	52

A kalandos, a tudományos fantasztikus, a történelmi ismereteket közlő, valamint a humoros és az erotikus jelzővel is jellemezhető művek tartoznak a középiskolás fiúk körében az olvasottabb művek közé. A 150 mű mintegy egyötöde tartozik ebbe a körbe. Csak töredékük magas esztétikai értéket képviselő alkotás. Nézzünk egy „ellenpróbát”!

A lányok körében jóval olvasottabbak	az olvasók aránya	
	a lányoknál (100% = 123)	a fiúknál (100% = 66)
Amenda: Eroica	17	7
Balzac: Elvesztett illúziók	74	47
Berkesi: Húszévesek	78	46

A lányok körében jóval olvasottabbak az olvasók aránya
a lányoknál a fiúknál
(100%=123) (100%=66)

Berkesi: Sellő a pecsétgyűrűn	76	59
Bókay: Bohémek és pillangók	35	9
Ch. Brontë: Jane Eyre	90	60
Dallos: A nap szerelmese-Arany ecset	81	50
Dreiser: Carrie drágám	31	12
Flaubert: Bovaryné	68	35
Gál: Mesél a Bécsi erdő	29	12
Győry: Viharvirág	35	16
Knight: Légy hű önmagadhoz	47	29
Kosztolányi: Édes Anna	67	37
Mann: A Buddenbrook ház	48	25
Martin du Gard: A Thibault-család	46	23
Mitchell: Elfújta a szél	19	8
Móra: Aranykoporsó	68	41
Németh: Égető Eszter	28	10
Segal: Szerelmi történet	35	16
Németh: Iszony	40	21
Stendhal: Vörös és fekete	67	36
Szilvási: Albérlet a Síp utcában	60	22
Tolsztoj: Anna Karenina	76	46

Kétszer annyi irodalmi mű olvasottabb a középiskolás lányok körében. Ennek fő oka az, hogy *a könyvtárba járó középiskolás lányok irodalmi olvasmányainak terjedelme jóval szélesebb, mint a fiúké. Feltűnő, hogy az irodalmi műveknek mennyivel változatosabb köre tartozik a lányok csoportjában a jóval olvasottabb könyvek közé.* A másik feltűnő vonása e művek csoportjának az, hogy háromszorta, négyszerre nagyobb közöttük a magas esztétikai értékkel rendelkező művek aránya, mint a fiúk körében, a nagyobb olvasottsági könyvek között.

Kérdésünk, az, hogy átcsap-e a mennyiség minőségbe, azaz hogyan

értékelik változatosabb és értékesebb olvasmányaikat a lányok, valamint az egyhangúbb és kevesebb értékes művet tartalmazó olvasmányaikat a fiúk. Az Élményalakzatok adattára segít e kérdés megválaszolásában is.

A vizsgált 150 művet +2, +1 és -2 értékekre átváltott „nagyon tetszett”, „tetszett”, „nem tetszett” értékeléssel minősítették a könyvtárba járó olvasók. A kutatók azonban nem a tervezett +2 és -2 közötti átlagértékekkel jellemezték egy-egy mű értékelését, hanem egy úgynevezett „relatív tetszési indexszel.”* Erre, a csoport átlagos értékelési szintjétől pozitív és negatív irányban eltérő előjeles értékeknek a bevezetésére azért volt szükség, mert a kutatók megfigyelték azt is, hogy a különböző nemű, életkorú és foglalkozású rétegeknél más és más a pozitív és negatív értékelések aránya, vagyis egyes rétegek szigorúbbak, kritikusabbak.

A leginkább kritikus rétegnek a fiatal diplomások bizonyultak, a legelnézőbb rétegnek pedig, a 30 évnél idősebb fizikai munkások, valamint az 50 évnél idősebb diploma nélküli szellemi munkát végző nők, és majdnem ekkora különbség tapasztalható a középiskolás fiúk és lányok között is. Abszolút értelemben nem nagy, de az egyes művek értékelésénél már számításba veendő eltérésekről van szó.

Ha egy regény 100 középiskolás lány olvasója közül 45-nek, 100 középiskolás fiú olvasója közül 40-nek tetszene, nem jelenthetnénk ki azt, hogy a lányoknak jobban tetszett, mert a lányok mércéje valamivel alacsonyabb, mint a fiúké.

Az élményalakzatok „relatív tetszési indexét” használva következze az a tíz a 150 közül, amelyet legmagasabbra és az a tíz, amelyet a legalacsonyabbra értékelték:

a legkedveltebbek:	a kedvelés fokát jelző	
	„relatív tetszési index”	a lányoknál a fiúknál
Hemingway: Akiért a harang szól	+0,55	+0,40
Ch. Brontë: Jane Eyre	+0,54	
Hugo: Nyomorultak	+0,49	+0,38
Knight: Légy hű önmagadhoz	+0,48	
Gál: Mesél a Bécsi erdő	+0,47	
Schulz: Kőbe zárt fájdalom	+0,46	

* BALOGH—KAMARÁS: i. m. 23—24., 31. l.

a legkedveltebbek:	a kedvelés fokát jelző „relatív tetszési index” a lányoknál a fiúknál	
Gárdonyi: Egri csillagok	+0,45	+0,41
Remarque: A diadalív árnyékában	+0,44	+0,40
Stendhal: Pármái kolostor	+0,42	
E. Brontë: Üvöltő szelek	+0,41	
Roberts: Északnyugati átjáró		+0,57
Semprun: A nagy utazás		+0,44
Remarque: Nyugaton a helyzet változatlan		+0,44
Verne: Sándor Mátyás		+0,41
Kertész: Makra		+0,36
Gárdonyi: A láthatatlan ember		+0,34

A leghűvösebben fogadottak:

Bessie: A szexbomba	-1,33	
Golding: A legyek ura	-1,02	
Christie: Holttest a könyvtárszobában	-1,02	-0,57
Sánta: Húsz óra	-0,86	-0,80
Móricz: Rokonok	-0,72	-0,42
Mann: Doktor Faustus	-0,70	
Gogol: Holt lelkek	-0,65	
Simenon: Fekete eső	-0,60	
Cain: A postás mindig kétszer csenget	-0,60	
Rejtő: Piszkos Fred . . .	-0,58	
Segal: Szerelmi történet		-0,81
Passuth: A bíborbanszületett		-0,78
Gardner: A kölcsönkért lány esete		-0,78
Berkesi: Húszévesek		-0,71
Berkesi: Akik nyáron is fáznak		-0,51
Grey: Vadnyugaton		-0,49
Berkesi: Sellő a pecsétgyűrűn		-0,48

Az első, amit észre kell vennünk, hogy *nem egészen ugyanaz a mérce működik az olvasmányok kiválasztásánál és értékelésüknél a fiúk és a lányok kö-*

rében. A fiúk körében jóval olvasottabb kalandregények és krimik értékelése a fiúknál sem sokkal pozitívabb, mint a lányoknál, de jó néhány olyan mű is akad (mint pl. a *Húszévesek*, az *Elveszett illúziók*), amelyet a lányok olvas-
tak nagyobb arányban, és nekik tetszett kevésbé. A 150 mű kétharmada vagy a középiskolás fiúk, vagy a lányok körében volt az átlagosnál jóval kevésbé olvasott, és mindössze 5 olyan regény akad, amelyet a diákok jóval (legalább 20%-kal) nagyobb arányban olvastak, mint a könyvtárba járók. (Botond-Bolics, Reid, Wallace, Szentiványi és Lem regényei.) A 150 re-
gény egynegyede tartozik azon művek közé, amelyeket a középiskolások jóval magasabbra értékelnek, és ugyancsak egynegyede azok közé, ame-
lyeket a középiskolások jóval kevésbé értékelnek, mint a könyvtárhasz-
nálók egésze.

*Ez az olvasó réteg, amely olvasottsága alapján tapasztalatlanak is minő-
síthető, jó néhány művel szemben nyitottabbnak, türelmesebbnek, megértőbbnek és
értőbbnek bizonyul, mint a 20 évnél idősebbek, mint a diplomával rendelkezők,
ahogy ezt az alábbi példák is igazolják:*

	közép- iskolások	idősebbek	diplomások
Balzac: <i>Elveszett illúziók</i>	+0,08	-0,12	-0,22
Bradbury: <i>Marsbéli krónikák</i>	-0,30	-0,51	-0,60
Bulgakov: <i>A Mester és Margarita</i>	+0,11	-0,13	-0,05
Dosztojevszkij: <i>Karamazov testvérek</i>	+0,12	-0,03	+0,16
Flaubert: <i>Bovaryné</i>	-0,01	-0,12	-0,05
Kosztolányi: <i>Néró, a véres költő</i>	-0,10	-0,28	-0,09
Mann: <i>A Buddenbrook ház</i>	-0,13	-0,28	-0,11
Martin du Gard: <i>A Thibault család</i>	+0,03	-0,10	+0,04
Mikszáth: <i>A fekete város</i>	+0,31	+0,12	+0,24
Móricz: <i>A boldog ember</i>	-0,09	-0,30	-0,11
Németh: <i>Égető Eszter</i>	-0,01	-0,26	-0,04
Stendhal: <i>Vörös és fekete</i>	+0,34	+0,23	+0,15
Veres: <i>A Balogh család története</i>	+0,06	-0,27	+0,11
Zola: <i>Germinal</i>	+0,02	-0,04	-0,12

Az ellenkezőjére is akad példa, bár kevesebb:

Golding: A legyek ura	-0,75	-0,26	-0,27
Hašek: Svejk	-0,09	+0,04	-0,10
Kertész: Makra	-0,10	+0,11	-0,08
Móricz: Rokonok	-0,62	-0,39	-0,15
Tolsztoj: Anna Karenina	+0,12	+0,27	+0,29
Updike: Nyúlcipő	-0,30	-0,06	+0,06

Valamennyi esetben olyan művekről van szó, amelyeket vagy a fiúk vagy a lányok élesen elutasítanak. Ez arra hívja fel a figyelmet, hogy *nem csak a művek kiválasztásánál, de értékelésénél is éles különbségek vannak a középiskolás fiúk és lányok között*, mint ezt az alábbi példák is igazolják:

	lányok	fiúk
Abe Kobó: A homok asszonya	-0,36	+0,15
Bessie: A szexbomba	-1,33	-0,39
Ch. Brontë: Jane Eyre	+0,54	+0,16
Bulgakov: A Mester és Margarita	-0,07	+0,64
Christie: Holttest a könyvtárszobában	-1,01	-0,57
Doyle: A sátán kutyája	-0,49	+0,05
Gogol: Holt lelkek	-0,65	-0,16
Hašek: Svejk	-0,25	+0,18
Hemingway: Fiesta	+0,41	0,00
Kertész: Makra	-0,35	+0,36
Mann: Doktor Faustus	-0,70	+0,40
Móricz: Rokonok	-0,72	-0,42
Németh: Iszony	-0,02	-0,37
Passuth: A bíborbanszületett	-0,18	-0,78
Rejtő: Piszkos Fred . . .	-0,58	+0,07
Roberts: Északnyugati átjáró	+0,06	+0,57
Segal: Szerelmi történet	-0,30	-0,81
Stendhal: A pármái kolostor	+0,42	+0,14
Tolsztoj: Anna Karenina	+0,31	-0,41

A 150 regény felének értelmezésénél tapasztalhatunk ilyen nagyságrendű különbségeket. Mintha más kultúrában, más családokban, más iskolákat látogatva nőttek volna fel ezek a 15–18 éves lányok és fiúk, akkora eltéréseket lehet tapasztalni irodalmi ízlésükben.

Önkéntelenül is felvetődik a kérdés: vajon mit tudnak erről a magyar irodalmat tanító tanárok, hiszen ugyanarról a műről fiúk és lányok lényegében ugyanazt mondják el feleleteikben. Vajon hány tanár gondolta végig azt, hogy milyen következményekkel jár a „Mi a véleményetek róla?“, „Kinek tetszett?“ kérdések elmulasztása, és az ha nem érdeklődnek, hogyan fogadják diákjaik, „magánolvasmányaikat“. Még mi, kutatók sem számoltunk előfeltevéseink megfogalmazásakor a lányok és fiúk olvasói értékrendjének ekkora különbségével. *Van abban valami nyugtalanító, hogy nagyszabású, egyetemes értékek egyike-másika vagy csak a fiúké vagy csak a lányoké.* (Ám ugyanakkor megnyugtató, hogy legalább az egyiké!) Ez a táblázat arról árulkodott, hogy mekkora korlátokkal kell számolni a fiúknál olyan művek befogadásánál, amelyeknek szerzői nők (Ch. Brontë és E. Brontë regényei), amelyeknek címszereplője vagy főszereplője nő (*Anna Karenina*, *Iszony*) és a lányoknál olyan műveknél, amelyek szerkezete, világa és világképe a megszokottól eltérő (a sci-fi-k, *Makra*, *Doktor Faustus*) amelyre a nyersebb vagy áttételesebb humor és az ironia jellemző (*Svejk*, *A Mester és Margarita*, *Piszkos Fred a kapitány*). Hogy még világosabban érzékelhessük a középiskolás lányok és fiúk irodalmi értékrendje közötti különbséget, közszemlére tesszük a különböző típusú olvasmányok * átlagos kedveltségének mutatóit.

	középiskolások	diplo-	30 évnél
	fiúk	lányok	mások
			idősebbek
Berkesi-, Szilvási-típusú			
„társadalmi lektűr”	–0,20	–0,48	–0,38
Passuth-típusú			
„történelmi lektűr”	+0,05	–0,46	–0,12
Cusack-, Segal-típusú			–0,20

Az olvasmánytípusok kialakításáról bővebben: BALOGH–KAMARÁS i. m. 40–

* 43. l.

	középiskolások lányok	fiúk	diplo- mások	30 évnél idősebbek
„pszichológiai lektűr”	+0,08	−0,24	+0,10	+0,10
Bókay-, Dallos-típusú				
„kulturális lektűr”	+0,12	+0,03	+0,09	+0,19
Grey-, Reid-típusú				
kalandregény	+0,20	+0,06	+0,26	−0,08
Chandler-, Christie-típusú krimi	−0,57	−0,25	−0,52	−0,38
Jókai-típusú nemzeti romantika	+0,27	+0,27	+0,35	+0,27
Dumas-, Hugo-típusú európai romantika	+0,21	+0,19	+0,23	+0,23
Balzac-, Tolsztoj-típusú klasszikus realizmus	+0,14	+0,03	+0,07	+0,08
Remarque-típusú				
„háborús realizmus”	+0,35	+0,31	+0,37	+0,35
Kosztolányi-, Fejes-típusú				
„mai realizmus”	−0,34	−0,34	−0,18	−0,32
Mann-, Solohov-típusú				
„mai realizmus”	−0,01	+0,15	+0,10	−0,01
Bulgakov-, Golding-típusú modern irodalom	−0,34	−0,07	−0,16	−0,13
Bradbury-, Lem-típusú sci-fi	−0,22	−0,07	−0,24	−0,21

Ami közös vonás a középiskolás lányok és fiúk ízlésében, az a romantikus, a klasszikus realista és a XX. századi realista alkotások megítélése. *A többet, többfélét olvasó és olvasmányválasztásaikban nyitottabb lányok védtelenebbek a lektűrrel, merevebben elzárkózóak a nem hagyományos módon megformált irodalommal szemben.* Mindezek alapján a magyar középiskolás lányoknál a Sánta-novella kisebb eséllyel számíthat meleg fogadtatásra, mint a fiúknál. A *Meddig él egy fa?* viszont, annak ellenére, hogy a lírai groteszk nem jelenthet előnyt a lányok számára, „női világa” miatt a fiúknál számíthat fagyosabb fogadtatásra.

Tekintve, hogy az 1. kérdésben szereplő 40 szerző műveinek hozzá-

férhetősége, iskolai tananyagban való szereplése a négy országban igen csak különbözik, alig használható ez a „mérőeszköz”. Megállapítható, hogy olyan szerzők, mint Stendhal, Tolsztoj, Balzac, Verne, Zola, Hemingway, Hugo, Dumas és Scott művei mind a négy ország középiskolásai, elsősorban középiskolás lányok előtt ismertek, irodalmi ízlésüket meghatározzák. Brandbury, Scott, Dumas és Cronin az orosz, Knight, Cusack, Golding és Semprun a magyar, Hugo, Faulkner és Christie a bolgár, Lem a lengyel, Tolsztoj a bolgár és orosz, Zola a bolgár és magyar, Balzac a bolgár és lengyel diákok kedvelt olvasmányai között szerepel gyakrabban. A „nem tetszett” és a „tetszett” szavazatok aránya alapján a lengyel diákok bizonyultak a legkritikusabbaknak. Feltűnően alacsony volt a „nem tetszett” válaszok aránya a bolgár diákoknál, ami a fiúk és lányok 1:7 arányával is magyarázható.

Bár nem feltételeztünk közvetlen kapcsolatot az irodalmi olvasottság és az irodalmi ízlés, valamint a két novella fogadtatása és értelmezése között, az irodalmi műveltséget is a befogadást meghatározó legfontosabb tényezők közé számítjuk. Könyvünk főszereplőit, a magyar diákolvasókat csupán irodalmi olvasottságuk és irodalmi ízlésük alapján is azok közé sorolhatjuk, akik nem indulnak sem különösebb előnnyel, sem különösebb hátránnyal a *Meddig él egy fa?*- és a *Nácik*-típusú művek meghódítására.

III. A novellák: vizsgálat tárgyai és eszközei

Örkény István: Meddig él egy fa?

Bánné villant gyújtott. Odakint még világos volt, de amióta közeledett a front, inkább elébe ment a sötétségnek. Kiváltképp ma, amikor egyedül volt itthon, s odakint olyan sűrűn gomolygott a köd, hogy az ablaktól néhány lépésnyire mintha eltűnt volna a kerítésük.

Elővette a nagy zsírosbödönt meg a zománclábasokat. Szódát tett a tűzhelyen lobogó vízbe, amikor kopogtak. Összerezzent. Félrehúzta a függönyt.

Nem németek voltak. Egy asszony állt a küszöbön, egyedül.

— Itt laknak, kérem, Bán Sándorék?

— Én vagyok Bánné — mondta Bánné.

Mindene divatjamúlt volt az érkezőnek. Ápolatlan haján — mely épp feleútján járt az ősziülésnek — fazék formájú filckalap ült, amilyent csak húsz évvel ezelőtti filmekben látni. Ódivatú esernyőjének papagájfejen végződött a nyele, két feketebors üvegszemmel, melyek hűdésesen néztek kétfelé.

A hirdetésre jöttem.

— Miféle hirdetésre? — csodálkozott Bánné.

Csak kora tavasszal és ősz utóján hirdettek: télen soha. Az érkező azonban kinyitotta bugyros retiküljét, mely úgy tele volt kacatokkal, használati és emléktárgyakkal, mintha mindenét magánál hordaná, és elkezdett kirakodni. Egy elsárgult, szalaggal átkötött levélcsomót, lejárt zsebnaptárakat, fényképeket, orvosságosfiolákat, használt mozijegyeket és egy üres, de még szagló parfümszórót. A fényképeken tollas kalapú fiatalasszony volt látható, hol egy farkaskutyával, hol nélküle, de arca már elmosódott, a sarkok felmolyhosodtak.

Nikkelpénzek, zsuzsuk és kulcsok csörgése közben az ősziülő asszony végre megtalálta a gyűrött újsághirdetést, melyen már csak a nagybetűs szavak voltak olvashatók. *Bán Sándor facsemete kertészete, Tét.*

— Ez mi vagyunk — mondta Bánné. De az uram nincs idehaza.

— Csakhogy én az ötórással haza szeretnék menni.

— Addig nem lesz vissza — mondta Bánné. — Bement a faluba, mert holnap disznót ölünk.

Az asszony erejevesztetten nézett körül. Sápadt arcáról, mint egy málló vakolatú falról, pikkelyekben pattogzott a púder. Semmiféle érzelmnek nem adta jelét, de épp e lárvaszerűségben volt valami megindító, mint amikor egy belisztezett arcú bohóc könnyek nélkül sír.

Bánné az árakat se tudta. Még csak másfél éve voltak házások. Az ura a széltől is óvta, s csak szép időben, s legfeljebb oltani vitte ki magával a faiskolába. De azért így szólt:

— Mivel szolgálhatnék?

— Vásárolni akarok valamit — mondta az öszülő asszony.

— Díszfáink nincsenek — mondta Bánné. — Csak gyümölcsfacsemetéink.

— Nekem mindegy — mondta bizonytalanul a vásárló. — Csak szép legyen.

— Vannak négyéves suhángjaink — mondta Bánné.

— Hát nem tudom — mondta az asszony, ugyanolyan bizonytalanul nézve maga köré, mint az előbb. — Én valami nagyobbbat szerettem volna.

— Az uram szokta intézni — mondta Bánné. — De ha várni tetszik egy kicsit, majd körülvezetem.

Kiforrázta a lábasait. Tiszta kendővel kitörölte őket, aztán kiloccsantotta az udvarra a vizet. Élettel teli kis asszony volt, minden porcikája kerek, és mindent olyan kerek mozdulatokkal és olyan gyönyörűséggel csinált, hogy az ember nem tudta róla levenni a szemét. Az idegen asszony meg se mert szólalni, míg szárazra nem törölte a kezét.

— Maga gyereket vár? — kérdezte akkor.

— Igen — mondta Bánné.

— Mehetünk? — kérdezte az asszony, és karjára akasztotta a papagájt.

Sár volt. Magas sarkú cipőjében billegve járt. Vagy öt percig mentek, hegy iránt. Mint száz meg száz ceruzavonás, úgy derengtek a növendék fácskák a ködben.

— Ez mind jonatán — mutatott maga köré Bánné. — Ez batul. Ez ranett. Ez London Pepin — magyarázta, ahogy mentek tovább. — Itt kezdődnek a barackfák.

Az őszülő asszony megállt.

— Nem tetszenek. — Azt hittem, nagyobbak ezek a fák. Erősek, dúsak, hatalmasok.

Akkor tessék erre jönni — hívta Bánné. — A mandula már ötödévre hoz.

— Nekem nem fontos a gyümölcs — mondta kedvetlenül az őszülő asszony. — Nincs is időm öt esztendeig várni.

Megállt, ernyőjével megbökött egy fát.

— Daganat van a méhembem — mondta közönyösen. — Rák.

— Borzasztó — riadt meg Bánné. — És nem lehet operálni? Az őszülő asszony átható pillantást vetett rá.

— Mikorra várja? — kérdezte hirtelen.

— Mit? — nézett rá Bánné. — Márciusra.

Az asszony továbbment. Már a parcella vége felé jártak, egy szelíden emelkedő ösvényen. Csak néhány lépésnyire lehetett látni: mint egy gyerek-pelenka, olyan sűrű szövésű volt a köd.

— Ez mi? — kérdezte az asszony. Ernőjével egy füzre mutatott, mely zörgő, csontos ágaival épp a mezsgye szélén állt.

— Ez semmi — mondta Bánné. — Ez csak olyan fa.

— Ez tetszik nekem — mondta az őszülő asszony, és ki-kibicsakolva előresietett. A mezsgyén végig mindenféle fák álltak, kőrisek, nyírek, fűzek; még Bánné apósa ültette őket, talán szélfogónak vagy csak hogy legyen valami, ami a szomszéd parcellájától elválasztja az övét. Aztán ritkulni kezdtek a fák, s a domb gerincén csak egy állt, magányosan.

— Az milyen fa? — kérdezte az idegen asszony.

— Hárs — mondta Bánné. — De már megvan tizenöt éves.

— Ezt megveszem.

— Ezt? — bámult rá Bánné. — Talán tüzelőnek?

— Dehogy — mondta az asszony. — Így.

— Nem értem — mondta Bánné. Ezt már nem lehet innen máshová ültetni.

— Nem is akarom máshová ültetni.

— Hát mi legyen vele?

— Semmi — mondta az őszülő asszony. — Mennyi az ára?

— Itt tetszik akarni hagyni? — álmélkodott Bánné. — Ilyet még nem is hallottam.

— Itt marad, ahol van — mondta az öszülő asszony. — De azért az enyém.

Bánné tanácstalanul állt. Bárcsak itthon volna az ura! Ő is a fát nézte, mely nem volt túlságosan magas, de csúcsa mégis elveszett a ködben. Karcsú törzsű, egyenes növésű példány volt, mint egy életrevaló, izmos, de nem nagyon szép kamasz.

— Pont ilyet akartam — mondta az öszülő asszony. — Mit kérnek érte?

— Mindig az uram intézi — mondta Bánné zavartan. — De még egyet sem adott el ezek közül.

— Nem jövök még egyszer — mondta az őszhajú asszony. — Akármit kér, megadom az árát.

Egy kis csönd lett. Rossz évük volt a háború miatt. Nagyon kellett a pénz.

— Száz pengő — mondta, csak úgy találomra. — Hogyha nem lesz sok.

— Rendben van — mondta az őszhajú asszony.

Még egyszer végignézett a fán, aztán ernyőjével megdöfkölte a töve körül a földet, és elindult a ház felé. Másodszor is kirakott a táskájából mindent, és letett egy százast a konyhaasztalra.

— Azt akarom, hogy vigyázzanak rá — mondta aztán.

— Nincs mire vigyázzunk — mondta Bánné.

— Azt is megfizetem — mondta az asszony.

— Azért nem jár fizetség — mondta Bánné.

— Trágyázzák is — mondta az öszülő asszony. — Elég lesz egy évre húsz pengő?

— Ne tessék fizetni — mondta Bánné. — Nem lesz annak a fának semmi baja.

Az idegen asszony még egyszer kirakta a retiküljét, és hat tízpengőst számolt az asztalra.

— Három évre kifizetem az ápolási díjat — mondta —, de ígérje meg, hogy szépen gondját viseli.

Bánné köhintett.

— Megígérem — mondta rekedten.

Az öszülő asszony elővette tükrét, s egy piszkos puffal kipúderezte arcát. Aztán megint végignézett Bánnén.

— Megmozdult már?

Bánné megint köhintett.

— Meg.

Az asszony elindult, visszafordult.

— Meddig él egy hárs? — kérdezte.

— Sokáig — mondta Bánné.

— Mégis? — kérdezte az öszülő asszony. — Száz évig is?

— Még annál is tovább.

Az öszülő asszony biccentett. Karjára akasztotta az ernyőt, és kiment.

— Öntözzék is! — mondta szigorúan. Az ajtóból még egyszer visszaneézett Bánnéra.

— A viszontlátásra — mondta, de nem nyújtott kezet, és nem is nézett többet vissza. Ernyője hangosan kopogott a téglajárdán.

Bánné állt egy kicsit, aztán eltette a pénzt. Az a hír járta, hogy a visszavonuló német csapatok minden élő állatot elrekvirálnak. Munkához látott. Könnyen és kecsesen végezte a dolgát, látszatra fáradtság nélkül, mint egy táncosnő, aki füllel nem hallható zenére mozog.

Sánta Ferenc: Nácik

A pásztor — eléggé öreg ember volt már, talán hatvan-hatvanöt esztendő — fát vágott egy széles, magas tuskón. Mellette egy nyolc-kilenc év körüli fiú szedte a fadarabokat.

Mindketten hallották a lovak dobbantásait, aztán azt is, hogy megállnak a hátuk mögött, aztán a gyufa sercenését, ahogyan rágyújtanak a hátuk mögött, de nem fordultak meg, vágták tovább a fát, mintha semmit sem hallottak volna.

A két fegyveres a fenyvesből lépett elő, előzőleg hosszú ideig álltak a fák rejtekében, és nézték a pásztorokat, a nyáját, az apró kunyhót, a szaladgáló s fel-felcsaholó kutyát. Aztán keresztüljöttek a legelőn, és a két ember mögött megállították a lovaikat.

Ott álltak mögöttük, fújták a füstöt, és hallgattak. A derekukon pisztoly, a hátukon keresztben átvetve a puská, a lábaikat meg kilógatták a kengyelből.

Telt az idő, csend volt — mintha nem is négy ember állna ott egymás közelében. Pedig hát embernek születtek őket: a fegyvereseket is, a pásztor is meg a gyermekeket is.

Amikor végigszívták a cigarettát, akkor az egyik fegyveres a nyeregből lekasztott egy nagy gumibotot, és rászólt az öregemberre:

— Te, öreg! — mondta.

A pásztor éppen ütésre emelte a fejszéjét, de nem sújtott le vele, hanem gyorsan letette maga elé a földre, lekapta a fejről a kalapját, megfordult, s úgy, födetlen fővel, meghajolt egészen mélyen, amennyire csak tudott, nem szólt, nem is emelte fel a tekintetét, csak állt ott a ló előtt, meghajolva, kalapja a kezében, könnyű, fehér haját meg azonnal megblebbentette a szellő.

A gyerek, mintha egy szót sem hallott volna, szedte tovább a fát, és rakta kupacba, a többi mellé.

Telt az idő tovább, a fegyveresek nem szóltak, az öreg meg ott hajolt előttük, meg sem moccant.

Később aztán megszólalt a fegyveres, de soká, a lovak már dobbantgattak, csavargatták a fejüket.

— Láttál valakit? — kérdezte.

Az öreg azonnal válaszolt, olyan gyorsan, mint ahogyan a fejszéjét is letette maga elé, a földre:

— Nem láttam senkit!

A másik fegyveres közelebb léptetett:

Azt kérdeztük: láttál-e embert errefelé!

— Nem láttam embert errefelé! — mondta az öregember.

A tekintete a földön nyugodott, a bakancsát látta, fűvet meg a ló patáját.

— Gyere közelebb! — mondta a gumibotos.

Odament egészen a lóhoz.

— Még közelebb!

Odaállt a ló lábához.

— Még!

Odament egészen a fegyveres csizmája elé. A csizma hegyét látta, a kengyelt, és a ló hasából egy darabot meg a fűvet.

A fegyveres lenyúlt gumibottal az öreg álla alá, és a magasba emelte az arcát. Az öregnek a dereka előrehajolt, a feje meg hátra a tarkójára, a szemét nem emelte fel, nézte a lovas térdén a nadrágot meg a kengyelszíjat. Nyelni szeretett volna de nem tudott a gumibottól.

A fegyveres nézte az arcát. A csuklóját ráfeszítette a térdére, úgy tartotta a gumibotot az öreg állához, és tartotta egyre magasabbra a fejét, és nézett bele az arcába.

Aztán elvette a botot, és ráütött a pásztor vállára.

Csend volt.

— Mehetsz!

Az öreg megfordult, és gyorsan visszament a tuskóhoz, a fejére tette a kalapját, aztán vette a fejszét, magasba emelte, és vágta tovább a fát.

Amikor a negyedik vagy ötödik darabot ütötte széjjel, a fegyveres rászólt:

— Öreg!

Megfordult, lekapta a kalapját, meghajolt, a szeme a földön — minden pontosan úgy, mint az előbb.

— Hány éves a fiú?

— Nyolcéves a fiú...

— Te neveled?

— Én nevelem!

A másik is megszólalt:

— Mióta neveled?

— Egy éve nevelem.

— Hány éves a fiú?

— Nyolcéves a fiú!

— Te neveled?

— Én nevelem!

Közelebb léptetett:

— Láttál erre embert?

— Nem láttam erre embert!

— Mehetsz! — mondta a másik.

Hallgattak.

— Te fiú! — mondta a gumibotos.

A gyermek karja tele volt fával, indult a kupac felé, hogy odarakja a többi mellé. Megállt, ledobta a fát a lába elé, gyorsan levette fejéről a sapkáját, meghajolt, és úgy meghajtott derékkal megfordult. Megkapta a szél azonnal az ő haját is. Látta ő is a lábát meg a füvet a földön.

— Hány éves vagy?

Azonnal — úgy, ahogy ledobta maga elé a karjából a fát — válaszolt:

— Nyolcéves vagyok!

— Ez az öreg nevel?

— Ez az öreg nevel!

— Mióta nevel?

— Egy éve nevel.

— Ez az öreg? — kérdezte a másik.

— Ez az öreg!

— Nagypád?

— Nagypám!

— Gyere ide! — mondta a gumibotos.

Odament — akár az öreg — a ló elé.

— Közelebb!

Odament pontosan a csizma elé, de annyira alacsony volt, hogy meghajlított derékkal nem érte el a feje a csizmát, ott volt majdnem a ló hasa alatt. Nem is látott egyebet, csak a füvet meg a cipőit.

A fegyveres megmozdította a lábát, a csizmának az orrát bedugta a gyerek feje alá, megkereste az állát, és megemelte a fejét.

— Feljebb! — mondta.

A gyerek magasra emelte a fejét, hátraszorította egészen a tarkójára. Még sohasem látta a fegyveresek arcát, és nagy kívánságot érzett, hogy fel-emelje a szemhéjait.

Aztán lehunyta a szemeit.

— Nyisd ki!

Nézte tovább a meggyűrött bőrt a csizmán.

— Láttál erre embert?

— Nem láttam erre embert!

Tele lett az ő szája is nyállal.

— Azt mondtad, hogy az öreg nevel!

— Azt mondtam, hogy az öreg nevel!

Csend lett. Dobbantak a lovak patái, az öregnek csattogott a fejszéje.

— Fordulj meg! — mondta a fegyveres, és leengedte a csizmáját.

A gyerek megfordult.

— Nézz előre!

A gyerek felemelte a fejét.

— Mit láatsz?

— Látok: arrább hegyeket, eget, fákat, aztán látok kunyhót, előtte karókat, rajta edényt, kecskét, tűzhelyet látok...

— Na, indulj előre!

Utána léptettek ők is, hagyták, menjen egészen a kunyhó elé. Ott aztán megállították. Alacsony pásztorkunyhó volt, előtte karóra tűzött néhány edény, jobbra kikötött kecske, fehér, mint a hó, közelebb, kövek között, hamvadt, reggeli tűz.

A gumibotos beállt a gyerek mellé, és a lábával elfordította a kecske felé.

— Ez mi?

— Ez kecske!

— Nézd meg jól!

— Megnézem jól!

A másik megszólalt:

— Mi ez?

— Kecske! — mondta a fiú.

A fegyveres odatámasztotta a csizmáját a gyerek oldalához:

— Fordulj!

Ott volt arrább a nyáj, kolomp nélkül, egyetlen kolomp nélkül legeltek, egyetlen kolomp sem volt egynek sem a nyakában.

— Hívd ide a kutyát!

A fiú odahívta a kutyát. Jött lassan, oldalogva, aztán odasompolygott, és leült a gyermek lába elé.

— Figyelj rám! — mondta a fegyveres. — Ez, ami itt fekszik a lábad előtt: ez micsoda?

— Kutya — mondta a gyermek.

— Nem... Ez, ami itt fekszik a lábad előtt, kecske, nagy, fehér kecske! Értesz engem?

A fiú hallgatott.

A fegyveres a gumibotot rátette a fiú fedetlen koponyájára. Végigfektette rajta, pontosan középen szelve át a koponya domborulatát úgy, hogy a vége messze előremeredt a fiú szemei előtt. A másik fegyveres közelebb jött, és megállt a lovával mellette, egészen közel, annyira, hogy csizmájának szára hozzáfeszült a gyerek vállához.

— Tehát?

A gyerek nézte a kutyát.

A fegyveres, amelyik most jött oda a fiú mellé, elővette a gumibotját, és könnyedén ráfektette a vállára.

— Mondjad szépen...

— Tehát!... Mi ez itt, a lábad előtt?

A gyerek nézte a kutyáját.

— Kecske... — mondta.

— Nagy, fehér kecske!

— Nagy, fehér kecske!

A fegyveres elrúgtatott mellőle, a másik levette a fejéről a botot, és a lábával a kecske felé fordította a fiút!

— Ez pedig... ez itt kutya! Értesz engem?

Ráfektette a botot a fiú fejére.

— Igen!

— Olyan közepes nagyságú, sem kicsi, sem nagy, sötétbarna kutya!

— Igen! — mondta a gyermek.

— Hogy hívják!

A gyerek hallgatott.

— Hogy hívják ezt a kutyát?

— Cézár . . .

— Menj! — szólt a másik — és simogasd meg szépen, úgy, ahogyan szoktad, és mondd közben a nevét is . . .

A másik megint felemelte a lábát, és a talpát a fiú hátához vetve, óvatosan előre tolta.

— Cézár — mondta a gyermek, amikor a kecskéhez érkezve rátette a tenyerét a fejére, a szarvai közé. — Cézár!

— És mit szoktál még mondani neki?

A fiú ott hajolt a kecske nyaka mellett, a sapka a kezében, a szeme a földön.

— Kiskutyám . . . — mondta.

Csend lett.

— Gyere ide!

Othagyta a kecskét, és odament a fegyvereshez, de most már nem állt meg a ló előtt, hanem elment egészen a csizmáig. A fegyveres felemelte az állát. Ismét nyelni szeretett volna, de nem tudott, a torkára feszülő csizma miatt, szeretete volna felemelni a tekintetét, de nézte mozdulatlanul a csizmát az arca alatt.

— Mehetsz!

Amikor félúton volt a fiú az öreg felé, a fegyveres utána szólt. Megfordult, és meghajtotta a derekát.

— Láttál erre embereket?

— Nem láttam erre embereket! — mondta.

Még állt ott egy darabig. A fegyveresek rágyújtottak, szélnek eresztették az első füstöt, és beálltak egymás mellé a lovaikkal.

— Mehetsz! — mondták aztán.

Az öreg egész idő alatt vágta a fát, meg sem fordult, dolgozott, mintha senki sem lenne a közelében.

Ez a kettő meg ott állott a hátuk mögött — a gyerek szedte a fát —, amíg elszívták a cigarettájukat. Hallgattak, fújták a füstöt, és nézték a pásztorokat. Aztán eldobták a cigarettát, az egyik megemelte a gyeplőt, utána a másik is, és lépésben, míg kiegyenesedve a nyeregben megdobták a hátukon a puskákat, mentek tovább.

1. A novellák kiválasztása és az elemzési szempontok

Az igazi műalkotás nyitott és művészien többértelmű közlés. Lényeges vonása: megformált világa készségesen hajlik az egyéni olvasói értelmezésekhez. Ezek a felismerések talán sehol — az irodalmi kutatások széles körében — nem járnak olyan lényegbevágó és gyakorlati következményekkel, mint az olvasói befogadások vizsgálatánál. Itt ugyanis összehasonlításokat kényszerülünk tenni, egymáshoz kell mérnünk olyan, a szubjektivitás által lényegesen meghatározott válaszokat, melyeknek vonatkozási alapja, a mű szövege ugyan közös, „állaguk” azonban nagyon is sokféle lehet.

Különösképpen élesen jelentkeznek ezek a nehézségek a jelzésekkel, kihagyásokkal, utalásokkal élő modern művek kapcsán. Hiszen az irodalmi mű jeleinek „nyitott” természetére is ezek a művek ébresztették rá a század irodalomtudományát; korunk művészetében kihívó módon jelent meg ez a vonás. Ma már gyanítjuk, hogy — a történelmi értelmezés bármennyire szabványosított, kodifikált is bizonyos jelentéstartalmakat, — egy Aranyballada, egy Tolsztoj-regény olvasásánál is fennállhat a befogadói értelmezések szóródása. Feltehetően igaz az a megállapítás, hogy egy mű igazában élménylenyomatainak összességében él.

Mi persze nem ezeket a kérdéseket kívántuk igenlően vagy tagadólag megválaszolni. Ám egész eljárásmodunkat, eszközeinket és feldolgozásunkat befolyásolta az az igény, hogy — szembenézve az irodalmi mű felfogási módjának sokféleségével — olvasóink válaszait, értelmezését egy meghatározottságában is engedékeny, hajlékony mércével próbáltuk latra tenni. Hiszen a vizsgálódásba kezdő kutatónak is tudnia kell, hogy ő sem személytelen, ő sincs az egyedül-érvényes olvasat birtokában. S ha ez áll, könnyen fennforog annak a veszélye is, hogy saját feltételezései, novellaelemzésének sémái könnyen eltorzíthatják, merevvé tehetik az olvasók válaszainak értékelését is. A későbbiekben még szó lesz arról, hogyan igyekeztünk korrigálni, csökkenteni az ebből adódó hibákat.

A két elbeszélés, vizsgálatunk eszköze és tárgya, nemcsak az irodalmi ábrázolás nyitott szerkezete, áttételes közlésmódja miatt lehetett a megkérdezettek többsége számára szokatlan olvasmány. Hátránnyal indult már műfaja miatt is, hiszen még a rendszeres olvasók körében is kisebb a népszerűsége e koncentrációt kívánó epikai műfajnak: többnyire hiányzik

belőle a regények, kisregények szélesebb-gazdagabb, epikus cselekmény-anyaga, az alakok, helyzetek tarka bősége. *Örkény* és *Sánta* viszonylag rövid novelláinak kiszemelésébe pusztán technikai szempontok is belejátszottak: az olvasói élményről azon melegében, még a friss benyomás fixálható helyzetében kívántunk visszajelzést kapni, s ezt természetesen akár kisregény-méretű próza esetében sem tudtuk volna elérni.

Mindkét elbeszélésünk megegyezett abban, hogy a maga tömör formájában folyamatos, lineáris cselekményvezetéssel épül fel, hiányzik azonban belőlük az anekdotikus kihegyezettség, lekerekítettség, nincs „csattanójuk”, vagy ha van, az nem a novella végére van helyezve, hanem mintegy a szöveg áttételeinek, jelzéseinek visszhangövezetében — több oldalú visszaverődéssel — fogható fel. Ennek megfelelően, az érzékletes, tárgyias — a hagyományos realista leíráshoz közelálló alapszövedékük — csak a jelképes, nyitva hagyott utalások megragadásával, tehát az írói szöveg olvasói kiegészítő képzelettel, társszerzői részvétellel nyílik meg. Befogadásuk olvasói fogékonyságot, aktivitást, részvételt kíván: — a nyitott mű, nyitott személyiséget.

A két írás még egy közös vonására érdemes felhívni a figyelmet; a *Meddig él egy fa?* és a *Nácik* jelzései, motivumai között egyaránt szerepel a háborúra való utalás, azonban mindkét esetben csak sejtetett háttérelemként van jelen. Azt is mondhatnánk: a „félrevezetés” esélye, a sztereotípiák alkalmazásának lehetősége — ezen a szálon — rokon módon adott mindkét elbeszélés olvasója számára.

Szerencsés szimmetriát ígért szövegeink párba állítása: *Örkény* István írásában kizárólag női alakok szerepelnek, mondanivalója az emberi létezés, a biológiai fennmaradás drámájára nyit, míg a másik novella, *Sánta* Ferenc írása férfialakokat mozgat, s lényege szerint nem a fizikai pusztulás, hanem a jellem, az erkölcs kérdéseire vezet.

Ezek a szempontok csupán kiinduló közelítések voltak, mintegy a vizsgálat alapanyagának kereteit jelölik. Ahhoz, hogy érdemben és kellő mélységeességgel tervezzük meg munkánkat, előkészítésként a két elbeszélés szövegének alapos elemzésére volt szükség. És itt kell visszatérni a határozott, s mégis hajlékony értelmezési szempontok kritikus ügyére.

Mert mit tegyen a kutató annak tudatában, hogy az elbeszélések értelme az egyéni olvasatok rokon sokféleségében tárul fel, és tisztában van azzal is, hogy a nyitott szöveg struktúrája a személyes találkozás élményé-

ben záródik le, egészül ki, mégis meg kívánja keresni azokat a tartalmi kereteket, melyek alapján a mű egyéni olvasatai mégis összemérhetők? Nincs más választása: elemzést készít maga is a novellákról. Ám ezekkel nem lehet az a célja, hogy szó szerint és teljes egyértelműséggel felrajzolja a jelentés egyedül lehetséges mércéjét, hanem az, hogy segédegyeneseket rajzoljon a mű szerveződésének, szerkezetének belső vázrendszeréről, megfelelő szabad helyet hagyva a tér személyes kitöltésére. Az elhallgatásokkal, kihagyásokkal szerkesztett művészi alkotás világát ugyanis nemcsak a sugalmazás természetében rejlő bizonytalanság jellemzi, de az is, hogy megformált, tudatos művészi rendje is van, az elhallgatások, az áttételes jelzések irányát tudatos alkotói szándék határozza meg. Úgy is mondhatnánk: a modern, a szöveg elsődleges értelmén túli jelentéstartományokra utaló műben meg lehet rajzolni az utalások vektorait még akkor is, ha találati pontjaik egyértelmű helyéről nem beszélhetünk. Elbeszéléseinkkel is ez a helyzet: a tárgyi motívumok, a helyzetek, a szereplők gesztusai, szavai nem mondják ki, de mutatják a szöveg jelentésének mélyebb értelmét.

2. A Meddig él egy fa? elemzése

Az elbeszélés Örkény István 1960-as évek elején született és először a *Jeruzsálem hercegnője* című 1966-os kötetben összegyűjtött írásai közül való. (Mivel sem ez a kiadás, sem a későbbiek nincsenek datálva, és korábbi folyóiratközléséről pedig nem tudunk, keletkezésének pontosabb idejét nem ismerjük.) Az író „egyperces novelláinak” határvidékéről való az írás, de nem tartozik annak végső „törzssanyagához”: sem az első megjelenéskor, sem műveinek gyűjteményes — *Időrendben* című — összeállításában nem került a sorozat darabjai közé, az „egypercesek” első (1968-as) önálló kiadásában viszont ezek között szerepel.

A *Jeruzsálem hercegnője* korabeli kritikai visszhangja szükségszerűen az egész kötettel foglalkozik, s így csak elvétve találunk érdemi reflexiót a kötetnek erre az egy darabjára. „A *Meddig él egy fa*-ban a nagybeteg, gyermektelen asszony egy öreg hársat vásárol, hogy ily módon utódot hagyjon maga után” — sommázza Galsai Pongrácz az elbeszélés szüzséjét (Kortárs, 1967. 7. sz. 1163—1165. l.). Bodnár György gondolatmenetének ide vágó részlete máshová teszi a mű jelentésének hangsúlyát: az elbeszélés „asszonyalakja . . . a magány leplezetlen szimbólu-

ma: egy öreg hársat vesz a faiskolában, s gondozási díjat fizet érte, csakhogy öhozzá is tartozzon valaki” (Kritika. 1966. 12. sz. 53—54. l.). Az elbeszélés fogadtatásának ezek az első nyomjelei. A későbbiekben, rendhagyó módon különálló, elmélyült elemzés is jelenik meg a novelláról: *Zolnay* Vilmos annak egész stilisztikumát, jelképrendszerét is vizsgálta, érzékenyen bontva ki a jelentésrétegeket összekapcsoló életfa-szimbólumot. (A nem hallható zene. Örkény István *Meddig él egy fa?* című egyperceséről = Könyvtáros. 1971. 12. sz. 742—745. l.)

A novella megformálásának természetét, írói intencióit maga Örkény is jellemezte. A *Meddig él egy fa?* olvasói értelmezéseiről, a sokféle visszajelzéséről folytatott rádiós beszélgetésben mondta: elbeszélésének „többféle kicsengése, többféle háttere” van, és „ahogy az egyik függöny felgördül, utána ott a második és a harmadik és a negyedik”, és ez a módszer természetesen hívja „társszerzőül” az olvasót: „dolgozzunk együtt, gondolkozzunk együtt... csináljuk meg együtt azt, mondjuk el együtt ezt, amit persze mindenkinek másképpen, ez az írás elmondott”. A „függönyök” felgördülésének rendje szerint megnyíló színpadok, a jelentésrétegek, -szintek egymásraépülő szerkezete szerint vettük vizsgálat alá mi is az elbeszélést, azzal a tudattal és felelősséggel, hogy megállapításaink sok ezer kérdőív és olvasat mércerendszerét fogják befolyásolni. Az elsődleges jelentések és az áttételes, jelképes, parabolikus vonatkozások lépcsőzetes rendjét azonban ebben az esetben nemcsak úgy kellett felvázolni, hogy az optimális értelmezés irányai meghatározhatók legyenek, hanem hipotetikus módon eleve foglalkoznunk kellett az „elakadási pontokkal”, az értelmezés megrekedésének esélyeivel is.

A *Meddig él egy fa?* című novellában ábrázolt cselekmény egész felépítése a párhuzamos ellentétezésre, kontrasztos alapotívumokra épül. Ezek leleplezésével, meghaladásával, az „abszurditás” értelmességének megnyilatkoztatásával bomlik ki az epika tartalmi, lényegi üzenete.

A helyszínrajz, vázlatosan ugyan, de határozott vonásokkal jelzi a cselekmény történelmi hátterét. A háborús hátország létbizonytalanságára utaló, a veszélyeztetettség légkörét sejtető bevezető elemek azonban ugródeszkát jelentenek egy meglepetés felé. Nem teljesedik a szabvány várakozás, mely a váratlan látogatót fogadja. Talán nemcsak Bánné, az olvasó sztereotípiája is másra számít: a zavaros körülmények bizonytalan homályából, a közelgő front világából jövő halálos fenyegetésre — erőszak felbukkanására. A pusztulásnak, a fenyegetettségnek ezt a háttérmotívumát

az író mindjárt elejti (s csak az elbeszélés zárásánál utal vissza rá), atmoszferikus töltését, nyugtalanító sugallatát mégiscsak beleszővi az írás jelképes tartományába, a megmaradás és a születő élet konfrontációjának kibontásába. A két szereplő jellemzését vállaló tárgyi motívumokkal, az előrelátó kispolgári miliő és a helyszín takarosságát, rendjét nyugtalanítóan megzavaró jövevény ruházatának, tárgyainak, kacatjainak leírásával társadalmi dimenziókban is karakterizálja a szereplőket. Az idősebb és fiatal, a falusi és városi asszony, a rend és rendetlenség kettős jellemvonásait így több olyan utalással is gazdagítja, melyek módot adnak arra, hogy — ezt a dimenziót túlhangsúlyozva — a két főszereplő találkozásában, a különös vásárlási akcióban osztályok képviselőinek, az elmúló régi és az új világnak a szembenállása fontossá váljék. Ha az olvasó nem lép tovább a novella egyre általánosabb irányokba mutató jelzései felé, s megreked itt, túlzott jelentőséget tulajdonítva a társadalmi szerepek kontrasztjának, a mű lényeges tartományai maradnak még zárva előtte. Mert *Örkény* ezt a finom eszközökkel ábrázolt alak-ellentétet is tovább bontja, eszközként használja, és még általánosabb jelképek felé fordítja a novella „szöveg fölötti” jelentéseit. A figurák „megemelésével”, szimbolikus elemek folyamatos fel-fel villantásával. A tárgyak, mozdulatok nyitott többértelműségével, fokozatos lépésekben. Az őszülő hajú asszony dolgai közül többször is kiemeli az üveges szemű papagájfejen végződő esernyő képét, de egy kulcsszerepű hasonlattal a groteszk jellemzést sejtető módon fellazítja; „lárvaszerű”, málló vakolatú házra emlékeztető arcának felszíne mögött a síró bohóc tragikus tekintetét sejteti meg. Bánnét kerekded, életteli mozdulataival, elevenségének lírai közelképével emeli ki a köznapiság közegéből, az ő „színpadát” is hasonlat világítja meg: füllel alig hallható zenére mozgó táncosnőként jelenik meg a novellázáró képben.

A magányra, meddőségre, pusztulásra és az öntudatlan szépségre, életteliségre vonatkozó párhuzamos jelképek — a csemetekert leírásánál a növények között bókászó két asszony zavart, inkonzekvens párbeszédjében — már közvetlenül utalnak a gyermekszületésre, az életbenmaradás, a biológiai lét és a halálos betegség, a pusztulás tényeire és szimbólumaira. Arra a két asszonyt összekapcsoló és egyben elválasztó elementáris vágyra, indulatra, mely az életbenmaradás, a folytatódás — a halál, az elmúlás irracionális, abszurd tényével való szembeszállás mély emberi igényéből ered. Továbbélni akár egy haszontalan, hosszú életű fában, meggyökerezni

az élet televényében, az emlékező és öntudatlan biologikumban! — ez ölt testet a névtelen asszony vásárlásának különös gesztusában.

Az elbeszélésnek ez a központi jelentése az olvasó számára visszamenőlegesen is maga köré rendezi a tárgyi elemeket, a motívumok fokozatainak elvonatkoztató, párhuzamos tükörképszerű jelzéseit, a különös, háborúshátországi találkozás minden bizarrságát. Elrendezi, centrálisan megszervezi, de a maga enigmatikus zártságában természetesen nem nyújt kifejtő magyarázatot róla, hiszen az írói cél éppen az, hogy az olvasó aktivitását „játékba vonva”, személyes módon nézzen szembe egy helyzettel, mely az emberi létezés mély titkait érinti.

Novellaelemzésünk összefoglalóan felidézett gondolatmenete alapján a novella értelmezésének fokozatait és az esetleges félreértések irányait is jelezni képes kulcsszókészletet állítottunk össze. A 33 fogalom közül az olvasóknak 11-et, tehát a készlet harmadát kellett megjelölni, és együttesüket úgy szerveztük, hogy „jellemző szavakként” az értelmező befogadás valamennyi fontosabb változata számára támpontot kínáljunk. A cselekmény alapszintű, a közvetlen tárgyi tartalomhoz tapadó elsődleges értelmezésének köréből az *áru*, a *pénz*, a *vásárlás*, a háttérszituációra utalva a *front*, *háború*, *hátország*, a társadalmi dimenziókra vonatkozóan a *falu*, a *dolgozó nép*, az *egyszerű fiatal asszony*, az *úri osztály*, *úrinő* fogalmait hoztuk. A nem releváns fogalmak köréből a *pazarlás*-sal, a *gazdaság*-gal, a *téboly*-lyal, a *takarékosság*-gal, a *szegénység*-gel a kulcsszóteszt alkalmat adott arra, hogy a novella filozófikus irányát nem követő, de a cselekményt valamiféle racionális értelemmel felruházó olvasók fogalmainak elébemenjünk. A *magány* és a *család*, a *fiatalság* és az *öregség*, a *zűláltság* kulcsszavak a két szereplő személyes és ellentétes vonásait hangsúlyozhatták. A jelentés legbenső körével állt kapcsolatban a mű belső dialektikáját tükröző fogalmak ketősei: az *élet* és *halál*, az *életadás* és *megsemmisülés*, s az ezeket összekapcsoló *túlélés* és „*életfa*”. A szövegben szereplő két fontos alak hasonlatkulcsszavát, a *bobócarcot* és a *táncosnőt* is jellemző szavaink közé iktattuk. A vizsgálat azonban inkább arról győzött meg, hogy itt az elemzéssel „túlfutottunk”: az elbeszélés megvilágító stilisztikumainak ábrázoló szerepük van; eszközök, fogalmilag kiemelve, kisarkítva nem élnek önálló életet. Mivel jellemző szavaink útmutatása úgy szólt, hogy azokat kell az olvasónak kiemelnie, amelyek „legjobban jellemzik a novellát”, nem voltunk arra korlátozva, hogy csupán a mű jelentésrétegeihez tapadhassunk; joggal szá-

míthattunk olyan tudatos, az elbeszélés formai vonásait is fontosnak tartó értelmezésekre, így került kulcsszavaink közé a *párhuzamosság*, a *tükörkép-szerűség* és a *szimbólum* is.

Ezeknek a fogalmaknak, s az egész kulcsszótesztnek megvan az a veszélye, hogy „sztenderdizálják” a mű jelentését; a zárt kérdés túl határozottan sugall egyfajta értelmezést — a sajátunkat. A novellák megértéséről szóló fejezetünkben részletesen foglalkozunk majd azzal, hogy a szabadon megfogalmazott válaszok lényegi jelentésszerkezetének beható és többoldalú elemzésével hogyan igyekeztünk ellensúlyozni ezt. Módunk volt tehát arra, hogy saját értelmezésünk esetleges elrajzolásait, túlhangsúlyozásait vagy hiányait épp itt, a novellákról megfogalmazott kötetlen visszajelzések feldolgozásánál korrigáljuk.

Novellaelemzéseinket közvetlen módon is kontrolláltuk: miniatűr „mintaként” a novellákról való befogadói vélemények sorában harminckilenc irodalmár, aktív kritikus értelmezését is összegyűjtöttük. Olyan olvasókét tehát, akik foglalkozásukból következően jártasak az irodalmi nyelv „finomszerkezetének” vizsgálatában. Az elemzéseiknek egymással és a kutatás alapját képező analízissel való összevetése igen pregnánsan, szinte példázatosan mutatta be, hogy az írás belső szerkezete, építkezésmódja és szimbolikájának vázrendszere megragadhatóan stabil; a jelentés, a mondanivaló — az írás lényegének — megfogalmazásában azonban igen sok az eltérő árnyalat; jelentéstanilag ők is eltérő szóhasználattal és hangsúlyokkal, rokonértelmű fogalmakkal adják vissza a lépcsőzetes szerkezet drámai konfliktusainak tartalmát, a „favásárlás” jelképes értelmét. S ha a „jelentéspiramis” egyiküknél szűkebb, másikuknál bővebb, és ha az ellentétek és pólusok dialektikus összefüggését nem azonos gazdagsággal tükrözik is vissza, a kontroll végső soron megerősítette elképzeléseink, az *Örkény*-novella gazdag bonyolultságáról készült rajzolatunk fő tendenciáinak igazságát.

3. A Nácik elemzése

A remek novellákkal jelentkező *Sánta* Ferenc, első nagysikerű elbeszéléskötete után — az 1956-ot követő években — hosszú ideig nem publikált. Ezt az alkotói csendet az 1959-ben, 60-ban megjelenő elbeszéléseivel

töri meg: ezekből a művekből áll össze a *Farkasok a küszöbön* című 1961-es gyűjtemény. Ebben olvasható először könyvalakban a *Nácik*, melyet korábban a *Kortárs* 1960. 5. száma közölt. Ez a csiszolt, nagyszerű tömörségű kispróza a kötetes gyűjteményben is a legjobb darabok közül való, a könyv recenziói azonban nemigen foglalkoznak sajátos értékeivel, az első olvasói „válaszokat” a kritikusok többsége a kötet egyéb „antifasiszta” novellái összefüggésében említi csupán.

Egyetlen korabeli kritika szentel bővebb teret a *Nácik*nak. Sánta — írja *Kerékgyártó* István — „gyakran él a filmszerű, a képeket magyarázat nélkül egymás után sorakoztató eljárással, gyakran a pusztá látványt adja anélkül, hogy az okokat megmutatná, vagy akár a látványban tükröződő történésekre akár egy szóval is célozna, vagy a hős gondolataiba beavatna bennünket”. Ennek a „hatásos, de kétélű” megjelenítési módszernek a példája *Kerékgyártó* szerint a *Nácik*: „fokozza a szuggesztivitást, s elősegíti a jelenet ön maga fölé emelését, s nagyobb aktivitást kíván az olvasóktól...”. A novella tartalmáról, jelentéséről szólva ezt írja: „A *Nácik*ban a fasizmus gépiessé váló embertelenségét állítja középpontba... Két katona időtöltésből kegyetlen játékot űz egy pásztorral és egy kisgyerekekkel... A két katona maga sincs tisztában cselekedeteik mélyebb értelmével, s tulajdonképpen alig történik valami, éppen az epizód kegyetlenségénél fogva jelképezi mélyebben az embertelenséget, és a teljes kiszolgáltatottságot.” (Alföld, 1961. 5. sz.)

A balladákra emlékeztető, feszes elbeszélésből hiányzik minden írói kommentár, magyarázó reflexió. Bemutat egy ponttól pontig tartó drámai cselekményt, és a mű minden sugallatát a tárgyyszerűen puritán leírásra, a szereplők cselekedeteinek nyersen egyszerű rögzítésére, a helyzetek és párbeszédek „önfeltáró” sugalmazására bízta. És ennek a helyzetnek szándékosan nincs semmiféle olyan epikai háttere, mely támpontot adna a történések „előzményére”, „folytatására” — minden közlendője a szituáció érzékletes, határozott és sokszor erősen felnagyított képeiben van összpontosítva. Mivel az alakokat mozdulataikon, a drámai helyzetben elfoglalt szerepükön kívül az író „belülről” szándékosan nem ábrázolja, mindent a beállítás — filmszerű — sugallatának, s azon belül is a kép és szöveg ismétléseinek s az így teremtetett atmoszférának kell közvetítenie.

Ebből adódnak az értelmezés nehézségei: tartalmassá kell tenni azt a „csendet”, mely nemcsak a pásztorok megaláztatásának folyamatát, hanem mintegy az egész — tartózkodó — ábrázolást is belengi. Mert maga a cse-

lekmény, az epikai folyamat alapjaiban roppant világos és szinte félreérthetetlen: az író nagyon pontosan rögzíti a helyszín tárgyi motívumait, az alakok vonásait, annál inkább irizálhat, válthat színt az olvasói életelemzésekben az, amit az író oly jelentőségteljesen elhallgat.

Az értelmezés tévútjai mindjárt az elbeszélés címéből is kiindulhatnak. Ezt a totális kiszolgáltatottságot bemutató cselekményt ugyanis — történelmileg — egyedül az itt adott fogalom „konkretizálja”, homályosan hagyva azonban: hol, mikor történik az, amiről olvasunk. A példabeszédek, az általánosításra, helyzet-típus megteremtésére törekvő parabolák megjelenítési módja jellemzi elbeszélésünket. Ez az általános érvény azonban — épp a cím fogalma nyomán — sztereotípiák, történelmi sémák irányába is eltolható és konkretizálható. A kész sémák kiolthatják a — népmesékre, balladákra emlékeztető — időtlenség lebegtetését, s ebben az esetben háborús novellaként, az úri pribékek és a szegények harcának jeleneteként vonhatja le az olvasó a történelmi, a személyes érintettséget mindenképpen nélkülöző, eltávolított tanulságot. Ezeknek az asszociációs pályáknak a lehetősége, a kiegészítő, konkretizáló ráértelmezés veszélye úgy is érvényt szerezhet, ha a megismételt „nem láttál erre embert?” vallató kérdés tagadása, a nyomozás, az elhallgatás, az izgalmas partizántörténetek sémájára valamiféle tisztogatósi akció epizódjaként egészül ki. Kétségtelen: a valódi erkölcsi mondanivaló, a kiszolgáltatottság és az embertelen megalázás fortélyos eszközeinek, önkényének rajza, a gyengék és erősek nem egyenlő esélyű küzdelmének feszültsége helyett a képzelet ebben az esetben fiktív izgalommal pótolhatja az elsikkadó lényeges tartalmat. Ezek az egyértelműen téves, a jelképes vonatkozások helyett az „alulértelmezés” felé forduló befogadás esélyei.

Van azonban ennek az elbeszélésnek a jelentésövezetében egy jócskán ambivalens mozzanat is, amelyről elmondható: olvasója válogatja, ki, hogyan dönt egy lényeges kérdésben. Ennek felfejtését kiinduló elemzéseink is onnan kezdték, hogy az öregember és a kisfiú hallgatása, mechanikus és gyors engedelmessége, sőt a hatalommal szembeni egész „szemlesütött” magatartása is kétféle értelmet sugallhat. Mert igaz ugyan, hogy a helyzet minden lényeges akciója a fegyveresek oldaláról indul ki, s a pásztorok egy hatalmi erőszak önkényének vannak kitéve, kérdéses azonban, hogy ezek a gesztusok engedelmisséget, az alázat mozgólatai megalázkodást takarnak-e vagy sem. S itt az idős pásztorra és unokájára vonatkozóan a mű-

veltető vagy a passzív szerkezet igen nagy eltéréseket jelent: ezen fordul meg, hogy a náci fegyveresek hatalma meddig terjed, s túl a fizikai és a szellemi kényszeren ténylegesen is képes-e „birtokba venni” a két kiszolgáltatott áldozat személyiségét. Takar-e valamit a pásztorok csendje, s ha igen, mi ez a „valami”? *Sánta* elbeszélésének értelmezésünk szerint igenis van egy olyan szöveg fölötti jelentésköre, mely ezt a hozzá-nem-férhetőséget, a belső ellenállásnak ezt a nemes és gumibottal sem meghódítható terrénümát mutatja. Az öregember rezzenetlen oda-nem-figyelése a fegyveresekre, a gépies készség, a katonák parancsainak marionettszerű teljesítése, az elfordított tekintet konok zárkózottsága az emberi tartás titokzatos jelenlétét sugallja. S véleményünk szerint a „csendnek” ez az igazi értelme, s maga az írói forma is ezért koherens a mondandójával: a megtörhetetlen emberi erkölcs természetéhez tartozik, hogy némán rejtezkedő.

A másik novelláival megegyező kulcsszólistánk fő csoportjai a *Nácik* megértésének három pozitív fokozatával, a félreértések körével és a formai vonásokkal kapcsolatos fogalmakból álltak össze. Az események alapidimenziói, a cselekményszintű megértés keretétől kijelölt szócsoporthoz mellett a szituáció értelmét és a jelentésszegs beállítását tükröző elemek többféle metszetben adtak lehetőséget a pásztorok és a fegyveresek — az áldozatok és a hatalom képviselőinek — szempontjai és a pozitív-negatív síkban történő erkölcsi értelmezés számára. Az *ellenállás*, *titoktartás*, *elzárkózás*, *kiszolgáltatottság* fogalomsora a pásztorok helyzetére vonatkozó lehetőséget kínálta, az *embertelenség*, *gyanúsítás*, *megalázás*, *megfélemlítés* a fegyveresek szemszögéből tette értelmezhetővé a történetet. A legkritikusabbnak — mert túlélése, pozitív túlhangsúlyozása is a téves „fölértelmezés” lehetőségét is kínálta — a pásztorok viselkedésének pozitív és negatív jellemzését szolgáló szavak sora látszott: *bátorság*, *emberi tartás*, *hősiesség*, vagy: *engedelmesség*, *gyávaság*, *megalázkodás*. A történelmi-társadalmi, irodalmi sztereotípiák köréből a *háború*, a *paraszti nyomor*, a *partizánok*, a *szolgaság*, a *tisztogatás*, az *úri önkény* jellemző szavakat választottuk a teszthez, s a szituáció érzelmi, érzelmes nagyapa-unoka kapcsolatához fűződött ebben a körben a *jóság* is. Két formálási, szerkezeti vonásra lehetett itt is utalni a kiemeléssel: az ábrázolás két legfontosabb vonásaként az *ismétlődés* és a *filmszerűség* szerepelt.

A kritikusok kontroll-értelmezései, de maguknak az „átlag-olvasóknak” a válaszai is felhívták a figyelmet a teszt egyik sajátos hiányára; a tör-

ténelmi ráértelmezések *téves* irányára koncentrálva kimaradt a listánkból a „nácik” illetve — megengedhető szinonimaként — a „fasizmus” fogalma.

A novella jelentéstartalmának, értelmének legbillenékenyebb kérdésében, a pásztorok hallgatásának, csendjének felfogásában az irodalmár olvasók több mint fele osztozott a fentiekben megrajzolt állásponttal. Korántsem tekinthető megnyugtatónak ez a szóródás. Itt mintha a mű labirintusának kétféle elágazása lenne, mintha a jelentésszerkezet két, egy egyértelműen sötét, és egy sejtett ellenfény derengésével kiegészített tragikus tónusú változatot mutatna . . . Ha a szavazatok száma döntené el a helyes „megfejtést”, még azt is mondhatnánk: álláspontunk vitathatatlanul helyes. Csakhogy irodalmi művek esetében — s ezzel megint visszautalunk arra, amivel ennek a fejezetnek a gondolatmenetét kezdtük — az egyenrangúan fogékony, a személyes részvétel és kiegészítő értelmezés örömét és fáradságát vállaló olvasók reflexiói — végső soron — egyenrangúak lehetnek. S nem megbízatás, státus dönti el, hogy képesek vagyunk-e erre: nyitott szellemű, a jelzések irányait nagyszerű összképbe rendező olvasatokkal találkozhattunk munkások, diákok körében is.

* * *

Vizsgálatunknak volt egy harmadik novellája is: *Móricz* Zsigmond *Kis Samu Jóska* című elbeszélése, amellyel a magyar diákok már találkoztak tanulmányaik során. A parabolikus, jelképes mai magyar prózai darabok kontrolljaként, ellenpárjaként szerepeltettük, a kevesebb áttétellel élő realizmus befogadásának esetleges jobb esélyeit szándékoztuk mérni vele. Mivel ez az írás eléggé ismert, és jelentésének értelmezése körül jóval kevesebb ellentmondásra lehet számítani, a novella szövegének elemzésével itt nem foglalkozunk, a mű fogadtatására azonban később még vissza fogunk térni.

IV. A novellák fogadtatása és értékelése

Jóval többről van szó, mint arról, hogy tetszett vagy nem tetszett az olvasmány, hogy hűvös-e vagy meleg-e a fogadtatás. Többről, mert egy időben elnyúló és igen különböző elemekből összetevődő folyamatról van szó. Időben elnyúló folyamatról, hiszen a mű „utóélete” évtizedekig eltart-hat, az élmény „életfogytiglani” lehet, az olvasói „utómunkálatok” elvileg sosem fejeződnek be, sosem lehet tudni, mikor elevenedik fel a mű, mikor kerül sor egy-egy „perújrafelvételre”, mikor változtatja meg az olvasó döntését. A fogadtatás kezdetét nem könnyű meghatározni. Kézenfekvő-nek látszik, hogy már a cím elolvasásakor elkezdődik, de miért ne kezdődne el már a szerző nevének elolvasásakor, aki „ilyen regényeket szokott írni”. Ami pedig a mű értékét megállapító döntést illeti, ennek is vannak előzményei, hiszen az olvasók jelentős része „csak jó könyveket olvas”, megfelelő olvasmányok kiválasztásával felmenti magát az alól, hogy negatív ítéletet kelljen hoznia. A fogadtatásnak igen fontos része a „tetszett” kimondása, lehet a legfontosabb döntésnek is tekinteni, de másféle igenek és nemek kimondására is sor kerülhet: a művészi érték megállapítására, az íróval való egyetértés és együttérzés kijelentésére és megtagadására. Ebben az ítéletsorozatban a tetszés vagy a nemtetszés lehet első, még nem kellően átgondolt megnyilvánulás, és lehet végső összegezés is.

A tetszés—nemtetszés mellett van egy legalább ennyire fontos dimenzió is, a *közömbösség-érzékenység* dimenziója. Sokszor ez a természetes, a kényszerített „tetszett” vagy „nem tetszett” pedig a mesterséges beavatkozás következménye. A közömbösség-érzékenység dimenziójában az egyik véglet a teljes érzéketlenség, a másik a szenvedélyes igen vagy nem. A közömbösség felfogható a szavazástól való tartózkodásnak és negatív szavazatnak is, míg az érzékeny olvasói válaszok között előfordulhat a „mű melletti negatív szavazat”, amikor a mű nem tetszett, de kihozta a sodrából az olvasót.

I. Közömbösség és érzékenység

Az alig mérhető kétféleképpen próbáltuk meg érzékeltetni: egy skála segítségével, melynek nulla-pontja volt a „közömbösen hagyott” (1. a kérdőív 14. és 19. kérdését), két végpontja pedig a „nagyon tetszett” és a „nagyon nem tetszett”, valamint egy teszt segítségével, mellyel a mű elolvasása után keletkező érzéseket próbáltuk letapogatni, ahol a 32 lehetőség egyike volt a „közönyösen hagyott”. Hogy melyik műszerünk mért pontosabban, azt eléggé nehéz megítélni. A „Mit érzett a novella elolvasása után?” kérdésre kínált 32 féle válasz közül hetet lehetett választani, köztük a közömbös magatartást kifejezőt. Nem követtünk el durva módszertani hibát, mikor ilyenfajta választást engedtünk meg? Azt hisszük nem, mert egyrészt a teljes közömbösség nagyon ritka, másrészt a „közömbösen hagyott” kijelentés is lehet végeredmény. Miért ne választhatta volna valaki egyszerre rokon jelentésű fogalmakként a „fárasztott”, „ismereteket közölt” és a „közömbösen hagyott” válasz-lehetőségeket? És miért ne férne össze az „elgondolkodtatott” és a „közönyösen hagyott”, ha a kettő együtt azt jelenti, hogy „elgondolkodtatott” ugyan, de végül is „közönyösen hagyott”.

a „közömbösen hagyott” válaszok aránya

a „Mit érzett . . . ?” kérdésre	a „Tetszett-e?” kérdésre
------------------------------------	-----------------------------

Meddig él egy fa?

magyar lányok

☐

☐ ☐

magyar fiúk

☐ ☐

☐ ☐

bolgár lányok

☐ ☐

☐

lengyel lányok

☐ ☐

☐ ☐

lengyel fiúk

☐ ☐

☐

orosz lányok

☐ ☐

☐ ☐

orosz fiúk

☐ ☐ ☐

☐ ☐ ☐

idősebb szakmunkások

☐

☐ ☐

fiatal szakmunkások

☐

☐ ☐

idősebb szakmunkásnők

☐ ☐

☐ ☐ ☐

fiatal szakmunkásnők

☐ ☐

☐ ☐

könyvtárosok

☐

☐ ☐

Nácik

magyar lányok	○	○
magyar fiúk	○	□
bolgár lányok	□□	□
lengyel lányok	□□□	○
lengyel fiúk	□□□○	□
orosz lányok	□□□	□
orosz fiúk	□□□□	□□
idősebb szakmunkások		○
fiatal szakmunkások	□	□
idősebb szakmunkásnők	□	□□
fiatal szakmunkásnők	□	□
könyvtárosok	○	

Kis Samu Jóska

magyar diákok		
bolgár diákok		
lengyel diákok	○	
orosz diákok	○	
idősebb szakmunkások	○	○
fiatal szakmunkások		
idősebb szakmunkásnők		
fiatal szakmunkásnők		○
könyvtárosok		

Azt gondoljuk, nem hibázunk nagyot, ha a „Tetszett”? kérdésre adott, más véleményt kizáró „közömbösen hagyott” választ tekintjük mérvadóbbnak a közömbösség-érzékenység eldöntésében. Ennek alapján kijelenthető, hogy *leginkább a Meddig él egy fa?, legkevésbé a Kis Samu Jóska hagyta közömbösen mind diák, mind munkás, mind könyvtáros olvasóit*, de még az Örkény novella esetében is csak egy csoportnál érte el ez a harminc százalékot. Hogyan lehetséges az, hogy a bolgár, orosz és lengyel diákoknál jóval gyakoribb a „közömbösen hagyott” válaszok aránya a Ná-

cik, mint a *Meddig él egy fa?* fogadtatásánál? Az Örkény-novellánál a „Mit érzett...?” és a „Tetszett?” kérdésre nagyjából ugyanazok válaszoltak úgy, hogy „közömbösen hagyott”, a *Nácik* esetében viszont mások.

2. Érzelmi fogadtatás

Hogy jogos-e a tetszést vagy nemtetszést kifejező véleményt „végeleges esztétikai ítéletnek” nevezni, mint Józsa Péter tette, azon lehet vitatkozni, azon talán kevésbé, hogy a „tetszett”, „nagyon tetszett”, „nem tetszett”, „jó volt” kimondását mégiscsak megelőzik ki nem mondott érzések. Hogy ezek az érzések a Heller Ágnes által „orientációs érzéseknek” nevezett igen-nem érzések, vagy kognitív elemeket tartalmazó érzések (Heller „kognitív-szituációs érzéseknek” és „voltaképpen emócióknak” nevezi őket), amelyektől el nem választható az, ami az érzés forrása, oka, ami az érzés értelme, ezt aligha lehet könnyen eldönteni. Feltételezzük, hogy a mű elolvasása utáni másodpercben a belőlünk „csak úgy önmagától” kikíváncozó „tetszett” is rendelkezik valamiféle előtörténettel. Ezért gondoljuk azt, hogy az esztétikai ítéletnek felfogható „tetszett” előtörténetét világíthatjuk meg a „Mit érzett a novella elolvasása után?” kérdéssel.

Harminckét válaszlehetőséget kínáltunk a „Mit érzett a novella elolvasása után?” kérdésre. Az olvasó érzéseit legjobban tükröző hetet lehetett kiválasztani. Nézzük először a magyar diákok válaszait mindhárom novellánál!

	<i>Meddig él egy fa?</i>	<i>Nácik</i>	<i>Kis Samu Jóska</i>
felkavart	□□□□□□	□□□□	□□
elgondolkodtatott	□□□□□	□□□□□□	□□□□□□
meghatott	□□□□□	□□	□□□□
megrendített	□□□	□□□□	□□□
állásfoglalásra	□□□□□□	□□□□□□	□□□□□□
készítetett	□□□□□□	□□□□□□	□□□□
újat mondott	□□□	□□□	□□□

	<i>Meddig él egy fa?</i>	<i>Nácik</i>	<i>Kis Samu Jóska</i>
fejtörést okozott	□□○	□□	○
elkeserített	□○	□□○	○
látókörom tágitotta	□	□	□□
ismereteket közölt	□	○	□
felszabadított	□	○	□□
zavarba hozott	□	○	
alakította világ- nézetem	□	□○	□□
feladat elé állított	□	○	○
közönyösen hagyott	□	○	
új összefüggéseket			
tárt fel	□	□○	□○
igazolta elképzeléseim	□	□□○	□□
példát állított elém	□	□	□□
megzavart	□	□○	□
felbosszantott		□○	
bűntudatot ébresztett		○	
elszórakoztatott		○	□□
megnyugtatót			□○
felvidítot			○
felfrissített			○
gyönyörködtetett			□□

A magyar diákok egy prózai műtől elsősorban azt várják, hogy elgondolkodtassa őket, tágitssa látóköruket, elszórakoztassa őket, újat mondjon, alakítsa világnézetüket, ismereteket közöljön, tárjon fel összefüggéseket. És mit kaptak Örkény, Sánta és Móricz novelláitól?

	Meddig él egy fa?	Nácik	Kis Samu Jóska
elgondolkodtasson	elgondolkodtatott	elgondol- kodtatott	elgondolkod- tatott
tágítsa látóköröm			tágította látó- köröm
elszórakoztasson			elszórakoztatott
újat mondjon	újat mondott		
alakítsa világnézetem			
ismereteket közöljön			
tárjon fel össze- függéseket	meghatott megrendített	megrendí- tett	meghatott megrendített
	felkavart	felkavart állásfogl- lásra kész- tetett	igazolta elkép- zeléseimet példát állított elem

A legjobb a Móricz-novella, a legrosszabb a Sánta-novella mérlege. A *Meddig él egy fa?* és a *Nácik* ahelyett, hogy szórakoztatta volna, felkavarta, megrendítette olvasóit. Igaz, a Móricz-novella is megrendítette diákolvasóit, de nem kavarta fel őket. A „megrendített”, a „felkavart” és a „meghatott” háromféle ötvözte jól érzékelteti a három novella által kiváltott érzések átfedését és különbözőségét. A csak a Móricz-novella fogadtatását jellemző „gyönyörködtetett”/ „elszórakoztatott”, „felvidített”, a Sánta-novella hatását érzékeltető „felbosszantott”, „félelmet keltett” és „elkeserített” alapján arra lehet számítani, hogy a Móricz-novella megítélése

* Azokkal az elvárásokkal szemben, amelyek a diákok legalább 40%-ánál szerepeltek, azok a hatások állnak, amelyeket a novellák az olvasóknak legalább 30%-ánál kiváltottak.

lesz a legkedvezőbb, a Sánta-novelláé pedig a legkedvezőtlenebb. Művészetpszichológiai kutatásainak tapasztalatai alapján Józsa Péter arra hívja fel a figyelmet, hogy a legkülönbözőbb típusú, műfajú és értékű művek fogadtatásánál elemi síkon és érzelmi szinten eléggé nagyfokú hasonlóság figyelhető meg, mintha csak valamiféle társadalmi méretű megegyezés előzte volna meg a művekkel való találkozást.* Ha Józsának igaza van, akkor a jellemzőnek tartott eltéréseket alapjában hasonló magatartások és vélemények különbözőségeinek kell tartanunk. Tekintve, hogy ez a megállapítás magyar befogadók viselkedésén alapul, először a magyar diákok, lányok és fiúk, majd a magyar diákok és a kontrollcsoportok érzéseit állítjuk egymás mellé:

	lányok	fiúk
<i>Meddig él egy fa?</i>		
felkavart, megrendített	□□□□	□□□□□
meghatott	□□□□□○	□□□□○
állásfoglalásra készítetett	□□○	□□
megerősített, igazolta elképzeléseim	□□○	○
fárasztott	○	□○
alakította világnézetem	○	□
példát nyújtott	□○	○
<i>Nácik</i>		
elgondolkodtatott, feladat		
elé állított	□□□□□□	□□□□□□□
felkavart, megrendített	□□□□□□	□□□□□○
elkeserített	□□□	□□
megerősített	□□○	□□○
újat mondott	□	□□□○
felbosszantott	□□○	○

* JÓZSA Péter: Az esztétikai alkotás hatásmechanizmusa. Bp. 1974. NPI.

A 32 válaszlehetőség közül csupán hat-hat olyan akadt, amelyet az egyik réteg legalább 10%-kal nagyobb arányban választott, ez az *érzések megegyezésének meglehetősen magas fokára utal, legalábbis a magyar diákok körében*. Az érzések alapján úgy tűnik, hogy az Örkeny-novellát a lányok, a Sánta-novellát a fiúk fogadják kedvezőbben.

Következzék a magyar diákok, szakmunkások és könyvtárosok érzésének összehasonlítása:*

Meddig él egy fa?	szakmunkások			
	diákok	„apák”	„anyák”	könyvtárosok
felkavart	□□□□□□	□□□	□□□	□□□□□
elgondolkodtatott	□□□□□	□□□□□□	□□□□□□	□□□□□
meghatott	□□□□□	□□□□□	□□□□□	□□□□□
megrendített	□□□	□□	□□	□□□□
állásfoglalásra kész- tetett	□□□	□□□		□□
újat mondott	□□□		□□□	
fejtörést okozott	□□□	□□□	□□□□	
közünyösen hagyott	□□			
elszórakoztatott		□□	□□	
új összefüggéseket tárt fel			□□	
<i>Náci</i>				
elgondolkodtatott	□□□□□□	□□	□□□□□□	□□□□□□□
felkavart	□□□□	□□□	□□□□	□□□□□
megrendített	□□□□		□□□□	□□□□□
állásfoglalásra kész- tetett	□□□□	□□	□□□	□□□□
igazolta elképzeléseim	□□□	□□	□□□	□□
újat mondott	□□			

* Azok az érzések szerepelnek ebben a táblázatban, amelyeket a csoporttagoknak legalább 20%-a választotta.

	diákok	„apák”	„anyák”	könyvtárosok
fejtörést okozott	□□	□□		
félelmet keltett		□□□□□	□□□	□□□□
cselekvésre késztetett		□□□□□		
megzavart		□□□□○		
megerősített		□□□		
látóköröm tágította		□□□		
meghatott			□□□	
felbosszantott			□□□	
alakította világnézetem				□□

A *Meddig él egy fa?* fogadtatásánál meggyőző mértékű az érzelmek hasonlósága, a *Nácik* fogadtatásánál is csak egyetlen réteg érzései bontják meg az „érzelmi konszenzust”. Ennek az „érzelmi konszenzusnak” az érzékeltetésére érdemes még egy két szóval kitérni. 20–30 éves fiatal szakmunkások és szakmunkásnők, 40–50 éves szakmunkásnők, 17 éves középiskolások, 20–25 éves diplomával (az esetek nagyobb részében irodalom szakos tanári diplomával is) rendelkező könyvtárosok és kutató-intézetben dolgozó kémikusok érzéseinek meggyőző mértékű egységét bontja meg a 40–50 éves férfi szakmunkások, az „apák” rendhagyó viselkedése. A megrendülés, a keserűség, az eltöprengés érzéseit a félelem, zavar, a valamit tenni kellene érzése ötvözte, néhányuknál helyettesítette. Lehetséges, hogy náluk a hatalommal perverz módon visszaélő „elvonatácik” a második világháborút és „konkrét náciakat” idéznek vissza? Ezzel feltétlenül számolni kell ennél a korosztálynál. Igen ám, de a bolgár, a lengyel és az orosz „apák” érzései ebben az esetben a magyar kortársaikétól erősen különböznek. A személyes konkrét történelmi tapasztalat ekkora erejével kell számolnunk? Lehetséges, de a kutatás idejében 40–50 éves munkások 1944-ben még csak 10–20 évesek voltak, így csak töredékük részesülhetett közvetlenül oly brutális élményekben, amelyeknek felidézése érthetően kelthetne félelmet, bűntudatot, késztethetne jóvátételre. Ám számolni kell a közvetett élmények hatásával is. Az 1944-ben még csak tízéves, de férfi-szerepre készülő azt (nem egyszer kényszerből)

próbálgató fiúkra apáik, idősebb testvéreik, rokonaik példája jóval erősebben hathatott, mint a velük azonos korú lányokra. Hogy mennyire nem a férfiak, hanem egy nemzedék magatartásáról van szó, azt mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a 20–30 éves munkás férfiak és a 17 éves diák fiúk sem gyengítik az érzelmi egységet, hogy mennyire magyar sajátosság ez, arról már szóltunk. A bolgár, lengyel és orosz idősebb szakmunkás férfiak a magyarokétól különböző érzései azt sejtetik, hogy a Józsa Péter által felfedezett érzelmi egység országhatárokon túlra is terjedhet. Hogy fennáll-e ez, és hogy milyen mértékben, azt lássuk a diákok példáján:

<i>Meddig él egy fa?</i>	magyarok	bolgárok	lengyelek	oroszok
felkavart	□□□□□	□□□		□□□
elgondolkodtatott	□□□□□	□□□□□	□□□□□□	□□□□□
meghatott	□□□□□	□□□	□□□□	
megrendített	□□□		□□	
állásfoglalásra kész-				
tetett	□□□	□□	□□□	
újat mondott	□□□	□□□	□□□	□□
fejtevést okozott	□□□	□□□	□□□	
közönyösen hagyott	□□			□□
új összefüggéseket				
tárt fel		□□	□□	
félelmet keltett			□□	
tükröt tartott elem				□□
példát mutatott				□□□
<i>Náci</i>				
magyarok				
bolgárok				
lengyelek				
oroszok				
elgondolkodtatott	□□□□□	□□□□	□□□□□	□□□□
felkavart	□□□□	□□□	□□□□□	□□
állásfoglalásra kész-				
tetett	□□□□	□□□□	□□□	□□
elkeserített	□□□		□□	□□
igazolta elképzeléseim	□□□	□□□		□□
újat mondott	□□	□□□		

<i>Meddig él egy fa?</i>	magyarok	bolgárok	lengyelek	oroszok
félelmet keltett	□□			
látóköröm tágította		□□		
alakította világ-				
nézetem		□□		
fárasztott			□□□	
meghatott			□□□	
közönyösen hagyott				□□□
csalódást okozott				□□□
példát mutatott				□□

Az országhatáron belülinél valamivel kisebb mértékű, de még mindig figyelemre méltó érzelmi egység tapasztalható a bolgár, a magyar és lengyel diákok között. Az orosz diákok érzelmi reagálásai bontják meg ezt a „nemzetközi egységet”, de korántsem olyan mértékben, mint a magyar olvasók válaszainak tömbjét az idősebb szakmunkás férfiak. A Sánta-novella fogadtatásánál és az Örkeny-műnél (sőt, a Móricz-novellánál is) a valamennyi rétegnél leggyakoribb „elgondolkoztatott” mellett a „csalódást okozott” és a „közönyösen hagyott” érzések a leggyakoribbak az orosz diákoknál, ami az átlagosnál erősebb elutasítást sejtet.

3. Kedvelés és elutasítás

A legtöbb irodalmi műről a legtöbb esetben legfeljebb elolvasásuk tényét, olvasótáborának nagyságát és összetételét jegyzi fel az olvasástörténet, legtöbbször ezt is csak egy-egy országra és időpontra korlátozva. Az „olvastam”, „nem olvastam” válaszok aránya azonban vajmi keveset árul el arról, hogy mi történt olvasás közben, és utána. A „nem olvastam végig” válaszok már elárulnának valamit az író–olvasó párbeszédéről, ezek azonban elég ritkák, mert az olvasók többsége „jó könyveket” választ ki, és az olvasók többsége eléggé türelmes. Az „olvastam” válaszok egyenruhája elrejtí és összekeveri a „végigragtam magam rajta” és a „nem bírtam letenni” válaszokat. Éppen ezért a „tetszett”, vagy „nemetszett” válaszok az „olvastamhoz” képest lényeges többletet jelentenek, sőt,

szinte mindent, hiszen az olvasók többségénél ez az egyetlen és utolsó szó, az első és végső értékelés, azért is, mert az olvasók nagyrésze nem is igen tud más szavakkal beszámolni olvasmányáról. Az olvasás „szikár” ténye mellett természetesen a tetszés rengeteg bizonytalanságot tartalmaz. Bár a „tetszett” kijelentés nehezebben ellenőrizhető, mint az olvasás ténye, mégis, gyakran fordul elő, hogy az olvasók — akár, mert rosszul emlékeznek rá, akár, mert jobb színben akarnak feltűnni — nem olvasott könyvekről azt állítják, hogy olvasták, és ehhez képest ritkábban jelentik ki, hogy tetszett, olyan műről, mely valójában nem tetszett.*

Ha az „Olvasta?” kérdés mellett szerepel a „Tetszett?” kérdés is, a szépítésre hajlamos olvasók egy része meggondolja magát. Már csak azért is, mert az irodalomban járatlanabb olvasók nem is igen tudják, hogy melyik műért érdemes becsületét kockára tenni és kettős hazugságba keveredni. A tudatosan valótlan állító olvasók aránya a magyarországi kutatások alapján nem számottevő, csak bizonyos helyzetekben és bizonyos művekkel kapcsolatban nő meg arányuk olyan módon, hogy a kutatónak komolyan kelljen számolni ezzel következtetéseiben.

A „Tetszett?” kérdésre adott igenlő válaszok először is eltakarják és összekeverik a „nagyon tetszett” és az „elégé tetszett” válaszokat, másodsor, csaknem minden olvasó másféle mércét alkalmaz, attól függően például, hogy az elolvasott könyvet szórakoztató olvasmánynak, sajátjával szembesítendő véleménynek vagy művészi alkotásnak tartja-e első sorban. Más a mérce aszerint is, hogy milyen régebbi olvasmányokhoz, milyen fajta döntő élményekhez hasonlítja a szóban forgó újat. A „tetszett” válasz sokfélét jelenthet, de kettőt majdnem minden esetben: 1. nem volt közömbös a mű, 2. pozitív hatást gyakorolt, elfogadást nyert.

Azon már érdemes elgondolkodni, hogy megfelel-e a „Tetszett?” első kérdésnek, és hogy nem irányítja-e a válaszadót. Mindkét ellenvetés jogosnak látszik. A „Tetszett” tulajdonképpen a „Mit szól hozzá?”, „Milyen volt?”, „Mi a véleménye róla?” típusú kérdésekre adható válasz egyike, a „jó volt”, „értékesnek tartom”, „egyetérték vele”, „semmi különös” típusú válaszok mellett. Hogy mégsem a „Mit szól hozzá?” típusú kérdést alkalmaztuk, annak elsősorban techni-

* Külön vizsgálatban foglalkoztunk azzal, hogy milyen hibaszázalékkal, mennyire megbízhatóan működik a „tetszést mérő műszerünk”: KAMARÁS István: Egy olvasáskutatási mérőműszer és hibahatárai. Könyvtári Figyelő, 1972. 2. sz.

kai akadályai voltak. Nem lett volna alkalmunk — hiszen a kérdőívet kitöltőknek nem segíthetett az interjúkészítő — rákérdezni az ilyenkor leggyakoribb, általánosságokban mozgó válaszokra. Interjúhelyzetben alkalom nyílik ilyenfajta párbeszédre: — Na, mit szól hozzá? — Jó volt. — Mit ért ezen? — Hogy tetszett. — Miért tetszett? — Mert szép volt. — És ezen mit ért? — Hogy olyan szépen és meghatóan írta le, hogy egészen a hatása alá kerültem, szóval elgondolkodtam az életről és a halálról.

A „Tetszett?” kérdésünk (a bevezető—összefoglaló „Jó volt-e?” kérdés után) két másik kérdés társaságában szerepelt. Tulajdonképpen a „Mit szól hozzá?”, „Mi a véleménye róla?” típusú kérdésekre adható három leggyakoribb választ formáltuk kérdésekké, a tetszést, az egyetértést, és az értékelést kifejező válaszokat. Igaz, ezzel a három kérdéssel három szempontotadtunk, olyan olvasóknak is, akiknek agyában egyik vagy másik még sosem fordult meg. Legkisebb valószínűsége a művészi teljesítményt értékelő válaszoknak van, az íróval való vita vagy egyetértés sokkal gyakoribb, a tetszés-nemtetszés kifejezése pedig mindennapi eset. Mivel az ilyen kérdésekre adott válaszokat eléggé nehéz összehasonlítani, előre megadott, ötfokú skálára emlékeztető válaszlehetőségeket kínáltunk.

Mi sem egyszerűbb, mint a „nagyon tetszett”, „tetszett”, „közömbösen hagyott”, „nem tetszett” válaszokat 5, 4, 3, 2 és 1-es osztályzatokkal helyettesíteni, és kiszámítani az egyes csoportok átlagosztályzatait, gondolják, és meg is teszik sokan. Ha eltekintünk attól, hogy a „közömbösen hagyott” más típusú válasz, mint a „tetszett” és a „nem tetszett”, és a helyére a „részben tetszett” és a „tetszett is, meg nem is” választ helyezzük, akkor sem járul el minden akadály. Ez a skála ugyanis nem valódi, egyenlő közökkel rendelkező intervallum skála, hanem inkább ordinális (alá-fölrendelő) skála. Elképzelhető, hogy egyeseknél kétszer akkora távolság van a „tetszett” és a „nagyon tetszett” között, mint a „tetszett” és a „közepesen tetszett” között, mert a „nagyon tetszett” mércéje egy különösen nagy élmény, a „tetszett” pedig egyszerűen csak azt fejezi ki, hogy nem csalódott választásában. Felvetődhet a kérdés, hogy nem lett volna egyszerűbb öt helyett csak két (tetszett és nem tetszett) vagy három (az előbbiek és egy közbülső fok) lehetőséget megadni. Tapasztalataink alapján semmiképpen sem. Az olvasóknak ugyanis általában tetszik amit olvasnak, úgy választják ki olvasmányaikat, hogy megfeleljen nekik, kerülik a túl erős kihívást és a kudarcélményt.

Akárhogy is fogalmazzuk meg a „Tetszett?” kérdést, a skála közepével mindig baj lesz, mert a közömbösök, a választ megkerülő, a bizonytalanok előszeretettel választják. Sok kutatás ezért hatfokú vagy négyfokú, pozitív és negatív értékeket felsorakoztató skálákat alkalmaz. Ezekkel is van probléma, ugyanis a skála 2. és 3. (négyfokúnál), vagy 3. és 4. (hatfokúnál) lépcsőjénél, vagyis a pozitív és a negatív értékek határánál nagyobb különbséget érezhet az értékelő, mint a többi helyen.

A tetszés mértékét egy hiányos skála segítségével állapítjuk meg, ahol a 3-as érték hiányzik, ahol a „nagyon tetszett” kapja az 5-ös, és a „nagyon nem tetszett” az 1-es értéket.

Ha elfogadjuk azt, amire egyébként elég sok bizonyíték gyűjthető össze a különböző kutatásokból, hogy a „nagyon tetszett” jelentés jóval egyértelműbb, mint a „tetszett”-é, akkor a mű kedveltségének „pontos” mutatója mellett célszerű az „egyértelműen tetszett”, a „nagyon jó”, az „eddig legnagyobb élményekhez hasonlítható” jelentésű „nagyon tetszett” minőségeket külön is figyelembe venni. Azt talán már nem kell bizonyítani, hogy a „nagyon tetszett”-nél is tarkább „nem tetszett” minősítések aránya milyen fontos mutató. Azok körében, akiket nem hagytak közömbösen Örkény, Sánta és Móricz novellái, így alakult a „nagyon tetszett” (+ jel), és az elutasító (— jel) válaszok aránya:*

	<i>Meddig él egy fa? Nácik</i>		<i>Kis Samu Jóska</i>	
	+	—	+	—
magyar diákok	□□	□	□□	□□□□□□
bolgár diákok	□□	□□	□□	□□□□
lengyel diákok	□	○	□□	□□□□ □
orosz diákok	○	□□	○	□□□□□ □□□
idősebb				
szakmunkások	□	□□	□□	□□□□
fiatal szakmunkások	□	□□	□□□	□□□□ ○
idősebb				
szakmunkásnők	□	□□	□	□□□□ ○
fiatal szakmunkásnők	□	□□	○	□□□□ □□□
könyvtárosok	□□□ □□	□□□□□□	○	□□□□□□
irodalmárok	□□□ ○	□□□○	○	nincs adat

A Móricz-novella fogadtatását valamennyi rétegnél szinte kizárólag a „nagyon tetszett” és a „tetszett” minősítések jellemzik, a két nem hagyományos módon megformált novellánál 5—55% között van az elutasítók aránya, és csak a „hivatásos olvasóknál” (a könyvtárosoknál és az irodalmároknál) nagyobb a „nagyon tetszett” válaszok aránya az elutasítást jelzőknél.

* A „nem tetszett” és a nagyon kis számú „nagyon nem tetszett” válaszokat összevontuk.

Az irodalmárok kivételével valamennyi csoportban kedvezőbben fogadták Örkény novelláját. Bármennyire is „langyos” lehet egy „tetszett” hőfoka, nincs jogunk a „tetszett” pozitív jelentését elvitatni. Így a mérleg egyik oldalára téve a „nagyon tetszett” és a „tetszett” szavazatokat az elutasításokkal szemben, egyetlen esettől eltekintve, mind a *Meddig él egy fa?* mind a *Nácik* mérlege pozitív.

A *Meddig él egy fa?* értékelésében nem tapasztalhatunk jelentős eltéréseket sem a különböző korú és foglalkozású magyar csoportok, sem a különböző országokban élő diákok között. Minimális különbség van az idősebb szakmunkások és a diákok, valamint a diákok és az irodalmárok között, holott nyilvánvalónak tűnik, hogy mércéjük különböző, vagy e téren is érvényesülne az a bizonyos konszenzus, mint a művészi alkotások fogadtatásának elemi-érzelmi szintjén? Arról lenne szó, mint Józsa írja, hogy „az adott kultúrában érvényes osztályozási és megítélési rendszer az ebben a kultúrában élő egyének reflexrendszerévé válik, és jelen van a művek hatásfolyamatában”?* *Esztétikai rendszerünk, mércénk kétségtelül ideológikus*, ám — és ezt is tapasztalhattuk kutatásainkban — *élményünk ideológiánktól viszonylag független lehet*. Mennyire viszonylagos ez a függetlenség, mennyire erős a függőség? Ezt több tényező igen bonyolult együttese határozza meg. Függ a műtől is, az olvasótól is, viszonyuktól is. Nem mindegy, hogy közismert, vagy kevésbé ismert műről van-e szó. Az sem mindegy, hogy honnan ismert a mű: az iskolából, népszerű emberként közismert írója jóvoltából vagy olvasói visszhangja alapján. Lehetnek közismert írók kevésbé népszerűek. Ilyen — az Élményalakzatok adatai alapján — Móricz is, Sánta is.

Az adott korban érvényes megítélési rendszer másként hat a különböző világnézetű és értékrendű, az irodalmi nyelvet különböző szinteken elsajátító olvasóknál. Másként hat olyan esetben, mikor a mű és az olvasó találkozása kényszerített (ilyen lehetett az esetek egy részében a három novella és a kérdezettek viszonya), esetleges, az olvasó részéről vagy az olvasmányközvetítő részéről kezdeményezett. Felismerhette az olvasó, hogy érdeke fűződik a mű elolvasásához, hogy róla szól az olvasott mű, vagy azt kérdezgette, „végül is mi közöm nekem ehhez?”.

Végül is, hogyan értelmezhetjük azt, hogy a *Meddig él egy fa?* fogadtatását ennek a novellának? kérdésre válaszol. Természetesen nem arról

* JÓZSA Péter: Az esztétikai alkotás hatásmechanizmusa. Bp. 1974. NPI.

tatása alig különbözik — akár számokkal, akár az elfogadók és elutasítók arányában érzékeltetjük — a különböző társadalmi helyzetű rétegeknél? Egyrészt kijelenthetjük azt, hogy ezen a téren is érvényesül a már tapasztalt egységes olvasói viselkedés (mely ez esetben a kedvező fogadtatásban nyilvánult meg), másrészt pedig azt gyaníthatjuk, hogy a „tetszett” és a „nemetszett” mást jelent a különböző rétegeknél. A „hivatásos” és a „laikus” olvasók között legkisebb a különbség a Móricz-novella, legnagyobb pedig a Sánta-novella fogadtatásában volt. A magyar diákok és az irodalmárok értékelését kifejező átlagértékek az Örkény-novellánál 4,0 és 4,1; a Sánta-novellánál 3,8 és 4,2. Feltételeztük, hogy a kedvező értékelés és a megértés között nem fogunk túlságosan erős összefüggést találni, mert számítottunk arra, hogy többen lesznek azok, akik kedvezően fogadják a művet, de értelmezésük szegényes, hiányos lesz, és arra is, hogy olyanok is akadnak majd szép számmal, akik nagyjából megértik az író üzenetét, de nincsenek tőle elragadtatva. Nem számítottunk arra, hogy többen lesznek olyanok, akik kedvezően fogadják a műveket, de kijelentik, nem értik meg őket. A nagyarányú kedvező értékelésből arra következtettünk, hogy sok — a vártnál több — esetben alakult ki író-olvasó párbeszéd, hogy sokan érezték úgy, hogy megfejtették az írói üzenetet. Ez pedig, olyan művek esetében, amelyekkel még nem túl gyakran találkozhattak olvasói pályafutásuk során, figyelemre méltó, kedvezően minősíthető tény. Most már csak az a kérdés, mekkora lehet örömünk. Ez természetesen elsősorban az értelmezéstől függ, de még maradjunk a művek fogadtatásánál, és vizsgáljuk meg a mércét! Nyilvánvaló, hogy mást jelent a „tetszett”, ha a mérce az *Aranyecset*, mást ha a *Légy bű önmagadhoz*, megint mást, ha a *Varázshegy*, márpedig a középiskolás diákjainknál mindhárom fajta mércével találkozhatunk. Hogy milyen olvasmányokon méretett meg ez a három novella, azt közvetlenül nem vizsgáltuk, de feltettük a „Miértetszett?” kérdést, és feltettük a „Milyen irodalmi értéket tulajdonít ennek a novellának?” és az „Egyetért-e azzal amit az író közölni akart?” kérdéseket. Az utóbbi kettőt zárt kérdések formájában, de — akár a „Tetszett?” után — itt is indoklást kértünk. Nézzük először, hogy a szó pontosabb értelmében hogyan értékelték a novellákat!

4. A művészi érték megállapítása

Tekintsük a „Tetszett?” kérdésre adott választ megmagyarázandó tényezőnek, és keressük a kedvelés, elutasítás okát. Sokan kézenfekvő magyarázatnak tartanák azt, hogy az olvasó mekkora művészi értéket tulajdonít a műnek. Az irodalmároknál működik is ez a modell (bár ott is különbözik a mérce), de sok olvasó azt tartja jó irodalmi műnek, ami tetszik neki, mások pedig azt tartják művészileg értékesnek, ami szép, ám az a szép, ami tetszik neki. Azt tapasztalhatjuk, hogy a két mérce — a tetszése és az értékelése — vagy azonos elvek szerint működik, vagy nincs is két mérce. Viszonylag ritkák az ilyen minősítések: „Tetszett, bár nem tartom valami nagy műnek”, „kétségtelenül értékes műalkotás, ám nekem nem tetszett, mert nem felel meg az ízlésemnek”. Miért nem gyakoribb az ilyen minősítés, amikor sokan azt tapasztalják, ahány olvasó, annyi ízlés? A szociológusok ezzel szemben azt figyelték meg, hogy az olvasók úgy választják olvasmányaikat, hogy minél ritkábban kerüljenek abba a helyzetbe, hogy Petőfit idézve ezt kelljen mondaniuk, hogy „bár csodállak, ámde nem szeretlek”, vagy fordítva. Az egyének is csoportjuk, rétegük, kultúrájuk tagjaként választanak. Igen ám, de ebben a kutatásban olyan műveket „erőltettünk” az olvasókra, amelyek nem jellemzők olvasói gyakorlatukra. Így inkább azzal kell számolni, hogy az olvasó nem irodalmár, neki általában csak tetszik, vagy ritkábban nem tetszik az általa választott olvasmány, amely számára nem művészi alkotás, hanem egy „jó könyv”, ami jelenthet kellemes szórakozást, érdekes ismeretek forrását, eszközt vagy „adományt”.

Ez a magyarázat elfogadható lenne a „teljesen laikus” olvasóknál, de csak megszorításokkal azoknál, akik az iskolában művészi értékekről is hallottak, és aligha lehet elfogadni azoknál, akiknek az a foglalkozása, hogy „munkaideje” egy részében éppen esztétikai értékekkel foglalkozzon. Persze a középiskolás diákok, még ha gimnazisták is, amikor „nem hivatalból” olvasnak, inkább „laikus”, mint „hivatásos” olvasók; ezt tapasztalhatja a kutató. Arról már kevesebbet tud, hogy mennyire jellemzi a középiskolás diákokat a „kettős tudat”, és hogy melyik szerepükben viselkednek, amikor a „Tetszett?” és melyikben, amikor a „Milyen irodalmi értéket tulajdonít ennek a novellának?” kérdésre válaszol. Természetesen nem arra gondolunk, hogy a maga nevében mondja, hogy „tetszett”, és az iskola

nevében, az iskola közvetítette értékelési rendszert elfogadva, hogy értékes, hanem inkább arra, hogy az értékelés indoklásában hamarabb előbukkanhatnak az iskolai sztereotípiák. És most lássuk, hogyan értékelték a novellákat mint irodalmi műveket!

Ötfokú skálát használtunk, amelynek fokozatai — a „kiemelkedő értékű”, „értékes”, „közepes”, „alig van értéke”, „teljesen értéktelen”. Tekintve, hogy ennek a skálának a közepe is működik, az 1 és 5 közötti átlagértékeket közöljük, valamint a csoporthoz tartozók értékeléseinek egyöntetűségét kifejező szórás-értékeket.

	<i>Meddig él egy fa?</i>		<i>Nácik</i>		<i>Kis Samu Jóska</i>	
magyar diákok	3,5	0,72	3,6	0,78	4,2	0,72
bolgár diákok	3,4	0,90	3,3	1,02	4,0	0,75
lengyel diákok	3,7	0,70	3,8	0,74	4,0	0,82
orosz diákok	3,1	0,69	2,8	1,09	3,6	0,83
idősebb szakmunkások	3,4	0,88	3,5	0,96	4,1	0,72
fiatal szakmunkások	3,3	1,04	3,6	1,04	4,1	0,79
idősebb szakmunkásnők	3,4	0,83	3,5	0,82	4,2	0,82
fiatal szakmunkásnők	3,3	0,97	3,4	0,82	3,9	0,83
könyvtárosok	3,7	0,79	4,1	0,80	4,2	0,72
irodalmárok	3,8	0,76	4,2	0,76	nincs adat	

A legszembetűnőbb, hogy *valamennyi csoportban azt a novellát tartották legértékesebbnek, amely legjobban tetszett.* A „jobban tetszik, magasabb művészi értékűnek ítélem” tendencia nem érvényesül töretlenül; a könyvtárosokat kivéve valamennyi csoportnak az Örkeny-novella tetszett jobban, de az orosz diákok kivételével valamennyiük a hűvösebben fogadott Santanovellának valamivel nagyobb értéket tulajdonít. Az egyik magyarázat az lenne, hogy a számukra nehezebb feladatot jelentő, és ezért kevésbé kellemes olvasmányt tartják értékesebbnek, azzal érvelve, hogy „ez nekünk, úgy látszik, magas”, „nem a műben van a hiba, hanem bennünk”. Magyarázatként kínálkozik az is, hogy mégiscsak képesek elvonatkoztatni a rájuk tett hatástól, és tárgyilagosan megítélni a mű értékét. Azok, akik

az irodalmi eszközeit tekintve hagyományosabb módon megformált, de mégis nehezebb Sánta-novellát értékes vagy nagyon értékes műnek tartották, de közömbösen fogadták vagy elutasították, azok közé tartoztak, akiknek olvasói aktivitása jóval alatta maradt az átlagnak. Ez az első magyarázat nagyobb valószínűsége mellett szól.

5. Egyetértés és ellenkezés

Eddig semmi sem cáfolta azt a feltevést, hogy a „tetszett” és az „értékes” egymásnak nem okozatai, hanem vagy mellérendelt, vagy egymást nagyobb részben vagy egészben átfedő halmazok. A „tetszett” elfogadható magyarázatának tűnik az „egyetérték”, hiszen nem valószínű, hogy az olvasó azért ért egyet az íróval, mert tetszik neki írása, hanem ennek a fordítottja lehet igaz. Természetesen számítani lehet olyan esetekre is, amikor az olvasó egyetért az íróval, de nem tetszik műve, illetve nem tartja azt értékesnek, és az ellenkezőjére is.

Az egyetértés mérésére a „teljesen — nagyobb részben — felerészben — kisebb részben — egyáltalán nem” skálát használtuk. Nem volt a legszerencsésebb a kérdés megfogalmazása: „Egyetért-e azzal, amit az író közölni akart?” Az „akart” a gyenge pontja ennek a kérdésnek, mert azt sugallhatja, hogy nem valósult meg a műalkotásban az író szándéka. Könyvünk olvasója több-kevesebb joggal visszakérdezhet: „Honnan tudjam, hogy mit akart az író?”* Mindennek ellenére úgy érezzük, hogy kérdésünk elég találó volt, az irodalmárokból álló kontrollcsoport tagjai is válaszoltak rá. Ismét az átlagértéket és szórását közöljük.

* Teljes mértékben egyetértünk azokkal az irodalmárokkal és pedagógusokkal, akik azt hangoztatják, hogy nem az író szándékait kell fürkészni, hanem a mű erényeit és hibáit, hogy műközponti irodalomértésre van szüksége az egészséges szellemi életnek. Az „író szándéka” nem esztétikai, hanem szociológiai realitás, ugyanis az olvasók jelentős része még számol vele.

	<i>Meddig él egy fa?</i>		<i>Nácik</i>		<i>Kis Samu Jóska</i>	
magyar diákok	4,1	0,95	4,3	0,96	4,9	0,37
bolgár diákok	3,8	1,23	4,2	0,87	4,5	0,76
lengyel diákok	4,3	0,85	4,4	0,80	4,8	0,50
orosz diákok	4,1	1,02	3,8	1,47	4,7	0,55
idősebb szakmunkások	4,1	1,06	4,3	1,09	4,7	0,60
fiatal szakmunkások	4,2	1,14	4,4	1,19	4,6	0,92
idősebb szakmunkásnők	3,9	1,36	4,2	1,13	4,7	0,78
fiatal szakmunkásnők	4,0	1,17	4,1	1,12	4,5	0,87
könyvtárosok	4,2	1,20	4,7	0,71	4,8	0,44
irodalmárok	4,6	0,74	4,7	0,62	nincs adat	

Feltételezéseink csak részben igazolódtak. *Az elfogadás, az egyetértés és az értékelés inkább egymást részben átfedő halmazok, mint ok és okozati viszonyban lévő tényezők.* Igaz, Sánta novelláját legeléesebben elutasító és legalacsonyabbra értékelő orosz diákok ellenkeznek leginkább az íróval, és leginkább azok az irodalmárok és könyvtárosok „értének egyet” a szerzővel, akik legmelegebben fogadják és legmagasabbra értékelik novelláját, a többi csoportnál és az Örkeny-novellánál azonban nem tapasztaltunk ilyen összefüggéseket.

Ennek a táblázatnak a hozadéka nem a „tetszés” titkának megfejtése, hanem az, hogy nemcsak az egyértelműen megfejtethető Móricz-novella, hanem *a két nehezebben megfejtethető üzenetű írás közleménye* is meggyőzte az olvasók többségét. Ebben az értelemben tehát — az értelmezés mélységétől függetlenül — *joggal beszélhetünk Sánta és Örkeny szövegeiben forgó műveinek elfogadásáról és befogadásáról.* A másik hozadék az, hogy az orosz diákok kivételével mindegyik csoport valamivel határozottabban igent mond a Sánta-novella üzenetére, mint az Örkeny-novelláéra. Hogy ez azt is jelentené, hogy a nehezebbnek tűnő novellát értették meg jobban? Erre még visszatérünk.

Az elfogadás, az értékelés és az egyetértés nagymértékű egybeesését a magyar diákok körében, az alábbi táblázat érzékelteti:

Meddig él egy fa? Nácik

elfogadják, de nem értenek vele egyet	1%	2%
elfogadják, de nem tartják értékesnek	2%	0%
elutasítják, de egyetértenek vele	6%	12%
elutasítják, de értékesnek tartják	1%	1%
értékesnek tartják, de nem értenek vele egyet	1%	0%
nem tartják értékesnek, de egyetértenek vele	13%	12%

6. Az elfogadás és az értékelés indítékai

Az egyetértés indoklása már az értelmezés kérdéskörébe tartozik, ott térünk rá vissza, most csak azt vizsgáljuk meg, hogy mivel indokolták az elfogadást vagy elutasítást, a műveket értékesnek, vagy értéktelennek nyilvánító véleményüket. Nagyon jellemzőnek tartjuk azt, hányan *nem indokolták* egyáltalán minősítéseiket:

Meddig él egy fa? Nácik

elfogadás értékelés elfogadás értékelés

magyar diákok	☐	☐	☐	☐
bolgár diákok				
lengyel diákok		☐	☐	☐
orosz diákok	☐		☐	☐
idősebb szakmunkások	☐	☐	☐	☐
fiatal szakmunkások	☐	☐	☐	☐
idősebb szakmunkásnők	☐	☐	☐	☐
fiatal szakmunkásnők	☐	☐	☐	☐
könyvtárosok	☐	☐	☐	☐

A fogadtatásnál tapasztalt egység megtörik, a diákok kiválnak a „laikus” olvasók köréből, és ebben a tekintetben a „hivatásos” olvasókhöz hasonlítanak.

Az indoklások egy része — mind az elfogadás, mind az értékelés indoklásánál — egy-két szavas, mondhatni *közhelyes indoklás*; „emberi”, „mondanivalója van”, „szórakoztató”, „tanulságos”, „gondolkodtató”, „érdekes”, „jó”. Az érdemi indoklások — az elfogadás és az értékelés indoklásában ugyanúgy — a következő típusokba sorolhatók: „mert igaz”, „mert érthető”, „mert szép”, „mert hatott”, „mert azt közölte, hogy”. A „mert igaz” típusú indoklás „mert nem igaz” változatában gyakoribb az elutasítás indokolásánál. A „mert érthető” legalább annyira gyakori „mert érthetetlen” változatában, mint pozitív alakjában. A többi típus a „tetszett, mert” és az „értékes, mert” kezdetű indoklások után következik gyakrabban.

Nézzük meg tüzetesebben a magyar diákok indoklásait, először a *Meddig él egy fa?* fogadtatásánál:

	pozitív		negatív	
	elfogadás	elutasítás	értékelés	értékelés
mert emberi			○	
mert gondolkodtató	□		□	
mert mondanivalója van	○	○	○	○
mert érdekes	□	○		
érdemi				
mert azt közölte	□□□○	○	□□○	□○
mert igaz	□		□	
mert érthető		○	○	
mert szép	□○		□○	□
mert hatott	□□	□	□○	□

A másik három diákcsoport indoklásainak összetétele sem különbözik ettől jelentős mértékben. A munkások indoklásainak sajátossága az, hogy jóval gyakoribb a „mert érthető” és a „mert nehezen érthető” (illetve a „mert érthetetlen”) típusú indoklás.

A *Nácik* elfogadásának indoklása pedig így alakult:

	elfogadás	elutasítás	pozitív értékelés	negatív értékelés
mert gondolkodtató	☐			
mert mondanivalója van	☐			☐
mert érdekes	☐			
mert tanulságos			☐	
mert azt közölte	☐ ☐ ☐ ☐	☐	☐ ☐	☐
mert igaz	☐		☐	
mert szép	☐ ☐ ☐	☐	☐	☐ ☐
mert hatott	☐ ☐	☐	☐	☐

A Sánta-novella fogadtatásának indokolásában valamivel nagyobb az érdemi válaszok aránya. Mindkét novellánál — az elfogadásnál és az értékelésnél is — az esztétikai értékre, az olvasóra tett hatásra és az írói üzenet tartalmára hivatkoznak legtöbbször a magyar diákok között. Hasonlót tapasztalhatunk a másik három nemzet középiskolásainak csoportjánál is, azzal a különbséggel, hogy a bolgár diákoknál a leggyakoribb a „mert szép” indoklás.

Annak ellenére, hogy a magyar diákok jóval kevesebbszer hagyták el az indokolást, mint az idősebb vagy a fiatalabb munkások, az indokolások tartalma már nem tér el ennyire a középiskolás diákoknál és a szakmunkásoknál.

Az a tény, hogy a „Tetszett?” kérdésre adott válaszok leggyakoribb indokolása az írói üzenetre hivatkozott, arra enged következtetni, hogy a bolgár diákok kivételével valamennyi diák csoport tagjainak legalább felénél a novella értelmezése is fontos szerepet játszhatott a döntésben. A diák fiúk és lányok között az indokolásban lényeges eltérést nem tapasztalhattunk.

7. A novellák fogadtatása, valamint az olvasói aktivitás és az értékrend kapcsolata

Az Örkeny-novella fogadtatását csak egészen kis mértékben, a Sánta-novelláét erősebben befolyásolta az olvasói aktivitás.

tetszési mutató

	<i>Meddig él egy fa?</i>	<i>Nácik</i>
az összes magyar diáknál	4,0	3,8
azoknál, akiknek olvasói		
aktivitása erős	3,9	4,0
közepes	4,2	3,3
gyenge	3,2	3,0

Az értékrend mindkét novella fogadtatását befolyásolta:

tetszési mutató

értékrend	<i>Meddig él egy fa?</i>	<i>Nácik</i>
létkiteljesítő	4,2	4,1
létkiterjesztő	3,9	3,6
létfenntartó	3,5	3,2

Már több jel mutatott arra, hogy *az irodalmi mű elfogadása vagy elutasítása korántsem csak érzések alapján történik, hanem fontos szerepet játszik benne az értelmezés.* Amíg nem ismerjük a novellák értelmezéseit, addig nem tudunk választ adni arra a kérdésre, hogy a „tetszett” vagy a „nemetszett” kimondásában milyen mértékben a szív, és milyen mértékben az ész gyakorolt hatást az olvasó értékrendjére.

Az Örkeny-novella fogadtatásának indoklásainak összetételük sem különbözik túl jelentős mértékben. A munkások indoklásainak sajátossága az, hogy sokkal gyakoribb a „mert érthető” és a „mert nehezen érthető” (ülve „mert érthetetlen”) típusú indoklás.

A *Nácik* elfogadásának indoklása pedig így alakult:

V. A novellák értelmezése

„A gótika kora óta, a rövid életű klasszicizmusok kivételével, minden nagy művészetben van valami töredékes, bizonyos belső vagy külső befejezetlenség, önkényes vagy önkénytelen megtorpanás, az utolsó szó kimondása előtt. A szemlélőnek vagy az olvasónak mindig marad valami teendője. A modern művész fél az utolsó szótól, mert minden szó inadekvát voltát érzi” — írja Arnold Hauser, aki szerint minden műalkotás kihívás, amely nem magyarázatot, hanem szembesítést kíván.* Kik válaszolhatnak a kihívásra? Akik úgy érzik, hogy a mű róluk szól, válaszolja Józsa Péter, majd felsorolja ennek három feltételét. Szükséges az, hogy az olvasó és a mű világa lényeges pontokon hasonlítsanak egymásra, mert csak ekkor tarthatja az olvasó fontosnak az író üzenetét. Hiába hasonlít az olvasó világa (vagyis az olvasó életútja, életvitele, élményei és értékrendje) a mű világához, ha az olvasó nem ismeri fel azt, hogy a két világnak köze van, köze kell legyen egymáshoz. Ehhez kedvező helyzetre, a helyzet felismerését segítő ösztönző erőkre (többek között olvasmányközvetítő eszközökre, személyekre és intézményekre) van szükség. Még egy harmadik feltétele is van a kihívás elfogadásának, a labirintusba való belépésnek: a nyelvismeret, a kód ismerete. Az, hogy meddig hatol be a művilágába az olvasó — ha megvannak a feltételek — elsősorban az olvasó aktivitásától; az hogy melyiket választja a lehetséges értelmezések tartományából, az pedig elsősorban értékrendjétől függ.

Vajon megvannak-e a középsiskolás diák olvasóknál a „társszerzőséghez” és a szembesüléshez elengedhetetlen feltételek? Mi köze van egy mai 17 éves diáknak a *Meddig él egy fa?* és a *Nácik* világához? Ha közvetlen élettapasztalatait vesszük figyelembe, helyzete kifejezetten „hátrányosnak” mondható, hiszen nemigen lehetett még élménye sem a halál közelsége, sem

* Arnold Hauser: A művészettörténet filozófiája. Bp. 1979. Gondolat.

az anyaság, de még a magány sem. Közvetett élményeik, értékrendjük és olvasmányaik alapján a mai diákoknak nem is olyan kevés esélyük van arra, hogy a *Meddig él egy fa?* társszerzői lehessenek. A másik novellára még jobban illik a hauseri megállapítás: a megtorpanás az utolsó szó kimondása előtt. Vajon nem lehetetlenül nehéz a *Nácik* olvasóinak a művészi megtorpanás után folytatni, befejezni az értelmezést, különösen, ha az olvasók 17 éves diákok, akik nem élték át a háborút, a faszizmust? Igaz, sokat hallhattak, olvashattak róla, de maradt-e bennük több mindebből az értelmezést fékező sztereotípiáknál? Segíteni, vagy akadályozni fogja-e az egyszerre magyarázó és félrevezető cím a novella csendjeinek meghallását, a finom mozdulatok észrevételét, a hatalom és a kiszolgáltatottság parabolájának megértését? Mesével, szereplőkkel fogják-e kiegészíteni a „hiányos” történetet, vagy gondolatokkal? Arról se feledkezzünk meg, hogy kísérleti személyként olvasták a novellát, nem szabadon választva. Számolni kell azzal, hogy ez a kényszerhelyzet nem kedvez a második feltétel létrejöttének, a mű elolvasásában való érdekelttség felismerésének. Ami a harmadik feltételt, a nyelvismeretet illeti, láthattuk a Golding-, Bulgakov-, Faulkner-, Camus-, Semprun-, Böll-, Updike-típusú modern irodalom olvasásának és fogadtatásának meglehetősen alacsony értékű mutatóit, különösen a lányoknál. Ha egyszer a diákok nagyobb része elfogadta, művészi értékűnek tartotta ezeket a novellákat, egyetértve azzal, amit az író közölt számukra, akkor mire való óvatoskodásunk, kérdezhetik most olvasóink. Jogos a kérdés, ám úgy érezzük, a mieink is azok. A kérdések jogosságát az dönti el, hogy mit értettek meg ezekből a művekből, hogy mivel értettek egyet.

I. A megértés és az értelmezés mérése

Minden irodalmi értékű epikának — esztétikai alapfelismerés ez — legalább két közleményszintje van. Az egyik a valóságfelidéző mondatok elsődleges szintjén alakul ki: folyamatos nyelvi anyag közli, elbeszéli a történetet, a mesét. A másik szinten, amely erre rétegződik, egy többletjelentés bontakozik ki, melynek kifejlése — az előbbivel ellentétben — nemcsak lineáris, hanem kumulatív is. Az egészben foglalódik benne: utalások, hasonlatok, jelképesnek is tekinthető elemek révén ugyan a részletekben is

fel-felcsillan, ám az olvasó számára az írás teljes nyelvi jelkészletének befogadása révén ragadható meg. Korok, esztétikák, irodalomfelfogások ezt a második szintet, mely a racionális nyelvi jelekhez kötött, de azon túl is van, tehát esztétikailag formált tartalom, amely eszmét, érzelmet, indulatot, sejtelmet is közvetít, a mű „közleményének”, „üzenetének”, „lényegének” vagy „mondanivalójának” nevezik változó módon.

Ha múlt századi realista novellát vagy regényt vizsgáltunk volna a befogadás értelmezésének, az írások megértésének mérésekor, akkor is számot kellett volna vetnünk ezzel a ténnyel. A modern prózának az a fajtája, melyet a mintának választott két magyar novella is képvisel, abban különbözik azonban az imént említett klasszikus epikától, hogy benne az író e két szint, az „alapjelentés”, tehát a történet elsődleges értelme, és az erre épülő közlemény, a sugallt tartalom között másfajta viszonyt alakít ki. Ezt a viszonyt „feszültebbnek” lehetne mondanunk: az áttételes, jelképes, szimbolikus, parabolisztikus megjelölés ezért helyes, találó megjelölés az effajta epikára.

Az értelmezés mérése azért lényegi pontja ennek a vizsgálatnak (ismerjük fel már a kiinduló stádiumban is), mert az elbeszélések által képviselt epika esélye — feltételezésünk szerint — lényegében az értelmezés, a megértés esélyével vág egybe. Hisz a modern irodalmat — közismert tapasztalat szerint — azért utasítják el sok esetben az olvasók, mert „unalmasnak”, „érthetetlennek”, „bonyolultnak”, s ennek megfelelően „fárasztónak” ítélik. Unalmasnak, mert az első, a cselekményszint, önmagában valóban sokszor sovány, nem „érdekfeszítő” akkor, ha a második megragadás elmarad, „érthetetlennek” és „bonyolultnak”, mert a pihentető, szórakoztató igény (még ezek tartalmasabb változata is) kerülni kívánja a rejtvényfejtésnek tűnő, bizonytalan kimenetelű elvonatkoztatás fáradtságát.

Vizsgálati anyagként olyan írásokat választottunk, melyek mintegy határponton állnak, s témájuk, cselekményük jellege (háború, bizarrság, halál, vallatás) révén elsődlegesen is érdekfeszítők lehetnek, ugyanakkor mindkét esetben igénylik az aktív, a szövegen túli jelentés megragadását is. A megértés, értelmezés mérése a vizsgálat egyik legkritikusabb pontja: az erre vonatkozó válaszok feldolgozása járt talán a legtöbb gonddal.

A tanulmány első részében már foglalkoztunk a kérdőívvel és a kulcsszólistával is, tárgyaltuk a fogalomanyag összeállításának útját, szempontjait is. Ez a feladat azonban „zárt kérdés”: az olvasó választ, de a kutatói

novellaelemzésre épülő kulcsszavak révén válaszai determináltak, feldolgozásuk problémája tehát csupán technikai jellegű volt. A művek megértésének fokát azonban más módon, egy a 13., 18. és 23. kérdésben adott feladattal is meg kívántuk ragadni. (Ezt az aktív, önálló feladatot az előbbtől messze, a kulcsszavakat több kérdéssel megelőzve helyeztük el.)

Felmerülhet az ellenvetés, hogy ez a 15 soros terjedelemre nyitva hagyott kérdőívrész, az önálló fogalmazás, nem túlságosan esetlegesre szabott-e. Az ellenvetés azzal is súlyosbíthatja kérdését, hogy maga a kitöltési utasítás is nem többértelmű-e. De igen: az, szándékosan az, de megfogalmazása során nem eléggé tudatosan használtunk két, egymással teljesen nem egyező kifejezést: a „miről szólt” és a „mit akart közölni az író” megfogalmazást, így az olvasóra bíztuk azt, hogy a sorok kitöltésekor melyik felszólításnak tesz eleget. (A „miről szólt” ugyanis — esztétikai képzettség nélkül — egyfajta cselekményösszefoglalást jelezhet, a „mit akart közölni az író” pedig már lényegibb mondanivaló megfogalmazására bízta.)

A feladat elhelyezése is fontos: rögtön az elbeszélések szövege után, mintegy az első reakciót, a még egyéb kérdésektől nem befolyásolt értelmezést kívánja rögzíteni. Tudatában voltunk és vagyunk annak is, hogy az önálló fogalmazás — különösen az egyszerű, írásos gondolatközlítésben nem jártas munkásrétegeknél — olyan tehertöbblet, akadály, mely csökkentheti az írásos válaszok értékét, hogy sokan bizonyára kevesebbet, rövidebben írnak le, mint amennyit élőbeszédben el mernének mondani. Így is, ezekkel a fenntartásokkal is, vizsgálatunk egyik legérdekesebb analitikus anyagát alkotják a „Miről szólt” kérdésre kapott válaszok szövegei.

A viszonylag hosszú (a többi szöveges indoklásnál mindenesetre terjedelmesebb) „közlemény-megfogalmazásokat” többféle módszerrel vetettük vizsgálati elemzés elé. Mivel az elbeszélések kulcsszóanyagainak 33 fogalomból álló zárt (és harmadában választható) készleteivel szemben itt a terjedelemtől (szinte teljesen) eltekintettünk, így elemzésünk kimondottan nyelvi, tartalmi jellegű kellett hogy legyen. Valamennyi, alább bemutatásra kerülő — és a művészi közlemény megértését elemző eljárás közös vonása, hogy:

1. a leírt nyelvi anyag fogalmi és szintagmatikus kapcsolatainak a novellával való megfelelésére épülnek;

2. e fogalmakat, zárt szókapcsolatokat (mondat- és gondolatteleme- ket) tartalmi lényegük és nem nyelvi azonosságuk alapján minősíthettük: a szinonímákat, egy fogalomkörbe tartozó szavakat, egyszerű vagy bonyo- lultabb megfogalmazású kifejezéseket azonos értékűekként szerepeltettük;

3. a minősítés alapja immár nem a saját elemzésünkkel, hanem a két írásmű tartalmi-szerkezeti lényegével való egybevágóság foka;

4. a „tartalmi-szerkezeti” jelleg úgy érvényesült az olvasók szövegei- nek elemzésében, hogy az egyes elemek megfelelő voltát nemcsak önma- gukban, hanem a többihez, és a mindkét esetben kétpólusú, ellentétekre építő elbeszélés belső dialektikájához, lényegi drámájához mértük be (élet- halál, megalázás-bátorság, stb.).

Az „eredményeket”, melyek — praktikus, vizsgálattechnikai okokból — kódolható minősítő jegyek alakját is öltötték, minden esetben „rés- zeredményeknek” ítéltük: a novella megértésének minőségét, mélységét természetesen e közleménymegfogalmazvány a kulcsválasztással együtte- sen mutatja számunkra. (Sőt, mint erről a fentiekben szó volt: a közle- ménnyel való egyetértés indoklását is a mű értelmezéséhez tartozó infor- mációként kezeltük.)

a) *A tárgyi és eszmei szint aránya*

Ezzel a mérési eljárással az olvasói értelmezések szövegének lényegi szóanyagát két mezőre osztottuk: első lépésben azt vizsgálva, hogy a mű- vek cselekményszintjéhez vagy elvont, eszmei — immár a befogadó által absztrahált — közléseihez tapadnak-e azok. Az elbeszélések szövegében, „szó szerinti” eseménysorában található reális tények, események vissza- mondása a tárgyi, míg az elvont, erkölcsi, filozófikus fogalmak az eszmei szintre utaltak. Hogy ennek a vizsgálati eljárásnak a problémáit érzékel- tessük, utalnunk kell arra, hogy a Sánta és Örkeny novellájában egyaránt meglevő történetiség (háború, front, fasiszta önkény) fogalmait, melyek jelen vannak ugyan a „szövegben” (de inkább csak motiváló elemek, mintsem lényegiek), tulajdonképpen külön csoportonként kell kezelni („tárgyi-eszmei” fogalomkörnek nevezni), s ezzel a tárgyi és elvont ket- tőssége közé egy harmadik csoportot is be kellett iktatni.

Úgy véljük, helyénvalóan cselekedtünk akkor, amikor „ideális”-nak nem azt az olvasói, értelmezői modellt minősítettük, amelyik a novellá-

ban csupán ideológikus, tisztán eszmeivé párolt áttételes értelmet jeleníti meg, hanem azt, amelyik a „miről szolt”, „mit akart közölni” kétarcú utasítás után az írás által megjelenített, érzékletes valóságról — legalább utalásszerűen — éppúgy ír, mint ahogy megragadja az elvont „üzenet”-et. Mintegy utánarajzolja, a leírásban „megismétli” a befogadás folyamatát is: Bánék összetéveszthetetlen egyedi kertjében történetekre éppúgy utal, mint a virágzó, fiatal élet, halál és túlélés immanens drámájára; a gumibot és egy ősz pásztorember meglebbenő hajának kettősségére, mint a megalázással szembeszálló bevehetetlen némaság erkölcsi drámájára.

E vizsgálati módszer révén kapott eredményekben az „iskolázottság”, az iskolás eszmei mondanivalóra törekvő hajlandóság inkább negatívumként, az ép olvasói érzék, a túlmagyarázástól tartózkodó magatartás pedig előnyként szerepelhetett. Tételünk szerint ugyanis (bár végső értékelésként ezt a metódust nem használtuk) az eszmei és a tárgyi (az utóbbihoz véve a történeti fogalmak tárgyi-eszmei anyagát is) egyensúlyos aránya a legmegfelelőbb válasz; a leginkább harmónikus érzékenységről, befogadásról ez tanúskodik.

b) *Motívum-elemzés*

Az iménti két vizsgálási mód, ha a fogalmazványok „grammatikai töltőanyagát” nem is, legkisebb értelmes egységeit vállatóra fogja. A motívumelemzés tudatosan távolabb megy a konkrét olvasói szövegtől, s nagyobb egységeket gyűjt ki belőle. Nem a nyelvi megfogalmazásra, hanem inkább az azok mögötti fő gondolatelemekre összpontosít (melyek egy-egy mellékmondat, hosszabb jelzős szerkezet vagy teljes mondat alakját ölthetik). Kétféle módon is el lehet ide jutni: 1. induktív úton, a már meglevő, az olvasók által használt szóanyag motivikus csoportokba való összefogásával. (Pl. a *Meddig él egy fá?*-nál: vásárlás, magány, élet, továbbélés, halál; a *Nácik*-nál: megalázás, fasizmus, emberi tartás.) Ennek a módszernek az a hozadéka, hogy technikailag megvalósíthatóvá teszi azt, ami a két novella értelmezésének (zárt és nyitott) kérdéssel való vizsgálatában benne rejlik; a kétféle változat összemérését. A roppant sokelemű (egyéni szóhasználatok, szinonímaváltozatok, értelmezések sokféleségéből adódó) szóhalmaz a motivikus összefoglalás révén a „jellemző szavak” 33 általunk megadott kulcsszóval hasonlítható így össze.

c) Az egész szöveg értelmezés-színvonalának mérése

Elbeszéléseinkről — nemcsak hipotézisünk volt, maguk az olvasói válaszok is igazolták ezt — lehet egyetlen tartalmas mondatban is teljes értékű, a témát és a jelképes, áttételes jelentést magába foglaló közlést adni. Nem az írásos kifejezés mennyisége a döntő tehát, hanem tartalmi strukturáltsága, mely a befogadó fogékonyságára, tényleges élményére, a novel-lákból szerzett információinak gazdaságára vall. A válaszok textuális elemzésének módszerei közül a tartalmi-szerkezeti vizsgálatot ebben a mérésben hasznosíthattuk a legösszetettebb módon. Szubjektíve bármennyire is teljes jogúnak és érvényűnek kellett tudnunk a sajátos irányú félreértések, alulértelmezések, félreértelmezések sorát, vizsgálatunk döntő pontja volt az, hogy „olvasatok” sokszáz változatát minősítsük, rangsoroljuk is. Ezzel meghatároztuk az írásmű esztétikumával, többsikű közleményével való „találkozás” mértékét is.

A minőség szintjei természetesen elvben szinte vég nélkül finomíthatók, a vizsgálódó értelem azonban akkor választ célravezető (praktikus) és helyes eljárást, ha az kellően árnyalt, ám mégis belátható, s a vizsgálati anyagból beszédes, arányos csoportokat tud leválasztani az értékelés fokozataival. Ötfokú (ismét ordinális) skálánk, úgy hisszük, mindkét követelménynek eleget fog tenni. Már csak azért is, mert az öt értékelésszintre a sokféle értelmezést nem formálisan, hanem strukturális minőségük szerint sikerült elhelyeznünk. Mint minden hasonló és végső soron önkényes kategorizálás, ez is vitatható lehet. Vannak kényes pontjai, egyes „szinteket” túl szűknek, másokat szellősebbeknek érzünk; a numerikus számsor valóban elmos, elfed, egymás mellé hoz árnyalatokat. (Itt kell megemlítenünk azt, hogy a kódolás, minősítő feldolgozás érdemi, irodalomban, szociológiában jártas, igényes munkatársakat kívánt: több kontroll-minősítés, fokozatosan alakuló többszemélyes műhelymunka eredménye a végső skála.) Az öt fokozat voltaképpen tíz pregnáns értelmezési típust minősít, párosával azonosnak értékelve:

A. a) minden absztrakció nélküli történetelmondás, b) igyekvő, ám sokszor az alaptörténetet is félreértő rossz értelmezés;

B. a) a tényleges, de nem lényeges mozzanatok (háború, jótekonyság, pástorélet, b) a lényegtelen mozzanatok mentén haladó félreértelmező általánosítás (pl. osztályharc, partizán történet);

C. a) az a fajta leírás, amely valamennyi lényeges mozzanatot felsorakoztat, intellektuális minőséget azonban sem absztrakcióval, sem szerkezettel nem jelez, b) azt, amelyikben csak egy lényeges szál van csonkán kiemelve (halál, magány, hatalom);

D. a) a mű lényegére utaló, de elnagyolt elvonatkoztatás (az élet és halál szabványos ellentéte, a hatalom erkölcstelensége), b) egy lényeges szál kiemelése eredeti megfogalmazásban;

E. a) az összefüggések felismerése, a különböző motívumok, szálak érzékletesen és elvontan való együttltátása, b) textuálisan csak az egyik szálát elemzi eredeti módon, de ebben a másik megragadása is „benne rejlik” (életfa, passzív ellenállás).

A minősítési szintek bemutatása talán nemcsak az egyes fokozatok már említett feszültségeit (különösen A, C), hanem azt is érzékeltetheti, hogy a feldolgozó-elemzésnek az a) és b) pontokban bemutatott változataival szemben szintétikusabb ez a módszer. Ez hasznosítja ugyan a szöveganalízis eredményeit is (fogalmak, színtagmák relevanciája), de itt már az értelmezés globális egészének minősítéséről van szó.

2. Akik kívül maradtak

Kik azok, akik elolvasták a novellákat, de majdnem biztos, hogy nem jött létre párbeszéd köztük és az író között? Valószínűleg azoknak a többsége, akik *nem vállalkoztak az értelmezésre*, akik nem válaszoltak a „Miről szólt, mit akart az író közölni?” kérdésre. A *Meddig él egy fa?* esetében a bolgár diákok között nyolc, a magyar diákok közül kettő, a lengyelek közül egy, a könyvtárosoknál egy, a fiatal szakmunkásoknál négy-négy, az idősebb szakmunkásnőknél hat ilyen olvasó akadt. A *Nácik* esetében egy magyar diák, egy fiatal szakmunkás, öt idősebb szakmunkás és öt fiatal szakmunkásnő és nyolc idősebb szakmunkásnő nem vállalkozott az értelmezésre.

„*Nem értem*”-mel válaszolt az Örkeny-novella elolvasása után egy bolgár diák, egy fiatal szakmunkásnő, egy könyvtáros, két fiatal szak-

* JÓZSA Péter: Az esztétikai értékek társadalmi kommunikációjának mechanizmusai. = Kultúra és közösség, 1976. 4. sz.

munkás, négy idősebb szakmunkásnő és hét idősebb szakmunkás (egyetlen magyar diák sem), a Sánta-novella elolvasása után pedig két-két lengyel és orosz diák, egy magyar diák, egy idősebb és egy fiatalabb szakmunkásnő, két fiatal és négy idősebb szakmunkás. A „nem értem” válaszok sok esetben elszánt próbálkozások után következhet, sokszor csak bizonytalanságot jelezhet, amely megakadályozza az olvasót abban, hogy elmondja, meddig jutott el, hol akadt el. Ezért a „nem értem” válaszok ennyire alacsony arányát nem könyvelhetjük el egyértelműen pozitívumként.

Nagyobb azoknak az aránya, akik csupán a történet leírására, a lecke felmondására képesek. Józsa Péter és Jacques Leenhardt „faktuális-fenomenális” olvasási módnak nevezi ezt, amikor az olvasó vagy a filmnéző csak az események egymásra következésére figyel, amikor a szöveg felettiből semmi sem jelenik meg számukra.*

V. Sz. Orlova ezeknek a válaszoknak nagy részét „mérőműszerünk” hibájának tartja, különösen az orosz diákoknál. „A magyar variánsban a feladatnak tudatosan tulajdonítottak többértelműséget, amihez azonban két, nem teljesen összeegyeztethető kifejezést használtak. Ez a fontos kettősség azonban az orosz fordításban, sajnos elveszett. A Miről szólt a novella? a mű külső, fabuláris oldala felé orientálja a válaszadót. Nem csak a megkérdezett személyek értik így a feladatot, hanem — mint erről kontrollkérdéseink tanúskodnak — a felsőfokú végzettségű szakemberek is.”** Ami a tudatos többértelműséget illeti, Orlova túlzottan jóhiszemű, említettük, hogy nem túl szerencsés megfogalmazásról van szó. A „Miről szól?” két jelentése közül a „Mit üzent az író?” jelentésre gondoltunk, és nem számoltunk eléggé azzal, hogy így is értelmezhető ez a kérdés: „Mi ennek a novellának a története?” Mégsem követtünk el olyan súlyos hibát, mely kérdésessé tenné „mérőműszerünk” használhatóságát, ezt elsősorban a leíró válaszok aránya bizonyítja. A történetet elmesélő olvasóknál figyelembe vettük az „Egyetért-e azzal, amit az író közölni akart?” kérdésre kiszemelt válasz indokolását is, ugyanis ez a válasz sok esetben jól érzékeltette az értelmezés mélységét.

Az Örkeny-novellánál öt magyar diák, egy orosz és hat lengyel diák, két-két fiatal szakmunkás és szakmunkásnő, valamint négy idősebb szakmunkásnő „válaszol” a „Miről szólt?” kérdésre mechanikus leírással. A Sánta-novellánál öt magyar diák, egy-egy fiatal szakmunkás és szakmunkásnő, két idősebb szakmunkás és négy idősebb szakmunkásnő.

A körön kívül maradók negyedik csoportjába azok tartoznak, akik

** V. Sz. ORLOVA: i. m.

teljesen félreértik a művet, akik a Meddig él egy fa? hőisében egy örültet látnak, aki teljesen értelmetlen dolgot cselekszik, vagy akik a „rothadó kapitalizmus”, illetve a „reakciós Horthy-rendszer képviselőjét” látják benne. Teljesen félreértették a Sánta-novellát, akik pásztoridillt vagy a fegyveresek jóságának ábrázolását olvasták ki a műből. Vannak köztük olyanok is, akik a művészi közlés elemi szabályait sem ismerik, és olyanok is, akik vaskos előítéletek és torzító sztereotípiák „félrehalló készülékével” hallgatják a művet, de nem hallják az írói üzenetet. Jóval több félreértelmezés fordul elő az Örkény-novellánál, mint a „hiányosabb” Sánta-novellánál. Ennek az lehet az oka, hogy a több támpontot adó Meddig él egy fa? olvasói közül jónéhányan kevésbé lényeges, kiegészítő elemeket ragadnak ki önkényesen és arra építik fel értelmezésüket.

Az Örkény-novellát mindössze négy magyar diák, egy orosz, négy lengyel és nyolc bolgár diák, egy fiatal szakmunkásnő, egy fiatal szakmunkás, három idősebb szakmunkás és négy idősebb szakmunkásnő érti félre teljesen. A Sánta-novellát csak egy magyar és egy orosz diák, egy fiatal és négy idősebb szakmunkásnő értelmezi teljesen rosszul.

Nézzük meg a diákok félreértelmezéseit, vizsgáljuk meg a félrehallást eredményező sztereotípiák működését!

a) A Sánta-novella félreértelmezései

„Az író azt akarja közölni, hogy vannak olyan katonák is, akik embersegések”, válaszolja egy magyar fiú, aki nem tud mit kezdeni a rendhagyó módon megnyilvánuló embertelenséggel, így a *gonosz katona* használhatatlannak tűnő sztereotípiáját az *emberséges katona* sztereotípiájával cseréli fel.

„A partizánmozgalom eseményeiről szól”, válaszolja egy bolgár lány. „A fasiszták vadállatiasságával szemben a szegények mindenben engedelmeskednek, mert még politikailag nem felvilágosultak, nincs bátorságuk, hogy kiálljanak a fasisztákkal szemben”, magyarázza a novellát egy másik bolgár lány. A leggyakrabban előbukkanó sztereotípia az *ön tudatos, hőies partizáné*. Vagy partizánnak, ellenállónak képzelik az öreget és unokáját, vagy velük összehasonlítva gyávasággal vádolva elmarasztalják őket. Többen az erdőben, a bokrok mögött, a házban rejtőzve képzelik el a partizánokat, akiknek az élete a novella tétje.

Egy kísérletünk azt bizonyítja, hogy minden második-harmadik diák olvasónál „beugrik” a partizán sztereotípiája. A szerző nevét és a novella címét sem említve kezdtük felolvasni a novellát, majd több helyen megszakítottuk, és arra kértük az olvasókat, folytassák a történetet. Első ízben „A két fegyveres a fenyvesből lépett elő” kezdetű mondat előtt szakítottuk meg az olvasást. Bár a *Nácik* cím nem hangzott el, a többség ellenséges katonát (elsősorban német katonát) szerepeltet a folytatásban. A továbbiakból kiderül, hogy a kérdezettek nagyobb része feltételezi, hogy tudnak a rejtőzködő szökevények, a partizánok, a nácikkal szemben álló katonák hollétéről. Többen úgy folytatják, hogy a fegyveresek bemennek a házba és ott kutatnak. A *Nácik* címet nem ismerik, Sánta csak fegyveresekről beszél, a diákok jelentős része mégis a *nácik és partizánok* értelmezési keretet használja.

„A világtól messze élő embereket a félelem igazgatja”, értelmezi a novellát egy lengyel lány. A pásztorok nehezen kiismerhető viselkedésének megfejtésével bajlódva talál rá arra a sztereotípiára, amely az *egyszerű ember: gyenge* változatban sokszor előbukkan a lényegret meg ragadó értelmezésekben is.

„A fiatalok nem kitartóak, elég egy kis félelem, máris másképpen beszélnek”, gondolja egy lengyel lány. „A gyerekek az idősök példáját követik. Ennek a kisfiúnak ugyanúgy nincs saját véleménye, mint az öregnek”, véli egy orosz fiú. Mindketten abból indulnak ki, hogy a fiú másként viselkedik, mint az öreg, kettőjük ellentétében keresik a mű értelmét a *gyenge gyermek* sztereotípiája segítségével.

b) Az Örkeny-novella félreértelmezései

„Semmi másról sem szól, mint hogy egy vidéki fiatalasszonytól egy úrihölgyet játszó személy megvesz egy fát”, gondolja egy magyar lány. „A vendég figuráján keresztül az író a burzsoázia osztályának egyes vonásait tárta fel, vagyis gazdagságukat, tékozlásukat és félelmüket további létezésük bizonytalanságától”, magyarázza egy bolgár lány. „Reménytelenül beteg rákban, tudja, hogy nem fog sokáig élni, elhatározza, hogy megszabadul tőkéitől”, értelmezi a novellát egy másik bolgár lány. A „szegény” (mert falun élő) Bánné sztereotípiája és a látogató külseje is előhívja a *gazdag ember*, az pedig az *uralkodó osztály* tagjának sztereotípiáját,

mely megakadályozza bennük azt, hogy általános emberi értékek hordozóját lássák ebben a rendhagyó külsejű és viselkedésű asszonyban.

Örkény „őszülő asszonynak” nevezi az érkezőt, aki „épp feleútján járt az őszülésnek”. Ötven év körülinek, azaz középkorúnak kellene őt képzelni, mivel azonban „mindene divatjamúlt volt” és esernyője is ódivatú, továbbá mivel Bánné gyereket vár, kecsesek mozdulatai, és az író táncosnőhöz is hasonlítja őt, a *fiatal* és az *öreg* sztereotípiái ugranak be, és a nehezen magyarázható viselkedésű őszülő asszonyból többek számára egyszerű eset, egy bogaras öregasszony lesz. „Az öregembereket akarta bemutatni, akik nem gondolnak a jelen életre, hanem csak ilyen apró-cseprő ügyekkel foglalatoskodnak”, hangoztatja egy lengyel lány.

Bánné társadalmi helyzete és állapota jónéhány olvasónál előhívja a *szegény ember*, majd a vele *jótékonykodó* jómódú vagy jólelkű ember sztereotípiáját. „Egy szegény család megsegítését nagyon diplomatikus úton oldja meg az asszony, aki úgy akarja megajándékozni Bánnét, hogy semmiképpen se sértse meg”, okoskodik egy magyar lány. Nála olyan hatásosan működik ez a sztereotípia, még azt is el tudja képzelni, hogy a tapintatos ajándékozó még a halálos beteg szerepét is eljátssza, hogy ne legyen önérzetet sértő ajándéka. Az alamizsnát osztó ember sztereotípiája nem egyszer találkozik a gazdag emberével: „Valószínűleg sok pénze volt, és nem akarta csak úgy elveszíteni a háború idején, ezért segített nekik azzal, hogy megadta azt az árat, amit kértek”, magyarázza egy orosz fiú.

Akik sehogyse értik a furcsa idegen különös viselkedését, megpróbálják szegény, szerencsétlen áldozatnak látni. A *rossz üzlet* sztereotípiája, megerősödve a *kapzsi ember* sémájával, képes arra, hogy elfojtsa egy alapjában jó értelmezést: „Az emberek kapzsiságát és materializmusát mutatja be az író. A Bánnéhoz érkező, gyógyíthatatlan beteg asszony valami nyomot akar hagyni maga után. Egy közönséges fa, amely csaknem érték-telen, hirtelen pénzforrássá válik Bánné számára. Eladja az asszonynak, pedig igazán meg tudott volna lenni a kapott pénz nélkül, dehát az ember egoista és materialista”, bölcselkedik egy lengyel fiú.

Nem egyszer a „díszletek” válnak értelmező keretté; a hely és az idő. A faiskola a *természet* sztereotípiáját rendeli elő, és máris „egyszerű” dolga lesz az addig csak tébláboló olvasónak: „Bemutatta az ember természet-szeretetét, és a természet értékét az ember számára”, szögezi le egy lengyel lány. „Minden embernek szeretni kell a természetet és gyönyörködni

benne, de ennek az öregedő asszonynak a viselkedése érthetetlen, hiszen egy egyszerű fát bármelyik erdőben lehet találni. Akkor miért kell megvenni? Csak azért, hogy magáénak tudhassa?”, méltatlankodik egy orosz fiú.

Nem lehet egyszerűen figyelmetlen olvasásnak elkönyvelni azt az értelmezést, mely szerint a novella egy *szerelmi románc*, mert ebben éppen ez a sztereotípia is ludas. „Egy múltban történt régi történetről akart írni az író, amely azonban mély nyomot hagyott a férfi és a nő közötti viszonyban, aminek oka a szerelem volt. Lehet, hogy volt köztük valami, lehet, hogy a szülők nem engedték. Lehet, hogy a fa a múltra emlékeztetett”, fantáziál egy orosz fiú. Hogy ne vádolhasson minket az olvasó azzal, hogy egyetlen szélsőséges esetnek túlzott jelentőséget tulajdonítunk, ismét felidézzük azt a kísérletet (amelyet az Örkeny-novellával is elvégeztünk), amikor a szerző és cím ismertetése nélkül kezdik felolvasni a novellát, többször abbahagyva, és a történet folytatására kértük fel 17 éves diák olvasóinkat. A felolvasást először a „félrehúzta a függönyt” mondat elhangzása, a látogató megjelenése előtt szakítottuk meg. Mivel az első mondatokban a *háború* szó is szerepelt, a legtöbben katona, a frontról hazatérő, hazaszökő férfi vagy fiú belépését várják, de olyanok is akadnak, akik Bánné „régiszeretője”, „első igaz szerelme”, „kedvese” betoppnását képzelik el. Később az őszülő asszony megjelenése után, többen a látogató és Bánné férje közötti titkolt vagy titokzatos kapcsolatra gondolnak.

A másik diszlet, a *háború* is értelmező keretté léphet elő: „Az író bizonyára azt akarta bemutatni, hogy mi történik a háború alatt egyes idősebb emberekkel: különködnek, elvesztik időérzéküket”, gondolja egy lengyel lány. „Az emberi élet kegyetlensége és a holnap felőli állandó bizonytalanság az, amiről a novella szól”, vélekedik egy másik lengyel lány. Lehet, hogy szintén a háború, de lehet, hogy ezúttal az irodalom óra *valóság* sztereotípiája segítette világra ezt az értelmezést, egy bolgár lányét: „Egy favásárlás keretében a kor rideg valóságát akarta feltárni.”

A szereplőkkel való azonosulás ebben a novellában is komoly nehézséget jelentett. A fiúknak nehéz volt a női szereplőkkel, a fiatal lányoknak az „öregasszonnyal”, de még a gyermeket váró fiatalasszonnyal is azonosulni. Az átlagosnál jobb beleélő készségre volt szükség ahhoz, hogy a szereplők helyébe képzeljék és érezzék magukat. Az is komoly nehézséget okozott, hogy a

novellán végigvonuló párbeszéd ellenére nem kapott az olvasó elegendő támpontot ahhoz, hogy a két szereplő között létrejövő kapcsolatról képet kapjon. Ezt az űrt is kész sztereotípiákkal kellett betölteni; „A látogató lelketlenségét és egy család életét mutatja be”, közli egy bolgár lány, „Az emberek bizalmáról szól, szép dolog, ha az ember megbízik a másokban”, fejtegeti egy másik bolgár lány. Lehetséges, hogy értelmezésébe a *fair üzlet* sztereotípiája is belesegített, az *érzés nélküli asszony* és a *bizalom* fogalom-mintái mellett.

3. A „tárgyi” és „eszmei” megközelítés

Most már azoknak az értelmezéseivel foglalkozunk, akik akár csak keveset is felfogtak a művészi üzenetből, akik kiolvastak valamit a „szövegfeletti szövegből” is. Amint ezt már „A tárgyi és eszmei szint aránya” című részfejezetben leírtuk, azt feltételeztük, hogy „tárgyi-eszmei” megközelítést legalább annyira hatásosnak ítéljük meg a „szövegfeletti” megragadására, mint az „eszmei” megközelítést. A „tárgyi” megközelítést nemigen tartottuk alkalmasnak többre, mint a történet mechanikus leírására. Most nézzük meg, hogyan alakult a háromféle (a tárgyi = T, az eszmei = E, a tárgyi-eszmei = TE) megközelítés aránya a magyar csoportoknál.

Meddig él egy fa?

Nácik

	T	E	TE	T	E	TE
diákok	□□	□□□	□□□□□	□	□□□□□□	□□□□
idősebb szak-						
munkások	□□□	□□□	□□□□	□	□□□□□□	□□□□
fiatal szak-						
munkások	□□	□□	□□□□□	□	□□□□□□	□□□□
idősebb szak-						
munkásnők	□□□	□□	□□□□□	□	□□□□□	□□□□
fiatal szak-						
munkásnők	□□□□	□□	□□□□□	□□	□□□□	□□□□
könyvtárosok	□□	□□□□	□□□□□	□	□□□□□□	□□□□
irodalmárok	□□	□□□□□□□□	□	□□□□□□□□		

Az irodalmárok „eszmei” megközelítéseik, a fiatal szakmunkásnők pedig „tárgyi” megközelítéseik legnagyobb arányával különböznek a többi csoporttól. Úgy tűnik, hogy a közlemény külső formáját tekintve tárgy-szerűbb Sánta-novella több elvonatkoztatást kívánt, ami elsősorban az „eszmei” megközelítések kétszeresre növő arányában mutatkozott meg. Nem csak olvasói magatartásról van tehát szó, hasonlattal élve nem csak olvasói stratégiáról, hanem különböző közlés módú művekkel szemben alkalmazott taktikákról, amely nem független az olvasói magatartástól (például az olvasói aktivitástól).

4. Az értelmezések tartalma

Arra a kérdésre kaphat most választ olvasónk, hogy miről szólnak ezek az értelmezések. Pontosítva a kérdést: milyen gondolati elemekre épülnek az olvasók magyarázatai. A motivumkincs gazdagságának — és feladatunk nehézségének — érzékeltetésére álljon itt nyolc, találmra kiválasztott* *Meddig él egy fa?*-értelmezés; az értelmezés-elemek érzékeltetésével:**

„A háború szörnyűséges, az asszony testi baja (= *betegség*) önmagára is nagy hatással van. Szereti a *természetet*, ez kitűnik abból, hogy fát akar venni. Méghozzá olyan fát, amely egészséges, túléli a háború viszontagságait. Úgy éreztem, hogy az asszony abban a fában akar *továbbélni*.” (Egy magyar lány értelmezése) „Szerintem arról szólt, hogy mivel ő *beteg* volt, *halálos*, azért azzal a fával *jót akart tenni*, hogyha ő meghal, a fa tovább is élni fog (= *továbbélés*), és tudta, hogy vigyázni fognak rá (vagyis a fára, azaz *emlékére*), azért is adott olyan sok pénzt azért a fáért, mert látta, hogy Bánné terhes, azt akarta, hogy a megszülető csecsemőnek mindene meglegyen, mivel ő nem tud *gyereket szülni* (= *terméketlenség*).” (Egy magyar fiú értelmezése) „Az író megismertet minket egy család helyzetével. Ez egy *munkászerető* család. Egyszer egy *öregasszony* jön hozzájuk, akit Bán felesége igen *szívélyesen* fogad; a végén az öregasszony hársat vesz, amiért fizet (= *vásárlás*).” (Egy bolgár lány értelmezése) „A fronttól (= *háború*) nem messze lezajló eseményről szól. A *falusi emberek*, és maguknak Bá-

* A négy-négy legalacsonyabb sorszámot viselő fiú és lány.

** Elemzésünket tükrözik a kiemelések és a zárójelbe tett szinonimák.

néknak a *helyzete bizonytalan*. Éppen ebben a nyugtalan időben jelenik meg a főhős, egy *régimódi*, öregedő asszony, aki gyógyíthatatlan *beteg*. Tudja, hogy azon a rövid időn belül eljön a vég (= *halál*), és ezért szeretne *hagyni valamit maga után*, vagyis a hársfát, amit kiválaszt és megvásárol.” (Egy bolgár fiú értelmezése)

„Az író bemutatta, hogy mit tesz az emberrel a *halál* állandó tudata: az ember egyszerűen belebetegszik. Az ember *magányos*, és arra törekszik, hogy *fennmaradjon valami utána*. Ez esetben az asszony megvásárolja azt a hársfát, mely fennmarad *élete szimbólumaként*.” (Egy lengyel lány értelmezése)

„Az elbeszélés hősei két asszony. Egyikük *fiatal*, a faiskola tulajdonosának felesége, a másik asszony idősebb. Odaérkezik hozzájuk. Fát akar *vásárolni*, mégpedig hársfát, amely, ahogy Bánné mondta, körülbelül száz évig él (= *különleges fa*). Az író egy *idősebb* korú asszonyt akart bemutatni, aki *semmit sem ért el* az életben, semmije sem volt. Tudván, hogy hamarosan *meghal*, akart *valamit maga után hagyni*, ami a *sajátja*, ezért vett meg egy közönséges fát, amely sokak számára semmit nem jelent (= számára viszont *szimbólum*).” (Egy lengyel fiú értelmezése)

„Az ember ha érzi a *halálát*, nem akar eltávozni a világból (= *életvágy*), így aztán szeretne valami *nyomot hagyni maga után*. Valószínűleg negyven évet élt. De a fa élni fog az asszony halála után is és nem csak negyven évet.” (Egy orosz lány értelmezése) „Egy *magányos* asszony akart venni egy fát. *Egyedül* volt. Szerette volna megőrizni magáról az emléket (= *emlékállítás*).” (Egy orosz fiú értelmezése)

Ha nem is reprezentatív mintája ez a nyolc értelmezés annak a két-százötvennek, amely további vizsgálódásunk tárgya, jól érzékelteti a megközelítések módját, tartalmukat és mélységüket. A nyolc értelmezésben 23 féle értelmezés-elem bukkant elő összesen 38 alkalommal, ami azt jelenti, hogy átlagosan négy-öt elem fordult elő mindegyik értelmezésben. *A kevés és a sok elemet tartalmazó értelmezések között egyaránt akadtt felszínebb és mélyebb*, de most csupán az értelmezés-elemek számbavételére vállalkozunk.

Az Örkeny-novella értelmezéseiben felbukkanó elemeket négy csoportra bonthatjuk: a két szereplőhöz, a fához és a diszletekhez (a hely és az idő) kapcsolódó elemekre. Mind a négy csoportban akadnak elvonatoztatások és a konkrétumokhoz kapcsolódó elemek.

8.8 Az öszülő asszonyhoz kapcsolódó elemek között a *múlt*, a *halál* és a *régi élet* elvonatkoztatott; az *úrinő*, az *öreg*, a *magányos*, a *gyermektelen*, a *meddő*, a *hibbant*, a *furcsa*, a *reménytelen*, a *halálba belenyugvó*, az *élniakaró*, a *természet-szerető*, a *céltalan*, a *boldogtalan*, az *érzékeny lélek*, az *egoista*, az *altruista*, a *lelketlen*, a *kiábrándult*, a *gondozatlan*, a *megtört* olyan konkrét elemek, amelyek az esetek nagyobb részében az öszülő asszony jelzői (de egy részük elvont fogalom formájában is felbukkan: öregség, magány, élniakarás).

A Bánnéhoz kapcsolódó elemek között az *élet*, a *születés*, a *baladó egyén* gyermekeiben *él tovább*, a *társadalom életfája* az elvonatkoztatások, a *fiatal*, a *csinos*, az *erős*, az *egészséges*, a *boldog*, az *anya*, a *bizakodó*, a *szegény*, a *dolgozó nő*, a *jószívű*, az *egyszerű*, a *kapzsi*, az *anyagias*, a *falusi* a többnyire konkrét formában megjelenő elemek.

Természetesen a hársfához kapcsolódó elemek között található a legtöbb elvonatkoztatás; a *maradandó*, a *jel*, a *szimbólum*, az *utód*, az *életvág*, az *emlék*, a *továbbélés*, az *élet*, a *társ*, a *jövő*, a *remény*, a *csak az egyén halandó*, az *emberiség folytatódik*, az *örökség*, a *báború ellenszere*, az *alkotást helyettesítő*, az *önmegvalósítás*. A fához kapcsolódó konkrétabb elemek : az *egészséges élő-lény*, a *magányos élőlény*, a *varázsszer*, a *vásárlás*, a *tartós ár*, a *penzbefektetés*, a *piacizás*, az *utolsó kívánság*, a *helyhez kötődés*, egy *közel* *hozzátartozó emléke*.

A háttérhez (a díszletekhez illetve a két szereplő viszonyához) kapcsolódó elemek pedig a *báború*, a *németek*, a *félelem*, a *bizonytalanság*, a *mezőgazdaság*, a *barátság*, a *bizalom*, a *segítség*, a *kor ridegsége*, *Magyarország történelme*, a *tél*, a *fal*, a *babona*, a *természet*.

A 85 elem közül a *táncosnő* és a *bohóc* kivételével valamennyi kulcsszavunk megtalálható. A „hivatásos” olvasók értelmezéseivel összehasonlítva a „laikusokét”, megállapíthatjuk, hogy a két értelmezéshalmaz elemeinek összetétele nem mutat minőségi különbséget, csak mennyiségit: a *jóval nagyobb számú „laikus” értelmezés „terjedelmesebb”* *halmazt alkot, mint az irodalmároké*. Azt lehet mondani, hogy a nyersanyag megvan ebben a gazdag „motívumtárban” az érdemi és eredeti elemzésekhez, értelmezésekhez.

Ha nem is lehet szoros összefüggésben az értelmezés mélységével, eredetiségével és helyességével az értelmezésben előforduló motívumok száma, az mégis jellemző jegyük. Az Örkeny-novella értelmezéseiben a magyar diákoknál átlagosan 5,7 elem fordult elő, több, mint a bolgár (4,3), a lengyel (4,6), és az orosz (4,5) diákoknál, több, mint a szakmunkások-

nál (az „apáknál” 3,5, az „anyáknál” 4,2), a fiatal szakmunkásoknál 3,8 a fiatal szakmunkásnőknél 5,2, valamivel kevesebb, mint a könyvtárosoknál (6,1), de több, mint az irodalmároknál (5,1). Kétségtől függetlenül az elemek száma az értelmezés terjedelmétől és a fogalmazás tömörségétől is, így ezekből a számokból az értelmezés szintjére nem lehet következtetni. *A kevesebb elemű értelmezést nem lehet szegényesebbnek nevezni, hiszen az egyetlen „életfa” szával is érzékeltetni lehet a mű lényegét.*

Nagyon nehéz eldönteni, mennyire véletlenszerű vagy törvényszerű az, hogy a Sánta-novella értelmezéseiben is hasonló mennyiségű elem található, akár a diákok, akár az idősebb munkások értelmezéseiben. Szerepet játszhat benne a feladat megoldására rendelkezésre álló idő, az értelmezők azonossága, az értelmezések nagyjából azonos terjedelme és — ezt csak nagyon óvatosan merjük leírni — a novellák hasonló mértékű bonyolultsága.

Nézzük most meg az értelmezés-elemek előfordulásának gyakoriságát, a nagyon hasonló jelentésű elemek (pl. életösztön, létszeretet) összevonása és a rendszeresen együtt szereplő és összetartozó elemek (pl. élet és halál) párbaállítása után először az Örkény-novellánál, előbb a négy diákcsoportnál, majd a magyar csoportoknál*

Meddig él egy fa?

értelmezés-elemek:	magyarok	bolgárok	lengyelek	orosok
túlélés	□□□□□	□□□□	□□□□□	□□□□□
háború	□□□□	□□	□□	□□
halál	□□□	□□	□□□□	□□□□
emlék	□□□	□□	□□□	□□□□□
magány	□□□		□□	□□□□
értelmes, hasznos élet	□□□	□□□	□□	□□
élet-halál	□□	□□	□□	□
valakihez tartozni	□□		□	
jótekonyság	□□	□		□
vásárlás		□□		
a szereplők társadalmi helyzete		□□		

* Az élet—halál elempár mellett természetesen az élet és a halál külön-külön is szerepel.

idősebb szakmunkások

	diákok	„apák”	„anyák”	könyvtárosok
túlélés	□□□□	□□□□□	□□□□□	□□□□
háború	□□□□	□□	□□	□□□□
halál	□□□	□□	□□□□	□□□□
emlék	□□□	□□□	□□□	□□□□
magány	□□□	□□	□□□	□□□□
értelmes, hasznos	□□□	□□□	□□□	□□□□
élet	□□□	□□□	□□□	□□□□
élet-halál	□□	□□□	□□□□	□□□□
valakihez tartozni	□□	□□	□	□□
jótekonyság	□□	□□	□□	□□□□
ösztönösség —	□□	□□	□□	□□□□
tudatosság	□□	□□	□□	□□□□
vásárlás	□□	□□	□□	□□□□

Markáns különbségek is vannak, (a bolgároknál hiányzik a *magány*, de hangsúlyosan jelen van a *vásárlás*, az oroszoknál a *túlélés* mellett az *emlék* a leghangsúlyosabb elem) ám a hasonlóságok (a *túlélés*, a *háború*, a *halál*, az *értelmes élet* az *élet-halál* elemek nem nagyon különböző aránya) is figyelemre méltók. Meglepően erős a hasonlóság a diákok és az idősebb szakmunkások értelmezéseiben leggyakrabban előforduló elemek összetételében.

Nézzük meg a másik novella leggyakrabban előforduló értelmezés-elemeit is!

Nácik

értelmezés-elemek	magyarok	bolgárok	lengyelek	oroszok
hatalom	□□□□	□□□□	□□□□	□□□□
megalázás	□□□□	□□□□	□□□□	□□□□
gonoszság	□□□□	□□□□	□□□□	□□□□
fasizmus	□□□	□□	□□	□□□□
bátorság, ellenállás	□□	□□	□□□	□□□□
kiszolgáltatottság	□□	□□	□□	□□□□

értelmezés-elemek	magyarok	bolgárok	lengyelek	oroszok
tűrés-túlélés	□○□□□	□○□□□		□□□□□
II. világháború	□○□□□	□□○□□		□□□□□
hazugságra kényszerülés	□○□□□	□□□□□	□	□□□□□
elembertelenedés	□□□□□		□	□□□□□
megfélemlítés	□□□□□		□	□□□□□
megalázkodás	□□□□□		□	□□□□□
háború	□□□□□		□	□□□□□
társadalmi egyenlőtlenség		□○□□□	□	□□□□□
hazafiság		□○□□□		□□□□□
emberi tartás		□□□□□		□□□□□
gyávaság				□□□□□

idősebb szakmunkások

	diákok	„apák”	„anyák”	könyvtárosok
hatalom	□□□□□	□□□□□	□□□□□	□□□□□
megalázás	□□□□□	□□□□□	□□□□□	□□□□□□
gonoszság	□□□□□	□□□□□	□□□□□	□□□□□
fasiszmus	□□□□□	□□□□□	□□□□□	□□□□□
bátorság, ellenállás	□□□□□	□□□□□	□□□□□	□□□□□
kiszolgáltatottság	□□□□□	□□□□□	□□□□□	□□□□□
tűrés-túlélés	□□□□□	□□□□□	□□□□□	□□□□□
II. világháború	□□□□□	□□□□□	□□□□□	□□□□□
hazugságra kényszerülés	□□□□□	□□□□□	□□□□□	□□□□□
elembertelenedés	□□□□□	□□□□□	□□□□□	□□□□□
megfélemlítés	□□□□□	□□□□□	□□□□□	□□□□□
megalázkodás	□□□□□	□□□□□	□□□□□	□□□□□
háború	□□□□□	□□□□□	□□□□□	□□□□□
emberi tartás	□□□□□	□□□□□	□□□□□	□□□□□

Mind a négy ország diákjai, mind a különböző nemzedékeket és társadalmi helyzetet képviselő magyar csoportok értelmezései valamivel jobban különböznek ennél a novellánál, mint az Örkény-elbeszélésnél. Némiképpen meglepheti az olvasót, hogy az „apák” csoportja, amelyik az érzelmi egység megbontója volt, ezúttal nem tér el annyira sem a velük azonos korú és társadalmi helyzetű szakmunkásnőik, sem a diákok rétegétől, sokkal inkább mindhárom réteg a könyvtárosoktól.

A *túlélés*, az *élet-halál*, a *batalom*, a *megalázás* elemek igen gyakori előfordulása alapján arra lehetne következtetni, hogy sok olvasóhoz, köztük sok diákolvasóhoz eljutott az írói üzenet. Annak ellenére, hogy minden második magyar diák értelmezésében szerepel a *batalom* elem, nem jelenthetjük ki azt, hogy akkor a diákok értelmezéseinek legalább fele érvényes magyarázat. Ezt az dönti el, hogy milyen értelmezés-elemek társaságába kerül a *batalom*, hogy azok milyen jelentést adnak ennek az elemnek. Nyilvánvalóan más jelentésű ötvözetet alkot a *gonosz* és a *batalom*, valamint a *batalom* és a *kiszolgáltatottság*, a *batalom* és az *ellenállás*, valamint a *batalom* és a *fasiszmus*.

Elemekre bontottuk az olvasók értelmezését, és megvizsgáltuk, miből építkeznek az értelmezések. Ellenőrzésként most nézzük meg, hogy a 33 darabból álló kulcsszókészletünkben melyeket választották leggyakrabban, hogy összerakják belőle értelmezésüket!

Az olvasói elemzések motívumai és az olvasók számára a „kirakósdíhoz” felajánlott kulcsszavaink között lényeges különbség van: az előbbieket az olvasók, az utóbbiakat pedig — még ha műelemzés termékei is — „mi találtuk ki”. Ellenőrző szerepet szántunk a kulcsszótesztnek, de arra azért számítottunk, hogy a „mérőműszer” ebben az esetben is befolyásolja a mérés eredményét, mint a hideg folyadékba mártott forró hőmérő. Kulcsszótesztünk azért „forró hőmérő”, mert olyan kulcsszavakkal, mint az *életfa*, *párbuzamosság*, *bobócarc*, *emberi tartás* ötleteket, illetve a „jó megoldást” kínáltuk azoknak, akik a „Miről szolt?” kérdésre gépies leírással vagy „félrehalló készülékkel” a fülükön válaszoltak. Megteremtettük a lehetőségét annak, hogy jó néhány tévelygő olvasót rávezessünk a megfejtésre. (Igaz, félrevezető kulcsszavak is szerepeltek „ravasz” tesztünkben, ez azonban csupán nagyon melegre hűtötte le a forró hőmérőt.)

A legtöbbek által választott kulcsszavak a diákoknál és a négy magyar csoportnál a *Meddig él egy fa?* értelmezésének összerakásához:*

Meddig él egy fa?

kulcsszavak	magyarok	bolgárok	lengyelek	oroszok
magány	□□□□□□□□	□□□□□□□□	□□□□□□□□	□□□□□□□□
életfa	□□□□□□□□	□□□□□□□□	□□□□□□□□	□□□□□□□□
halál	□□□□□□□□	□□□□□□□□	□□□□□□□□	□□□□□□□□
háború	□□□□□□□□	□□□□□□□□	□□□□□□□□	□□□□□□□□
egyszerű	□□□□□□□□	□□□□□□□□	□□□□□□□□	□□□□□□□□
fiatalasszony	□□□□□□□□	□□□□□□□□	□□□□□□□□	□□□□□□□□
szimbólum	□□□□□□□□	□□□□□□□□	□□□□□□□□	□□□□□□□□
életadás	□□□□□□□□	□□□□□□□□	□□□□□□□□	□□□□□□□□
élet	□□□□□□□□	□□□□□□□□	□□□□□□□□	□□□□□□□□
létbizony-	□□□□□□□□	□□□□□□□□	□□□□□□□□	□□□□□□□□
talanság	□□□□□□□□	□□□□□□□□	□□□□□□□□	□□□□□□□□
öregség	□□□□□□□□	□□□□□□□□	□□□□□□□□	□□□□□□□□
megsemmi-	□□□□□□□□	□□□□□□□□	□□□□□□□□	□□□□□□□□
sülés	□□□□□□□□	□□□□□□□□	□□□□□□□□	□□□□□□□□
vásárlás	□□□□□□□□	□□□□□□□□	□□□□□□□□	□□□□□□□□
túlélés	□□□□□□□□	□□□□□□□□	□□□□□□□□	□□□□□□□□
szegénység	□□□□□□□□	□□□□□□□□	□□□□□□□□	□□□□□□□□
úrino	□□□□□□□□	□□□□□□□□	□□□□□□□□	□□□□□□□□
zilatság	□□□□□□□□	□□□□□□□□	□□□□□□□□	□□□□□□□□
fiatalság	□□□□□□□□	□□□□□□□□	□□□□□□□□	□□□□□□□□
pénz	□□□□□□□□	□□□□□□□□	□□□□□□□□	□□□□□□□□
falu	□□□□□□□□	□□□□□□□□	□□□□□□□□	□□□□□□□□

* A tizenegy legjellemzőbbnek tartott kulcsszó közül azokat vesszük figyelembe, amelyeket a csoporttagoknak legalább 40%-a választotta.

diákok

„apák”

„anyák”

könyvtárosok

magány	□□□□□□□□	□□□□□□□□	□□□□□□□□	□□□□□□□□
életfa	□□□□□□□□	□□□□□□□□	□□□□□□□□	□□□□□□□□
halál	□□□□□□□□	□□□□□□□□	□□□□□□□□	□□□□□□□□
háború	□□□□□□	□□□□□□	□□□□□□	□□□□□□
egyszerű				
fiatalasszony	□□□□□□	□□□□□□	□□□□□□	
szimbólum	□□□□□□	□□□□□□	□□□□□□	□□□□□□□□
életadás	□□□□□□	□□□□□□	□□□□□□	□□□□□□□□
élet	□□□□□□	□□□□□□	□□□□□□	□□□□□□
létbizony-				
talanság	□□□□□□			
öregség	□□□□□□	□□□□□□	□□□□□□	□□□□□□
meg-				
semmisülés	□□□□□□	□□□□□□	□□□□□□	□□□□□□
vásárlás	□□□□□□	□□□□□□	□□□□□□	
túlélés	□□□□□□	□□□□□□	□□□□□□	□□□□□□
pénz		□□□□□□		
pár-				
huzamosság				□□□□□□

A magány, az életfa, a háború, az élet országhatáron belül és túl valamennyi csoport értelmezéseiben és kulcsszóválasztásaiban sokszor előfordul, ami az írói üzenet gyakori célbaérését sejteti. Országhatáron belül a társadalmi és kulturális helyzetük alapján, valamint életkoruk és élettapasztalatuk szerint nagyon különböző rétegeknél nagyobb a hasonlóság az értelmezésekben, mint az azonos életkorú, foglalkozású, de különböző kulturális és nyelvi közegben élő diákoknál.

Az értelmezés-elemek összetétele és a kulcsszóválasztás alapján úgy tűnik, hogy a magyar és a lengyel diákokhoz több jutott el az írói üzenetből, náluk gyakoribbak az élet és a halál dialektikus kapcsolatára, a megsemmisülés és a továbbélés ellentétére és feloldására, valamint a jelképes felvásárlás gazdagabb értelmezésére utaló elemek. A bolgár és az orosz

diákoknál gyakoribbak az „egy az egyben” való értelmezésre utaló elemek (*vásárlás, úrinő, ziláltság, pénz, falu*). Az orosz diákoknál sem választják kevesebben az *életfa* kulcsszót, az *emlék* motívum náluk a leggyakoribb, és a *túlélés* előfordulásával azonos arányú említése a jelkép szegényesebb értelmezésére utal.

A *párbuzamosság*, a *szimbólum* és a *tükörképszerűség*, vagyis a novella sajátos esztétikumára utaló kulcsszavakat a könyvtárosok választották legnagyobb és a bolgár diákok a legkisebb arányban.

1979-ben két pécsi és egy budapesti gimnázium harmadik osztályaiban — ahol ellenőrző vizsgákat végeztünk — megcsináltattuk a kulcsszótesztet is. Íme, az eredmény:

A kiválasztott kulcsszavak gyakoriságának sorrendje:

a kutatásban:

magány

életfa

halál

háború

egyszerű fiatalasszony

szimbólum

életadás

élet

létbizonytalanság

öregség

megsemmisülés

vásárlás

túlélés

fiatalság

a kontrollcsoportban:

életfa

halál

egyszerű fiatalasszony

életadás

öregség

magány

létbizonytalanság

vásárlás

szimbólum

élet

pénz

háború

túlélés

megsemmisülés

Az egyezés mértéke meggyőző. Újabb bizonyíték arra, hogy a mintákban szereplő mindössze száz magyar diák több ezretet képviselt.

Vessünk most egy pillantást a fiúk és a lányok „motívumkincsére” és kulcsszóválasztására. Az értelmezés-elemek összetételében mindössze két

lényeges eltérést érdemes megemlíteni: az *emlék* a fiúknál, a *magány* a lányoknál szerepel jóval gyakrabban. A kulcsszavak választásánál már több említésre méltó eltérés akadt:

jóval nagyobb arányban	
a lányoknál:	a fiúknál:
életadás	életfa
szimbólum	front
túlélés	táncosnő
magány	ziláltság
párhuzamosság	úrino
	áru
	vásárlás
	gazdagság
	pazarlás
	megsemmisülés

A fiúk választásait jellemző kulcsszavak meglehetősen heterogén együttest alkotnak. Még nem tudjuk, hogy az *életfa* és a *vásárlás*, a *megsemmisülés* és a *pazarlás*, az *úrino* és a *táncosnő* rendre ugyanazoknál szerepel-e együtt, vagy mások választják a jelképes, és mások a „haszonelvű” kulcsszavakat. Két feltevést szembesíthetünk hamarosan, amikor az értelmezések mélységét vizsgáljuk: A) a fiúk földhözragadtabb olvasók, mint a lányok; B) nagyobb arányban vannak közöttük racionalisták, akiknek erősebb a valóságérzéke, mint a lehetőségérzéke.

Nézzük most meg a Sánta-novella értelmezéséhez kiválasztott kulcsszavak összetételét:*

jobban értem mind a négy magyar, mind a négy különböző országban
diákcsoportnál a Sánta-novella értelmezését, mint a másik novellaénál.
Ez azért is elgondolkodtató, mert az ember azt hitte, a *Nárcis* cím nagy-
ban hozzásegít az értelmezési keret megválasztásához. Nem mindig történ-
hetett így (hogy hogyan, arról majd az értelmezések érdemi elemzésekor
tudhatunk meg bővebbet).

* Ezúttal is azokat a kulcsszavakat szerepeltetjük, amelyeket a kérdezetteknek legalább 40%-a választott a legjellemzőbb 11 egyikeként.

Náci

kulcsszavak	magyarok	bolgárok	lengyelek	oroszok
kiszolgálta-				
tottság	□□□□□□□□	□□□□□□□□	□□□□□□□□	□□□□□□□□
megalázás	□□□□□□□□	□□□□□□□□	□□□□□□□□	□□□□□□□□
ember-				
telenség	□□□□□□□□	□□□□□□□□	□□□□□□□□	□□□□□□□□
meg-				
félemlítés	□□□□□□□□	□□□□□□□□	□□□□□□□□	□□□□□□□□
fegyveresek	□□□□□□□□	□□□□□□□□	□□□□□□□□	□□□□□□□□
engedel-				
messég	□□□□□□□□	□□□□□□□□	□□□□□□□□	□□□□□□□□
vallatás	□□□□□□□□	□□□□□□□□	□□□□□□□□	□□□□□□□□
kisfiú	□□□□□□□□	□□□□□□□□	□□□□□□□□	□□□□□□□□
háború	□□□□□□□□	□□□□□□□□	□□□□□□□□	□□□□□□□□
gumibot	□□□□□□□□	□□□□□□□□	□□□□□□□□	□□□□□□□□
idős ember	□□□□□□□□	□□□□□□□□	□□□□□□□□	□□□□□□□□
meg-				
alázkodás	□□□□□□□□	□□□□□□□□	□□□□□□□□	□□□□□□□□
ismétlődés	□□□□□□□□	□□□□□□□□	□□□□□□□□	□□□□□□□□
úri önkény	□□□□□□□□	□□□□□□□□	□□□□□□□□	□□□□□□□□
fejsze	□□□□□□□□	□□□□□□□□	□□□□□□□□	□□□□□□□□
kecske	□□□□□□□□	□□□□□□□□	□□□□□□□□	□□□□□□□□
pásztor	□□□□□□□□	□□□□□□□□	□□□□□□□□	□□□□□□□□
kutya	□□□□□□□□	□□□□□□□□	□□□□□□□□	□□□□□□□□
emberi tartás	□□□□□□□□	□□□□□□□□	□□□□□□□□	□□□□□□□□
ellenállás	□□□□□□□□	□□□□□□□□	□□□□□□□□	□□□□□□□□
gyanúsítás	□□□□□□□□	□□□□□□□□	□□□□□□□□	□□□□□□□□

idősebb szakmunkások

diákok

„apák”

„anyák”

könyvtárosok

kiszolgál-

tatottság

□□□□□□ □□□□□□ □□□□□□ □□□□□□

megalázás

□□□□□□ □□□□□□ □□□□□□ □□□□□□

ember-

telenség

□□□□□□ □□□□ □□□□□□ □□□□□□

meg-

félemlítés

□□□□□ □□□□□□ □□□□□□ □□□□□□

fegyveresek

□□□□□ □□□□□ □□□□□ □□□□□

engedel-

messég

□□□□□□ □□□□ □□□□ □□□□

vallatás

□□□□□ □□□□ □□□□ □□□□□□

kisfiú

□□□□□ □□□□□ □□□□□□ □□□□

háború

□□□□ □□□□ □□□□□□

gumibot

□□□□ □□□□□

idős ember

□□□□ □□□□□ □□□□□

meg-

alázkodás

□□□□ □□□□ □□□□

ismétlődés

□□□□ □□□□□

kecske

□□□□

kutya

□□□□

bátorság

□□□□

filmszerűség

□□□□□□

emberi tartás

□□□□

Akár az értelmezés-elemek összetétele, a kulcsszavak kiválasztása is jobban eltér mind a négy magyar, mind a négy különböző országban élő diákcsoportnál a Sánta-novella értelmezésénél, mint a másik novelláénál. Ez azért is elgondolkodtató, mert az ember azt hihetné, a *Náci* cím nagyban hozzásegít az értelmezési keret megválasztásához. Nem mindig történetet így (hogy hogyan, arról majd az értelmezések érdemi elemzésekor tudhatunk meg bővebbet).

Mi olvasható ki a motívumok és a kulcsszavak térképeiről? Az hogy

elsősorban a magyar diákok helyezhették el a novellát a hatalom-kiszolgáltatottság, az „elvont fasizmus” értelmezési keretében, erre utal a *batalom*, a *kiszolgáltatottság*, a *fasizmus* náluk legnagyobb arányú említése. Úgy tűnik, hogy a bolgár diákok értelmezik legkonkrétabban a novellát, hiszen náluk szerepel leggyakrabban a *második világháború*, a *társadalmi egyenlőtlenség*, a *hazafiság*, és a novella díszleteire, illetve a történetre utaló *sejtsze*, *kecske*, *kutya* kulcsszavak. Az orosz diákok értelmezéseit az *engedelmesség*, a *gyávaság* leggyakoribb és a *kiszolgáltatottság* legritkább említése jellemzi. Mintha az embertelenség elítélése mellett ők hiányolnák leginkább az ellenállást. Úgy tűnik, elsősorban a lengyelek látnak ellenállókat a pásztorokban, erre utal a *bátorság*, az *emberi tartás* és az *ellenállás* leggyakoribb említése. Jellemző értelmezéseikre a *fasizmus* feltűnő hiánya, valamint az *embertelenség* és főleg a *gonoszság* feltűnő gyakorisága.

A magyar fiúk és lányok motívumkincse és kulcsszóváltásai között ennél a novellánál ilyen eltérések voltak:

jóval nagyobb arányú

a lányoknál:

hatalom

tűrés-túlélés

hazugságra kényszerülés

második világháború

filmszerűség

idős ember

megfélemlítés

paraszti nyomor

pásztorok

a fiúknál:

elembertelenedés

bátorság

kecske

kutya

partizánok

A *bátorság* és a *partizánok* együtt szereplése azt sejteti, hogy a fiúk értelmezhették inkább „partizánosdinak” a novellát, a lányoknál gyakoribb kulcsszavak pedig azt érzékeltetik, mintha ők olvastak volna ki többet a „szövegfelettiből”. A feltevés megerősítésében perdöntő lehet a *kecske* és a *kutya* jelentése a fiúknál. Ha ez a két kulcsszó a *megalázás*, az *embertelenség*, a *kiszolgáltatottság*, vagy akár az *engedelmesség* és a *megalázkodás* társaságában fordulna elő gyakrabban, mint a *gumibot*, a *sejtsze*, a *fegyveresek*, a *kisfiú* és

az *idős ember* vonzaskörében, akkor feltevésünk megingana. Megvizsgáltuk, milyen kulcsszavakkal együtt szerepelnek leggyakrabban a magyar diákok által választott kulcsszavak, és azt tapasztaltuk, hogy a *kecske* és a *kutya* leggyakrabban éppen a *gumibot*, a *fejsze* és a szereplőket jelző, vagyis a történet elmondására legalkalmasabb kulcsszavak társaságában fordul elő, a legritkábban éppen a *megalázás*, *embertelenség*, *kiszolgáltatottság* társaságában. Még egy érdekes összefüggés: a fiúknál gyakran előforduló *bátorság* jóval gyakrabban szerepel együtt a *vallatás*, mint az *ellenállás* társaságában, amelynek tagja az *elzárkózás* is. Mindez előbbi feltevésünket erősíti: a fiúk körében kelt életre gyakrabban mint izgalmas történet ez a novella.

5. Látogatás az olvasó műhelyében

Pillantsunk be az olvasó titkaiba, kövessük végig a *Meddig él egy fa?* értelmezéseinek történetét. Az értelmezők — ezúttal nem mintánk száz diákja, hanem kiegészítő kísérletünk kérdeztjei — a pécsi gimnazisták csoportja, akár kutatásunk főszereplői, 17 évesek. Munkatársunk (tanárunk) oly módon olvasta fel a novellát, hogy bizonyos részeken megállt, de nem a *hogyan folytatódik* kérdést tette fel, mint a már ismertetett kiegészítő vizsgálatban, hanem az értelmezés folyamatának vizsgálatát elősegítő kérdéseket.

A kérdezettek: 17 leány és 8 fiú. Szüleik foglalkozása: orvos, tanár, mérnök, osztályvezető, politikai munkatárs, technikus, eladó, gépkocsivezető, üzletvezető, takarítónő, kovács, gépész, öntő, portás. (Hét diák szülei fizikai dolgozók.)

A kötelező olvasmányként olvasott *Aranyemberen* kívül négyen olvasták a *Quo vadist*, négyen más Jókai-regényt, öten krimi, négyen kalandregényt, hárman leányregényt, négyen Szilvási, hárman Rejtő regényeit, négyen a *S. O. S. Titanic*, ketten a *Búcsú a fegyverkőtől*, és a *Bengáli tűz*, *Kettős spirál* (Watson) című műveket olvasták a kísérletet megelőző hónapokban, vagyis 1979 végén. És még a következő művek bukkantak elő friss olvasmányaik között: Illyés *Beatrice apródjai*, Fekete István *Búcsú*, Stendhal *Vörös és fekete*, Charriere *Pillangó*, Wells *Láthatatlan ember*, Hawthorne *Skarlát betű*, Nemeskürthy *Fellini*, Ürögdi *Néró*, Shakespeare *Hamlet*, Madách *Az ember tragédiája*, Bernáth *Így éltünk Pannóniában*, Kosztolányi *Néró*, a *véres költő*, I. Ilosa *Pantaleon és a hölgvendégek* és Merle *Mesterségem a balál* című művei. Egyetlen diák akadt, aki rendhagyó módon a kortárs irodalom modernnek nevezhető alkotásait olvasta, Kerouac *Úton*, Kesey *Száll a kakukk*

fészkére, Abe Kóbo *A homok asszonya*, Vian *Tajtékos ég*, Marquez *Száz év magány* című műveit. A felsorolt művek 90 százaléka tetszett nekik és mindössze nyolcan említettek olyan műveket, amelyek nem nyerték meg a tetszésüket, viszont többen megjegyezték, hogy olyan műveket nem olvasnak, amelyek nem tetszenek nekik. Az elutasított művek listáján a *Hamlet*, a *Néró*, a *véres költő*, az *Az ember tragédiája*, a *Pedig milyen jó kislány voltam* és a *Pantaleon és a bölgyvendégek* szerepeltek. Az egyik fiúnak azért nem tetszett a Kolumbusz életéről szóló könyv, mert „nem olvasmányosan volt leírva, inkább olyan elbeszélés volt”.

A) *Mikor játszódik a novella? Hol lakik és hogyan él a Bánékhöz érkező asszony?* Ezeket a kérdéseket az érkező táskájából kikerülő tárgyak ismeretetését lezáró „A fényképeken tollas kalapú fiatalasszony volt látható, hol egy farkaskutyával, hol nélküle, de arca már elmosódott, a sarkok felmolyhosodtak” mondat elhangzása után hallhatták. Két lány az *első világháború* idejére, egy leány a *második világháború* elejére, a többiek a második világháború idejére helyezték a történet időpontját. Nyolcan úgy gondolják, hogy *falun él* az öszülő asszony, ketten *külvárosi szegénynegyedbe* képzelik lakóhelyét, egy leány pedig úgy képzei, hogy *nincsen otthona*, vándorol. A többiek *városi lakosnak* képzelik. Tízen *egykor jómódú, most szegényen élő* nemesnek, úrinőnek, nagypolgárnak tartják, ketten viszont gazdag háznál szolgáló *cselédnek* képzelik. *Szegénységét* tizenöten, *magányosságát* heten emelik ki. Öten úgy gondolják, hogy az asszony *emlékeinek él*, „csökönyösen ragaszkodik a múltjához”, „kevés holmiját megbecsüli”, „úgy próbál élni, mint a gazdagok”, „kapcsolatokat keres”, „nem törődik a jellel, elhanyagolja a külsejét”, ilyen következtetéseket próbálnak levonni külsejéből és táskájának tartalmából azok, akik a *szegénység*, a *magányosság* és az *emlékezés* sztereotípiáinál többet adtak válaszukban. Az ódivatú öltözet, a retikül „múzeális” tárgyai alapján a többség tévesen szegénynek gondolja az érkező asszonyt, feltehetően a magányosság sztereotípiája is támogatta a *szegény* minősítést, így alakult ki a többségnél a *szegény, magányos asszony*, *aki csak emlékeinek él* leegyszerűsített képe.

B) A „Semmiféle érzelemnek nem adta jelét, de épp a lárvaszerűségében volt valami megindító, mint amikor egy belisztezett arcú bohóc könyyek nélkül sir” mondat elhangzása után ezt kérdeztük: *Mit akar ez az asszony, miért jött Bánékhöz? Mi játszódik le benne?* „A hirdetésre jöttem”, közli az érkező, és megtudjuk azt is, hogy a Bán Sándor facsemete kertészete szerepelt a hirdetésben. Nem zárja ki az író annak a lehetőségét, hogy mun-

kást keresnek a kertészetbe, de nem is valószínűsíti, mégis, feltehetően a *szegénység* sztereotípiája hatására, négyen azt gondolják, *munkát vállalna*, négyen pedig nem tudják eldönteni, hogy munkát vállalni vagy vásárolni jött-e. Egy lány azt gondolja, hogy talán *eladni kínál* valamit. Egy fiú (a *Beatrice apródjai* olvasója) pedig úgy érzi, hogy „Bánné férjével akart találkozni. Lehet, hogy régi szerelmére talált az újsághirdetés nyomán.” A többiek úgy vélik, *facsemetét akar vásárolni*.

A másik kérdésre a legtöbben megismétlik a novella szövegét. *Csalódott*, írják kilencen; *kétségbeesik*, megdöbben, elkeseredik, írják hatan; *el-szomorodik, de uralkodik magán*, írja egy fiú. Mindez gépies leírás szintjén, a leírt szövegtől alig eltérő megfogalmazásban. „Fájdalmat érzett, hogy nem találkozott vele”, írja az a fiú, aki „szerelmi románcot” vár. „Újabb csalódás érte, de már hozzászokott, így hát nyomban *belenyugszik a kudarcha*”, írja az a lány, aki úgy képzei, hogy a novella hőse falun, egy régi kopott házikóban, kevés pénzből, emlékeinek él. „Kétségbeesik, mert *fontos dologért jött*, nem tudja hogyan tovább, bizonytalannak érzi további életét”, írja az a lány — Jane Austen és Wells olvasója — aki a furcsa idegent el-szegényedett nemesi család sarjának képzei. „Úgy viselkedik, mintha *soha többé nem lenne lehetősége rá, hogy újra eljöjjön*, teljesen tehetetlennek érzi magát”, válaszolja az a lány, aki szerint a főhős „már szegény, de ragaszkodik mindehhez, ami abból a gazdag időből származik”. Kerouac, Kesey, Vian, Abe Kóbo és Marquez műveinek olvasója, egy leány, ezt írja: „Régi vágya, hogy *gondozhasson, szeretthessen valakit*; ezért akar fát venni, ez a vágya hiúsult meg hirtelen”.

C) A „Nem tetszenek, azt hittem, nagyobbak ezek a fák. Erősek, dúsak, hatalmasok.” mondat elhangzása után ezt kérdeztük: *Mit akar az asszony?* A többség, tizenötén, a „szöveghez tapadva” azt válaszolja, hogy nagy, hatalmas, terebélyes fát szeretne venni, csak egyikük teszi hozzá, hogy az őszülő asszony nyilván nem tudja, hogy ilyen fákat már nem lehet átültetni. „Szép és erős fát akar venni”, válaszolja két fiú és egy lány. „Magas, sudár, erős fát, *emléknek*”, írja az a fiú (friss olvasmányai között a *Sátán kutyája* és egy Einsteinról szóló könyv szerepelt), aki az előző kérdésre így válaszolt: „az elkeseredett csalódástól ledöbben”. „Kertbe vagy parkba kellene”, véli az a lány, aki úriház cselédjének tartja a főhöst, „Olyan fát akar venni, ami férjére, régi lakásukra, vagyis vagyonukra *emlékezteti* nagyságával”, gondolja a Kerouac és Kesey regényét olvasó leány.

„Cél nélkül pénzt költeni”, írja az a lány, aki szerint a jövevény rettegésben él. „Nagyot, erőset, hatalmasat, mintegy *védelmet keresve*”, gondolja egy fiú, aki Budapest egyik szegénynegyedében tengődő egykori úrnőt lát az érkezőben.

D) A zörgő, csontos ágú fűz megpillantása után olvasható „Ez semmi — mondta Bánné. — Ez csak olyan fa.” mondatot ez a kérdés követte: *Mit gondolt az asszony? Betegségére*, válaszolják négyen, közülük hárman fiúk. Heten úgy vélik, *ezt akarja megvenni*, három fiú meg is indokolja: (érvüket a főhős szájába adva) „mert olyan magányos, mint én”. Még hatan tartoznak abba a csoportba, akik úgy érzik, hogy az öszülő asszony önmagához érzi hasonlónak a fát: „olyan szomorú, mint ő”, érzi négy lány, „azt sem lehet semmire sem használni, mint őt, akinek nem lehet gyereke, *életének nincs értelme*”, magyarázza az a lány, aki úgy érezte, nagyon fontos dolog miatt jött ide az asszony. „Valamit felidéz benne”, válaszol az a fiú, aki a novella hőstét külvárosi bérkaszárnnyában lakó, Bánéknál munkát kereső, fiatal fa után vágyódó személynek képzei el. „*Visszaemlékezik* kedves emlékére”, véli az a fiú, aki az előbb azt gondolta, hogy emléknek akarja megvenni a fát. „Azon gondolkozik, hogy *meddig élnek a fák*”, véli egy kalandregényeket kedvelő lány, „*Egy gyerekre gondolt*, hiszen azért kell neki a fa, mert nem lehetett gyereke”, gondolja egy lány (aki az *S. O. S. Titanic*, az *A sivatag szelleme* és az *A sós sziklák völgye* című könyveket nevezte meg friss élményeiként). „*Egy gyermekre gondolt és a magányra*”, magyarázza az a lány, aki kapcsolatot kereső magányos asszonynak látta a novella főhőstét megjelenésekor. (Vajon mit válaszolnának, ha megkérdeznénk tőlük: hogyan juthatott eszükbe a gyerek arról a göcsörtös, vén fűzfáról; lehetséges, azt, hogy a főhős is ilyen, „gyümölcsöt nem hozó fa”, ám lehetséges, hogy bevallanák, a fűzfáról meg is feledkezve az ugyanebben a részben olvasott betegségére gondoltak, és a fűzfával nem tudnak mit kezdeni.)

E) A „Nem értem — mondta Bánné. — Ezt már nem lehet innen más-hová átültetni” mondatok elhangzása után ez a kérdés következett: *Mit akarhat azzal a fával ez az asszony?* Három fiú nem tud válaszolni. Hárman úgy gondolják, hogy ott akarja magát *eltemettetni*: az a lány, aki szerint a gyermektelen asszony haszon nélkülinek érzi életét; az a lány, aki szerint a magányos fűz a szomorúságot és a bűt hordja magában, és az a fiú, aki szerint a fa éppoly beteg, mint ő, a falusi magányban élő kétségbeesett asszony. Egy lány, aki már a fűzfánál is arra gondolt, hogy abból csinál-

tatná a beteg asszony a *koporsóját*, ugyanezt gondolja most is. Két lány és egy fiú arra gondol, hogy valami *használati tárgyat* akar belőle készíttetni. Hárman úgy képzelik, *el akarja ültetni saját kertjében*. Ezeknek az értelmezéseknek a gyökerei: a szép fa (a fiúnál), a múlthoz való csökönyös ragaszkodás (az egyik lánynál) és a gyermektelenség (a másik lánynál). „Társak közé akarta ültetni, hogy ne legyen egyedül”, gondolja az a lány, aki először úgy vélte, hogy az állandó rettegésben élő asszony cél nélkül akarja pénzét költeni. „Elültetni, gondozni, nézni és emlékezni”, véli az a lány (Kesey és Kerouac olvasója), aki azt gondolta, hogy olyan fát akar venni, amely magasságával férjére, egykori vagyonára emlékezteti. „*Hogy halála után is megmaradjon*”, válaszolja két lány. Értelmezésüknek eddigi válaszaikban nincsen előzménye. Akkor miért éppen ők válaszolják ezt, kérdezhetik olvasóink. Miért ne ennél a részénél hallanák meg az írói üzenetet? Nem, könnyű a válasz. Egy biztos, egyiküknél sem akadályozta az értelmezést „fékező sztereotípiá”. És még egy: ez még nem végeredmény, még ki is teljesedhet, el is szegényedhet ez az értelmezés. „Az is maganyos, talán *jelkép*”, meditál az a lány, aki otthontalan vándorlónak gondolta a főszereplőt, majd gondterheltnek, aki szép és dús fát akar, majd olyannak, aki a fűzfa láttán közelgő halálára gondol. „*Ide járhat, míg meg nem hal*”, változtat elgondolásán az a lány, aki az előbb még arra gondolt, hogy kertbe vagy parkba kerül a fa. „*Emlékezetébe idéz* valamit”, válaszolja következetesen az a fiú, aki a fűzfával kapcsolatos előbbi kérdésre is ezt válaszolta. És mit válaszolt az a két lány, akik úgy gondolták, hogy a fűzfáról gyermektelensége jutott eszébe? Egyikük azt, hogy a fa társnak kell, másikuk azok között volt, akik úgy gondolták, hogy saját kertjében akarja elültetni. Mindkét válasz szerves folytatása előbbi válaszuknak, az írói üzenetre azonban az előbbi, a „társnak” válasz rímel. (Talán nem felesleges megjegyezni, hogy ennek a lánynak meghaltak a szülei, és hogy friss élményei között Marshall *Tombol a hold* és Keyes *Virágot Algernonnak* című művei is szerepeltek.) És mit válaszolt erre a kérdésre a „szerelmi románc” erőltetője? Semmit. Ez az olvasó itt elveszti a fonalat.

F) A következő kérdést annál a résznél tettük fel, amikor a furcsa asszony kijelenti, hogy „Pont ilyet akartam. Mit kérnek érte?” Kérdésünk így szólt: *Miért akar éppen ilyen fát az asszony?* Ezúttal ketten nem válaszolnak. Az a fiú, aki az előbb azt válaszolta, hogy kertjében akarja elültetni, és az a lány, aki a „Magányossága miatt akarja megvenni” választ adta az

előző kérdésre. Többeket talán a sztereotípiává merevedő *emlék* motívum akadályozza. „Szerelmi bánata van, valakire emlékezik”, töpreng az a fiú, aki a göcsörtös fűzfa után következő kérdésre azt válaszolta, hogy „egy kedves emlékre gondolt vissza”. Még négyen hozzák kapcsolatba ennek a fának a kiválasztását valami emlékkal, de nem részletezik, mire gondoltak. Azok válaszolnak így, akik az előbb úgy gondolták, hogy valami használati tárgyat akar készíttetni a fából, illetve azok, akiknek az értelmezésében már az *emlék* motívum jóval előbb megjelent. Ezek az olvasók a múlthoz, az őszülő asszony valamelyest már megismert (vagy megismertnek vélt) múltjához kapcsolják a fát, mint jelképet is, és nem a jövőhöz, így náluk a jövőnek szóló jelkép jelennek szóló emlékké egyszerűsödik. Van egy értelmezés, amely ugyanebbe a körbe tartozik, de eredeti. „A fa alakja, arca, mert minden körülöttünk levő tárgynak megvan a maga arca, emlékezik valakire”, válaszolja erre a kérdésre az a lány, aki az őszülő asszonyt a világtól elzárkózó, emlékeiből élő embernek gondolja.

A kérdezettek fele ennél tovább jutott. „Mert *ellentéte* ez a fa, ő is olyan szeretne lenni”, válaszolja az a lány, aki a főhősben és a fűzfában a haszon- talanság hasonlóságát vette észre, és az a lány, aki fokról fokra kerül köze- lebb az írói üzenet meghallásához: előbb „díszes kertbe vagy parkba” ültetendő fának vélte, majd azt gondolta, árnya alá fog járni a főhős élete utolsó napjaiban. Többeknél jelentkezik a *valamit hagyni maga után, a valamit magáénak tudni* és a *gyereket pótló lény* motívum. Közéjük tartozik az a két lány, akik már a fűzfa-jelenetnél ráéreznek a főhős gyermektelenségének és a favásárlásnak jelképes összefüggésére. „Olyan *gyereket* szeretne, mint ez a fa: kamaszt, erőset, életdúst”, „Egy kamasz gyermekre emlékeztet a fa, talán azt szeretné, hogy neki is ekkora gyereke lehessen”, válaszolják. A „szerelmi románc” erőltetője félbehagyja „művét” és bátortalanul ezt feleli: „A fa vágyainak megtestesítője lehet. Az asszonynak nem lehet gye- reke, és a fa hasonlít a gyerekhez.” Ismerve az előzményeket, egyelőre a válasz legfontosabb szavának a bizonytalanságot kifejező „lehet” szót tartjuk. Háromféle irányban is tapogatózik az a fiú, aki szerint a főhős nyomorban élő egykori úrinő, akinek a göcsörtös fűzfa „kirívó magánya” miatt tetszik meg, aki tövében megpihenni szemeli ki a fiatal fát. „Mert nem lehet gyereke, és valamit akar gondozni. Lehet, hogy volt már egy hasonló korú gyereke. A fa hasonló magányában.” (A furcsa látogató tás-

kájának tartalma egyáltalán nem valószínűsíti azt a feltevést, hogy lett volna gyereke, hiszen a fényképen saját maga és egy farkaskutya szerepel.)

G) A novella következő részében egyértelművé válik, hogy nem „haszonelvű,” hanem jelképes vásárlásról van szó, ez azonban el is bizonytalanítja az olvasót, és beléphet a *jótekonyság* sztereotípiá. A következő kérdést a címben szereplő kérdésre Bánné által adott válasz nyugtázása után tettük fel: *Mit gondolhat eközben az asszony?* (Miközben rábiccent a „Száz évnél is tovább” válaszra.) Hárman azt válaszolják, hogy a fánál rövidebb életére gondol. Azok, akik úgy képzelték, hogy valami használati tárgyat akar készíttetni az őszülő asszony a fiatal hársfából. „Haszonelvű” értelmezési kísérletük egy leegyszerűsítő, mégis az írói üzenethez közeledő párhuzam felállításáig fejlődött. Voltak többen, akiket megzavart az a tény, hogy a vendég Bánékra bízta a tulajdonul, társul, gyermeket pótló lénynek választott fa gondozását. Az a fiú, aki az előbbi kérdésre háromféle irányban tapogatózva (de a gyermeket helyettesítő fára is gondolva) válaszolt, most így felelt: „Biztosítani akar valamit, ami túléli a háborút. Emléket akar hagyni magáról. Segíteni akar Bánéknak.” Az *emlék* motívum máshol is megjelenik, azoknál, akiket elbizonytalaníthatott a sorsára bízott (emlékművé váló) fa. Az a lány, aki úgy vélte, csak pénzét szórja a magányos, rettegésben élő nő, a szép fiatal hársfában is a magányos lényt látta meg (és társak közé akarta ültetni), aki az előző kérdésre azt felelte, hogy „ez a fa vagy a fiára, vagy a férjére, vagy valami olyanra emlékezteti, akit szeret, illetve szeretett”, most így folytatja gondolatát: „A fa emlék neki”. Az emlék gondolatánál köt ki a „szerelmi románc” irányába elinduló fiú is. Tizennégyen érzik úgy, hogy az őszülő asszony gondolataiban felbukkant valamilyen vonatkozásban a gyermek. „A saját gyerekére gondolt, akit valamikor gondozott, ápolt és féltett”, véli az a fiú, aki így jutott el eddig az értelmezésig: „Városban él, rendezetlen körülmények között. Munkát keres, vagy vásárolni szeretne. Elkeseredetten csalódik, a csalódástól ledöbben. Egy magas, erős fát, emléknek. Valamire emlékeztet, egy kedves emlékre. (A domb gerincén álló fa megpillantása és kiválasztása utáni kérdésre nem válaszolt.) Szerelmi bánata van, és úgy akar valakire emlékezni, vagy a fia halt meg a háborúban, és őrá akar emlékezni.” Az a lány, aki gyermektelenül értelmetlen életét a mihaszna fűzéhez hasonlítja, így válaszol: „Arra gondol, hogy vele már semmi új, jó dolog nem történhet. Még ha nem is látszik olyan idősnek, már *aggastyánnak érzi magát*. A fára is gon-

dol, végre van valami, ami csak az övé. Érti azt is, hogy Bánné egészséges, erős gyereket vár, talán irigyl is ezért.” A beleélés mellett érződik értelmezésén a kellő távolságtartás és a jó megfigyelés is, hiszen azon kevesek közé tartozik, akik jól érzékelik életkorát. Fokozatosan kerül közelebb a mű „belső köreihez” az a lány, aki először még csak technikai kérdésekkel foglalkozik (a fa elszállíthatósága), de az előbbi kérdésre már az őt túlélő és hozzá tartozó fát vásárló asszonyban látja a novella hőseit, erre a kérdésre már ezt válaszolja: „Írigyli az asszonyt, amiért gyereke lesz. Neki biztosan nincsen és *nem is lehet*. Meg fog halni, de kell neki az a tudat, hogy ez a fa, ami az övé, sokáig fog élni.” Hasonló utat jár be az a lány, akinek a fűzfa és a hársfa „megpillantásakor” is a koporsó jut az eszébe. Az előbbi kérdésre adott válaszában már szerepel a *valamit maga után hagyni* motívum, most pedig ezt válaszolja: „Elégedett, mert az ő *utódja*, mert gyereke már nem lehet, 100 évig is élélhet, *mégsem fog nyomtalanul eltűnni*.” A magát a fűzben megpillantó, majd a hársfa alatt pihenni akaró, a maga rövid életét a fiatal fa szép jövőjével összehasonlító asszony alakját és gondolatait érzékelte a lány (a *Vörös és fehér* és a *Kettős spirál* olvasója), így válaszol erre a kérdésre: „Arra gondol, hogy őt e fa *túl fogja élni*. A magzat pedig majd, lehet, hogy éppen *ő helyette fog majd élni* ezen a földön.” Az a lány, aki úgy érzi, hogy a tárgyaknak is van arcuk, ezzel válaszol: „Nem lehet gyereke, ezt a fát talán annak tekinti, és érdekli, hogy ez a fa hosszabb életű lesz-e, mint ő, többet fog-e látni a világból, mint ő”. Az a lány, aki úgy érezte, a hársfa jelkép, szintén úgy gondolja, hogy ez a fa *pótolja a gyerekét*. Hasonlóképpen, *élete folytatását* látva a fában, gondolkodik az a lány, aki először úgy érezte, hogy urai megbízásából jött fát venni a parkba. Mintha *saját gyerekét hagyná ott*, hogy gondozzák, ápolják, feleli az a két lány, akiknek már a göcsörtös fűzfa is az asszony terméketlenségét juttatta eszébe.

H) A novella befejezésekor feltett *Hogyan értelmezted a novellát?* kérdésre is hasonló válaszok érkeztek. Három válasz azonban különös figyelmet érdemel. A művet először „szerelmi románcnak” olvasó fiú észreveszi, hogy a hársfa hasonlít a gyerekhez, aztán úgy gondolja, „emlékfa” szerepét tölti majd be, a végső értelmezésben azonban ismét első érzése uralkodik el: „Szerintem *szerelmi* probléma. A látogatónak lehet, hogy szerelmi viszonya volt Bánnal. A betegsége miatt neki nem lehetett gyereke, Bán elhagyta. A fával vágyainak gyermekét akarta jelképezni.” Ez az értelmezés kitűnő példa arra, hogyan küzd meg egymással, hogyan hatja át egymást a mű és

az olvasó világa, és hogy miféle kompromisszum következik, hogyan ötvöződik egy értő és egy félreértő értelmezés szervesen egésszé. A „valamit felidéz benne” gondolat végigkíséri annak a lánynak az értelmezését, aki emiatt nem is veszi észre, hogy a főhős halálos beteg: „Aki életében valakit nagyon szeretett, de hirtelen elveszítette, nagy fájdalmat érez, de amíg él, sosem feledkezik meg az elhunyról, mindig keresi, mindig azonosítja a tárgyakban is. Életemben én is voltam hasonló helyzetben, de nem ennyire.” Ez esetben nem csupán egy „érzéketlen sztereotípiát”, hanem egy „hasonló” élmény akadályozza az értelmezést. Az a lány, aki az osztályban a legnehezebb olvasói feladatot jelentő műveket olvasta el a *Meddig él egy fa?* előtt, mindannyiuk előtt hallja meg az írói üzenetet (már a hirdetés feladója foglalkozásának olvasásakor), ám a „régis szép idők” jelentésű *múlt* sztereotípiája végül is kisiklatja értelmezését, amelyet érdemes végigkövetni: „Egy városi asszony, aki gazdag úri családból származhat, de valamilyen oknál fogva elszegényedett, annyira, hogy ennivalója is alig van — fát szeretne venni, elültetni. Az játszódhat le benne, egy régi vágya, hogy gondozhasson, szerethessen valakit, és arra az elhatározásra jut, hogy fát fog nevelni, és nagyon elszomorodik, hogy ez hirtelen megghiúsul. — Olyan fát szeretne venni, ami a férjére és régi lakásukra, nagyságával a régi vagyonukra emlékezteti. — Arra gondolt, hogy most ő is ilyen szomorú, mint ez a fűz, és ilyen magányos. — Elültetni, gondozni akarta, azt, hogyha ránéz, emlékezzék. — Azt akarta, hogy életerős, nagy, magas fa legyen, sokáig éljen, nőjön, terebélyesedjen. — Egy öreg nő elutazik a jelenbe, hogy emlékezzen a múltra, tegyen valamit azért, hogy az a múlt fenn magasodjon még egy darabig, ne tűnjenek el nyomtalanul a régi szép idők.” Annak az olvasónak, akinek tetszett a *Tajtékos napok*, *A homok asszonya*, és a *Feljegyzések aholtak házából*, valószínűleg jóval kevésbé voltak „fordítási” nehézségei, mint osztálytársai többségének, akiknek olvasmányai között Fekete István, Rejtő, Sienkiewicz és Merle regényei voltak a legmagasabb csúcsok, így a sztereotípiák hatalomra kerülésének okát másban, talán értékrendjében, talán élményhiányaiban, talán beleélő készségének fogyatékosságában kell keresni.

Ennek a közbevetett kutatásunkhoz mellék-szálon kapcsolódó olvasási kísérletnek szaggatott teszthelyzetsora, akárcsak egy lassított, kinagyított filmfelvétel, sejteti azt a folyamatot, ami az olvasói percepció során lezajlik. Egyáltalán nem értékelőleg, vizsgáztató módon kívánjuk beállítani a kísér-

let alanyainak, az alig két tucat középiskolás visszajelzéseit, eredményeit. Sokkal inkább azért: itt talán még világosabban lehet látni az „elágazó utak”, a „labirintus” bejárásának illetve az eltévedés — szellem és képzelet vezérelte folyamatát. Minden esztétikailag értékes műalkotásban — rejtve vagy kijátszva — megvan az a titkos lépés, melyet ennek az Örkeny-novellának az indítása nagyon is látványosan példáz: a világ felfogásának, eseménysztereotípiáinak közhelyszerű modelljétől, szabvány állagától történő elszakadásra kell hogy készítse a befogadót. Jelen esetben sejtethetően számít az író arra, hogy „beugrik” a közhely — sőt: a közhelyek sora. Az erre ráütő meglepetések, a „nem ezt vártam” — az ún. „ahá-élmények”, bonyolultan-rugalmas szerveződésével dolgozik. (Az „egyperces novellák” — kifejtett formájukban — ennek az írói szervezőmódnak, a sűrítés és kihagyás frappírozó képzeleti szökkeléseinek mesterdarabjai.) Olvasás közben *mindnyájunkban* lejátszódik az, aminek itt ebben a kísérletben felbontott sorát látjuk, csak éppen ezek a célhipotéziseink a gyakorlatban végtelenül illékonyak, s a jelen példával ellentétben nem is artikulálódnak, verbalizálódnak, éppen ezért könnyebben „letörölhető” és éppen ezért kevésbé „kényszerítő”, mint a jelen esetben. (S ezzel a kísérletben rejlő torzítás egyik faktorára is utalunk.) Láthatóan azonban valamiféle belső rugalmasságra, a lélek és a szellem nyitott voltára van szükség ebben a folyamatban. A túl korai „megmerevedés”, a „megoldási terv” túl hamari véglegesítése, illetve a készségnek a hiánya, hogy átváltson, kapcsolva módosítson és a jelzések folyamatának minél gazdagabb feldolgozására törjön az illető, ez okozza az értelmezés beszűkülését, torzulását. Itt többé-kevésbé világosan lehet észlelni azt a dinamikus folyamatot, amelynek a kutatás csak a végeredményét rögzíthette. Ám így is óvatos kiegészítő következtetésekre lehet jutni arra vonatkozóan, hogy a különböző szinten megrekedő, illetve oda eljutó olvasóknál milyen tipikus „dekódolási mechanizmusok” működtek. És még valamit: az a görcsös igyekezet, melyről azok a középiskolások tanúskodnak, akik a felvett szálát következetesen továbbgombolyítják, érdekesen jellemzi ama általános olvasói-emberi-késztetést, hogy „kerek egészé” formálja szellemi benyomásait. S épp ebből a szempontból lehet az olvasói sztereotípiának — oly sokszor használt fogalmunknak — egyik lényeges vonását megvilágítani. A sztereotípia is „kerek”, lecsiszolt valami: patent — csak hogy szinte semmi aktivitást nem kíván, csak az „alkalmazás” rutin mechanizmusát, sőt talán még az egyszerű olvasási figyelem

kihagyását is eltűri. Mint amikor egy gumihengerrel festjük a falat — a minták készek, a terítés egyenletes. Mennyire másról van szó, amikor ugyanabból az előhívott fogalmi készletből indulva (háborús nyitó sztereotípiá) az egyéni ráérzés építő módon jut el — immár a művet és saját személyiségét is tükröző — befogadói összképhez.

6. Az értelmezés szintjei

Folytassuk most* annak a vizsgálatát, hogy mennyit olvastak ki a „szövegfeletti” szövegből, hogy mennyit tartalmaznak az értelmezések az írói üzenetből! Kétféle értelmezésnél nullát mutattak mérőműszereink: a teljes félreértelmezéseknél és a mechanikus leírásoknál. Ezt tekintettük első szintnek.

a) *A második szint*

Első pillanatra úgy tűnik, hogy ezen a szinten is az előbbiekkal találkozunk:

„Az ember ne ugráljon feleslegesen, ha kedves neki az élete”, így értelmezi félre a Sánta-novellát egy magyar lány. „A szerző ebben a novellában az emberek megmagyarázhatatlan félelmét mutatja be, amit a halállal szemben éreznek, valamint azt a vágyat, hogy hagyjanak valamit maguk után, ami a többieket őrájuk emlékezteti, ez árad a régimódi burzsoá hölgy figurájából”, eképpen magyarázza félre az Örkény-novellát egy bolgár lány. „Két katona keres valakit. Előbb az öreg pásztort kérdezik, majd az unokáját. Aztán a kisfiúval olyat mondatnak, ami nem igaz”, így meséli el a novellát, kinagyítva egy mozzanatot, egy magyar fiú. „Bánnéhoz, aki aznap este egyedül volt, vendég érkezett. Facsemetét akart vásárolni. Bánné, mivel nem nagyon foglalkozott addig férje munkájával, nem tudott útbaigazítást adni, de azért kivitte a vendéget, megmutatta neki a fákát. Közben kiderült, Bánné gyereket vár, a vendégnek pedig egy daganat van a méhében. A vendég furcsa módon megvett egy magányosan álló öreg hársfát, és kérte Bánnét, hogy gondozza a fát”, így meséli el a novel-

* Ismét az alapvizsgálat eredményei következnek.

lát egy magyar lány, értelmezés helyett. „A vevő szeretne pénzzel segíteni a várandós asszonyon és férjén”, ebben a mellékes, lényegtelen mozzanatban látja a novella lényegét egy másik magyar lány.

Erre a szintre az értelmezésnek három típusát soroltuk: a) *a nem teljesen mechanikus értelmezéseket, amikor sürítések és kiemelések jelzik, hogy az olvasó valamit megsejtett, megérezett* (mint a Bánné terhességét, és az öszülő asszony méhrákját is észrevevő diáklány), *de ez a leírás része marad, nem kerül összefüggésbe a leírás más elemeivel*; b) *egy-egy tényleges, de nem lényeges mozzanat* (az Örkény-novellában a háború, a jótékonyság, a szegénység) *felnagyítása, értelmezéssé tévése*; c) *lényegtelenebb részletre* (az Örkény-novellában az úri osztályt képviselő nő, a zavart viselkedésű idős asszony) *épülő általánosítás*. Jellemző ezen a szinten a pontatlan észlelés is, jó példa erre az „öreg hársfa” a lényeges mozzanatok is észrevevő magyar lány elbeszélésében.

b) A harmadik szint

Az értelmezések kétféle típusát találtuk a következő szinten: a) *több fontos elem érzékeltetése, összegzés, összefüggések felismerése, elemzés nélkül vagy hibás következtetésekkel*; b) *az írói üzenetet tolmácsoló, de elnagyolt általánosítás*.

„Talán azért hagyott egy fát maga után, mert nem sikerült az életben maradandót alkotnia”, így kezdi értelmezését egy magyar fiú, de aztán így folytatja: „mert megakadályozta ebben a fasizmus rémuralma”. Egy sztereotípiát, mely megfogalmazásában is sematikus, szinte agyoncsapja a kitűnően induló értelmezést.

„A náciizmus problémáit veti fel, amely néhány országban még ma is tart”, így kezdi magyarázatát egy lengyel lány, aki azon kevesek közé tartozik, akik nem ragadnak meg a „konkrét fasizmusnál”, akik nem kötik a második világháborúhoz a novellát, ám bekapcsolódnak a fogalom-minták és íme az eredmény: „Be akarta mutatni, milyen módszerekkel küzdenek a hatalomért: üldöznek minden olyan embert, aki mások javát teszi életcéljává.”

„Egy könnyűvérű, erkölcsileg elesett nő, aki nincs olyan állapotban, hogy utódai legyenek, akinek mégis vannak valamilyen tiszta emberi vágyai, kívánságai és érzései. Könnyű kézzel adja ki a pénzt, mert mindenáron azt akarja, hogy legyen valami a világon, ami csak az övé”, így ér-

telmezi Örkény novelláját egy bolgár lány. Hogy miért gondolhatta könnyűvérű, erkölcsileg elesett nőnek az őszülő asszonyt? Lehet, táskája „léha” tartalma miatt, lehet, hogy a „becsületes, egyszerű fiatalasszonnyal” szembeállítva. Mindenesetre a rendhagyót negatívvá egyszerűsítő sztereotípiát oly hatásosan működött, hogy a lány, aki közepes értékűnek ítélte a novellát, döntését így indokolta: „A csúnyát, az állatit mutatja be az emberben, de újra csak azt a tényt, hogy mégis EMBER!”

„Az unatkozó katonák szórakoznak dolgozó emberekkel”, így, ilyen sommásan foglalja össze a Sánta-novella lényegét egy magyar fiú, aki lényeges elemet ragad meg, amit kevesen: a hatalom perverz viselkedését, a hatalom öncélú fitogtatását, a novella lehetséges értelmezéseinek fontos elemét, de ez elnagyolt általánosítás marad.

„Bemutatta, hogyan viselkednek a náci, a nekik alárendelt emberekkel, akik pedig megalázkodnak, mert nincs sem erejük, sem hitük, nem szállnak szembe, mint a partizánok, nem értem őket”, méltatlankodik egy orosz lány, akit a partizán sztereotípiát zavar, így a megalázás megalázkodássá egyszerűsödik le. A következtetés pedig nem sokkal több, mint azé az orosz lányé, aki éppen az ellenkező, de nem kevésbé leegyszerűsítő következtetésre jut: „A szovjet ember nem ad ki senkit!” (Ez az értelmezés teljes szövege.)

„Az író egy asszonynak azt a kívánságát mutatja be, hogy szimbolikusan meghosszabbíthassa életét”, így kezdi magyarázatát egy bolgár lány. Nehéz elképzelni, hogy rontható el ez a tulajdonképpen már kész értelmezés. Így: „Ez a tipikus pénzes úriasszony kívánsága, akit a háború sem akadályoz meg abban, hogy megvalósítsa szándékát”. Találunk hasonlót magyar diákok értelmezéseiben is; íme: „Az író a halált és az életet akarja ábrázolni. Egy ember rákban meghal, a németek is ölik őket, de születnek újak, az emberiség nem pusztulhat ki. Ez a jelképes fejfa szemben áll a náciakkal, a természettel, és él, amíg gondolják, amíg gondolnak közben arra, akié a fa”. (Tévedés ne essék, ez nem mindkét novella együttes értelmezése, csak az Örkény-novelláé, méghozzá a másik novella elolvasása előtt!)

Konkrét megközelítés végeredménye is lehet elnagyolt általánosítás, jó példa erre egy magyar lány próbálkozása: „Egy magányos asszony fát szeretne venni, elmegy egy családhoz, amely facsemetét árul, csak az asszony van otthon, s a férje szokta intézni az ügyeit. Az őszhajú asszonynak egyik fa

sem tetszett, csak a magányos, azt vette meg.” Eddig korrektnek nevezhető a leírás, nem teljesen mechanikus, a „magányos” jelző kétszeri említésével jelzi az írói üzenet vételét, de ennél több is eljut hozzá: „Azt akarta közölni az író, hogy mindenkinek szüksége van valamire, ami az övé.” A részekről az egészret nem jól látó olvasó jellemző esetét látjuk ebben az értelmezésben.

c) *A negyedik szint*

A negyedik szint az érdemi, az eredeti, az írói üzenet lényegéből felfogó értelmezéséke. Ezek egyik típusa az egyik fontos szál kibontása, elemzése, másik típusa pedig a mű lényegére vonatkozó, összegező, de kissé elnagyolt általánosítás. Mi hiányzik ezekből az értelmezésekből? Talán leginkább az eredetiség.

„A két szegény fölött fegyveres hatalmukat fitogtató nácikat mutatja be. A fiú és az öreg a maguk természetességében válaszolnak a kérdésekre, úgy, hogy életben maradhassanak”, értelmezi a Sánta-novellát egy magyar lány.

„Egy halálraítélt asszonynak az élethez való ragaszkodását mutatja be. Tudja, hogy meg kell halnia, és ezért legalább emléket akar állíttatni magának, s ezt egy fában találja meg. A fiatal fa az élet szimbóluma. Másfelől irigykedve nézi az egészséges, fiatal, dolgozó parasztasszonyt, aki éppen az ő ellentéte”, így magyarázza Örkény művét egy magyar fiú.

d) *Az ötödik szint*

Már sejhették olvasóink, hogy a legfelső szinten sem egyféle értelmezéssel, „a tökéletes” megoldással fognak találkozni. Az ötödik szintre kerülő értelmezéseket alkotó olvasók egyik része *a szereplőket követve, fontos részletek mögöttését megérezve-megfejtve jut el lényeges dolgok felismeréséig.* Ez az „érző-azonosuló-elemző”-magatartás jellemzi ennek a magyar lánynak az értelmezését: „A halálosan beteg asszony, akinek sohasem lehet gyereke, és nagyon szereti a gyerekeket, valami maradandót szeretne maga után hagyni, ami az övé. Egy kicsit irigyli a másik asszonyt, aki egészséges gyereket vár, mert őneki, ha megszületik a gyereke, azt gondolhatja, ápolhatja, de ő meghal, és nem marad utána senki és semmi. Ezért kell neki a fa, és kéri, hogy ápolják és vigyázzanak rá, mint ahogy egy anya is ápolja és vigyáz gyermekére.”

„Kivülálló-értelmező-összegező” értelmezésnek lehetne a másik típust nevezni, azokét, akik megtalálják azt a nézőpontot, ahonnan jó rálátás nyílik a műre; mint ez a magyar fiú: „A novella egy olyan asszonyt ábrázol, aki tudja, hogy rövid időn belül meghal. Számára csak az a fontos, hogy vegyen egy fát, és ez a fa talán emlékezteti az embereket arra, hogy ő is élt. A halál, ha az ember magányos, borzasztó. Ennél az asszonynál azonban, még ha egy fa is, de megmaradt utána egy élet, amit neki köszönhetnek.”

Az eredetiség és mélység tekintetében e két típus között nincsen szintkülönbség, csak megközelítésük módszerében tapasztalható eltérés.

7. „Hivatásos” és „laikus” olvasók értelmezései

Ezek az értelmezések véleményünk szerint eléri a „hivatásos” olvasók, az irodalmárok, a kritikusok értelmezéseinek szintjét. Ennek meggyőző bizonyítékát éppen maguk a kritikusok szolgáltatják, egy nem mindennapi „olvasási verseny” irodalomkritikusokból álló 13 tagú zsürije.

Az olvasási, vagyis inkább az értelmezési „versenyeken” negyven olvasó vett részt, huszan az Örkeny-novella, huszan a Sánta-novella értelmezésével „indultak”. A husz induló fele „hivatásos”, fele „laikus” olvasó volt. A kérdőívet kitöltő 37 irodalmár értelmezései közül tízet véletlenszerűen választottunk ki, míg a tíz „laikus” megfogalmazását 530 magyar olvasó (köztük a száz diák olvasó) értelmezései közül szemeltük ki,* három szakember segítségével. A szakemberek által legjobbnak talált értelmezések közül elsősorban a munkás olvasókét válogattuk ki, de a novelláról szóló értelmezések halmazában egy-egy diák válasza is szerepelt.

Az Örkeny-novella értelmezései között szereplő és diák tollából való leírás ez volt: „Az öregedő nő elhagyatottságát, betegségét és megtörtségét állítja szembe az életet adó, hordozó fiatal nővel. Az idősödő nő tudja, hogy betegsége olyan, ami rövid időn belül halált hoz számára, mégis ragaszkodik, nem is az élethez, hisz tudja, hiába, hanem valamihez, ami őt

* Azért nem tettük a „versenyt” nemzetközivé, mert nem akartuk, hogy a fordítások a külföldieknek hátrányt jelentsenek.

összeköti az élettel, és ami túléli őt. Szinte ebben az életfában akar továbbélni.”

A 13 tagú zsűritől azt kértük, hogy minősítsék a húsz olvasói vélemény — természetesen nem árultuk el, kikről van szó — az alábbiak szerint: A: a mű közleményét megértő, B: nagyjából megértő, C: félreértő értelmezés. Még arra is megkértük őket, hogy az A-val megjelölt értelmezéseket eredetiségük szerint rangsorolják. A 260-ból a szakértők 76-ot soroltak az „A” kategóriába, ebből 52 az irodalmároké. 64 „C” minősítés született, ebből 28 jutott a „laikusoknak”. A diákokat képviselő 17 éves lány nyolc zsűritagtól kapott „A”, és öttől „B” minősítést. Ezzel, amennyiben az „A” minősítés három, a „B” kettő, a „C” egy pontot ér, összesen 34 pontjával a húsz főnyi mezőnyben két szakértői olvasó társaságában az 1–3. helyet szerezte meg.

Érdemes megismerni azt a két szakértő-olvasó által készített értelmezést is, amellyel összemérhetőnek találták a zsűritagok a diák olvasó értelmezését:

„A halál nem semmisítheti meg egészen az embert. Az elhibázott, tönkrement élet után is lehet találni módot a továbbélésre. A fiatalasszony még értetlenül áll a dolgok előtt, de idővel, amikor hasonló helyzetbe kerül, tanulságos lehet számára.”

„A pusztulás, amelyet a háború, a közeledő front jelent, és a halál, mely a méhrákos asszonyban készül elvégezni pusztító munkáját, áll a mű középpontjában. Ezt a konfliktusréteget erősíti a terméketlen és a termékeny asszony szembeállítás. A halálra készülő még szülni akar, alkotni valamit, amit maga mögött hagy.”

Ellenpróbaként érdemes elolvasni a húsz közül a legalacsonyabbra értékelt, mindössze egyetlen „A” és tíz „C” minősítést kapó értelmezést, amely egy „hivatásos” olvasóé: „Egy fiatal szegény asszony eleget tesz egy úriasszony különös kérésének. Szánalommal nézi az önmagát túlélni kívánó emberi gyöngeséget. A párhuzam igen természetes a dolgozó, terhes asszony szegénységének fölénye, és a gazdag, tartalmatlan életű úrinő kétségbeesett cselekedetei között.” Jó bizonyíték ez az értelmezés arra is, hogy a „hivatásos” olvasók is áldozatai lehetnek ugyanazoknak a sztereotípiáknak, amelyeknek a laikusok. Egy biztos, nem a laikus olvasók írásaiból olvashatták őket.

A *Nácik* értelmezése a diákok számára nehezebb „verseny”, de ez sem volt kevésbé érdekes és izgalmas. Szintén egy lány olvasata képviselte a diákokat a „laikusok” csapatában: „A két pásztor látszólagos be-nyugvása, végtelen türelme óriási emberi nagyságot sejtet: az öreg tudja,

hogy a vadállat mindenre képes, nem lehet ellene nyíltan lázadni, mert széttépi. Egyetlen kiút: a látszólag tökéletes alázat, amellyel ők (és éppen ezért nagyok) el tudják viselni a megaláztatást. Ugyanakkor lázadnak is az egyetlen lehetséges módon: nem fordulnak meg, csak a konkrét szólításra. A katonák sületlenségeinek elfogadása (kecske-kutya), magába foglalja a lenézést, és egy néma tiltakozást. A gyermeki kíváncsiságot le kellett győznie a muszájnak, és a tiltakozást az ésszerűségnek. A katonák cselekedetei jellemzik a senkiket, akik hatalmat kaptak, és ezért megpróbálják másokkal (és ezáltal magukkal) elhitetni, hogy ők a »nagyok«.

Itt 79 „A” minősítés született, hárommal több, mint az Örkény-novellánál, ebből 49 jutott az irodalmároknak, hárommal kevesebb, mint a másik novellánál. Míg az Örkény-novella értelmezéseire csak 64, most 93 „C” minősítést adtak a „bírák”, ennek 53%-át kapták a „laikusok”, míg a másik novellánál csak 41%-át. A diákok képviselőjének értelmezése a 13 zsűritagtól 4 „A”, 7 „B” és 2 „C” minősítést kapott, ezzel egy „hivatással” holtversenyben az 5–6. helyet szerezte meg. Ezt a versenyt egy „félíg hivatásos” olvasó, egy könyvtáros nyerte meg, a következő három helyre irodalmárok válasza kerültek.

Hogy viszonyítani lehessen, bemutatjuk ezúttal is a legjobbnak talált értelmezéseket.

„Az erőszakos, embertelen hatalomnak kiszolgáltatott emberek néma ellenállásáról szól a novella. A két pásztor, bár emberi mivoltukban megalázzák őket, magasan fölötte áll a két fegyveres embernek. Látszatra a fegyveresek vannak nyeregben, magasan, és a két pásztor földig hajlítja gerincét előttük, a fiú még a kecskéről is elismeri, hogy kutya. Ők az erős és igaz emberek, éppen megalázottságuk, védtelenségük folytán. Nem tesznek ugyan mást, mint hogy nem vesznek tudomást a fegyveresekről, s csak akkor fordulnak feléjük, amikor szólítják őket, de ez a legfőbb, értelmes dolog, amivel ebben a helyzetben ellenállhatnak megalázóiknak, s a fegyveresek éppen azzal, hogy ezt a két embert megalázzák, önmagukat alázzák meg.” (A könyvtáros értelmezése.)

„Az emberi kiszolgáltatottság lázító erejű rajza. A szituáció két végletes pólus — az abszolút hatalom, és az abszolút kiszolgáltatottság ellentétére épül, ennek következtében a novellában az abszolút determináltság uralkodik.” (Egy irodalmár értelmezése.)

„Két tipikusan kiszolgáltatott figura, egy öregember és egy kisgyerek, tehát eleve nem méltó ellenfelek állnak szemben. Az erőszak képviselői nem fizikai fájdalmakkal akarnak célhoz érni, hanem az emberi méltóság teljes sárbatiprásával. E módszereikkel feltétlen, szinte állati engedelmességre kényszerítik áldozataikat,

akiknek ellenállása csupán bizonyos elzárkózásokban, közömbösségben, néma megvetésekben nyilvánul meg, holott az öregnek fejsze van a kezében.” (Egy irodalmár értelmezése.)

A versenyeknek — amelyekben „laikusok” 1—3., 4., 5—6., 7. és 8. helyezéseket értek el, megelőzve neves kritikusokat is — nem az a tanulsága, hogy a kritikusok mihaszna népség, hisz nem tudnak többet, mint az olvasók, ugyanis a professzionista olvasók átlagával itt a „laikusok” elitje állt szemben, továbbá csupán egy-egy olvasmány értelmezésében mérték össze erőiket. A valóságot és a valóságot feltáró tudomány eredményeit kiegészítő irodalom új értékeket hoz létre. Új értékeket létrehozó tevékenység lehet az irodalmároké is. Ám a „laikusok” között is akadnak — olvasmányonként eltérő nagyságú — több százak vagy több ezrek, akik — ha nem is állandóan, lebet, hogy életükben csak egyszer-kétszer — szintén alkotnak új értékeket is felvillantó értelmezéseket. Az olvasói élmények, ha nem is jelennek meg nyomtatásban, ha csak nagy ritkán is hangzanak el vitákban, feltétlenül gazdagítják a társadalmi tudatot, a társadalmi értéktárat.

8. Az értelmezések minősége

Most nézzük meg, hogy milyen arányban oszlanak meg a különböző szintű értelmezések, mennyi közöttük a homályos dadogás, a becsületes, de nem túl eredményes keresés, feleúton megtorpanó részizgazság, az egész és eredeti értelmezések aránya! (Az öt szintet a mélység növekedését érzékeltető római számokkal jelezzük. Az első szintre kerültek természetesen a teljesen mechanikus leírások, a „nem értettem” válaszok és a teljes félreértések, vagyis a „szövegfelettiből” semmit sem halló értelmezések.)

A *Meddig él egy fa?* értelmezésének mélységei:

	I. szint	II. szint	III. szint	IV. szint	V. szint
magyar diákok	○	□□	□□□○	□□□○	○
bolgár diákok	□□□□	□○	□□○	□□	
lengyel diákok	□	□	□□□□	□□□□	○
orosz diákok	○	□□	□□□□	□□□	○
idősebb szakmunkások	□	□○	□□□	□□□○	□
fiatal szakmunkások	□○	□□	□□□○	□□○	○
idősebb szakmunkásnők	□○	□○	□□□○	□□□	○
fiatal szakmunkásnők	□	○	□□□□○	□□□	□
könyvtárosok		○	□□□	□□□□○	□□

A *Nácik* értelmezéseinek mélységei:

magyar diákok	○	□○	□□□□	□□○	○
bolgár diákok	□	□□□○	□□□○	□□	○
lengyel diákok	○	□□□□○	□□○	□□	○
orosz diákok	□	□□□□□	□□○	□○	
idősebb szakmunkások	○	□□○	□□□□	□□○	○
fiatal szakmunkások	□	□□□	□□□□	□□	
idősebb szakmunkásnők	□□	□□□	□□□	□○	
fiatal szakmunkásnők	○	□□□□	□□□○	□□	
könyvtárosok		○	□□□	□□□□	□□○

A négy diák csoportnál a *Meddig él egy fa?* értelmezésének minősége úgy alakult, hogy azt már az értelmezés-elemek és a kiválasztott kulcsszavak számbavételénél sejteni lehetett: a magyar és a lengyel diákok értelmezései között akadt legtöbb olyan, amelyben felfedezhetők az írói üzenet lényeges elemei, és a bolgár diákok értelmezéseiben a legkevesebb. A hatalom és kiszolgáltatottság értelmezési-elemek és kulcsszavak a magyar diákoknál voltak a leggyakoribbak, ebből sejteni lehetett, hogy ennél a novellánál is az

ő értelmezéseik között találunk legtöbb mélyenszántó változatot. Annak alapján, hogy a magyar középiskolások értelmezéseinek felében bukkant elő a *batalom*, mint értelmezés-elem, és miután tíz közül nyolcan választották a *kiszolgáltatottság* kulcsszót, a lényegét visszaadó értelmezéseknek a megvalósultnál nagyobb arányát várhattuk. Hogy nem így történt, annak okait már a különböző értelmezési szintek vizsgálatánál feltártuk, amikor rámutattunk arra, hogyan „rontják el” jónak induló összefoglalásaikat rövidre zárásokkal, „fékező sztereotípiákkal”, a szöveghez túlságosan közelmaradással. (Néhány esetben maga a *batalom* sztereotípiája akadályozta meg az értelmezés kiteljesedését.) Végül is igazolódtott, hogy a Sánta-novella — a bolgár diákok és a könyvtárosok kivételével — valamivel nehezebb feladatnak bizonyult.

Sok olvasónkat nyilván meglepte, hogy milyen *kicsi különbség tapasztalható a magyar diákok és munkások értelmezéseinek mélysége között*, különösen a *Meddig él egy fa?* esetében. Ennél a novellánál nem kevesebb a négy munkás rétegben a „társszerzői” rangot sejtető értelmezések aránya, mint a diákoknál. A különbséget a legalsó szintű értelmezéseknek a munkásoknál kétszer-háromszor gyakoribb előfordulása jelenti. Mindez arra figyelmeztet, hogy *a befogadást meghatározó tényezők közül botorság lenne az iskolázottságot az élre állítani. Komolyabb szerepe lehetett az értékrendnek, az élettapasztalatoknak.* Az idősebb szakmunkások esetében még a nagyobb olvasottsággal is számolni kell. Ne feledjük, hogy a negyven-ötven éves, könyvtárba járó szakmunkások körében a diákoknál 10–30%-kal több az olyan művek olvasottsága, mint a *Fáraó*, a *Rozsdatemető*, a *Háború és béke*, a *Csendes Don*, az *Oroszlánkölykök*, de még olyanok is, mint *A Mester és Margaritha*, a *Karamazov testvérek*, az *Édes Anna*.

Még egy nyitva maradt kérdésre kell válaszolnunk: a magyar fiúk és lányok értelmezései között sejtett különbségről van szó. Nos, ezek inkább, tartalmi, mint szintbeli különbségek. *A lányok körében valamivel több volt a „társszerzős”, a fiúknál kevesebb a „szövegfelettiből” nem részesedő értelmezés.* A nemek közötti eltérés vizsgálatához azonban mintánk nem elég nagy.

Tekintve, hogy az értelmezések mélységére a négy-öt szakértő véleményének mérlegelésén kívül más mérőműszert nem használhattunk, fontos szerepet szánunk a kulcsszótesztnek ebben a tekintetben is. A különböző szintekre utaló

kulcsszavaknak 1—5 számértéket adva, a kiválasztott kulcsszavak átlagát az értelmezés mélységére utaló ellenőrző mutatóként használtuk. Íme, az ellenőrző számítás eredménye a magyar diákoknál (az Örkeny-novellánál):

I. szint	2,0
II. szint	2,6
III. szint	3,0
IV. szint	3,2
V. szint	3,5

Adósak vagyunk még egy ellenőrző vizsgálat eredményével. Elolvastattuk Sánta novelláját a gimnázium I. osztályába járó, még alighogy középiskolás diákokkal egy budapesti belvárosi gimnáziumban, és ugyanabban a gimnáziumban olyan negyedikes diákokkal, akik három évvel azelőtt már egyszer iskolai órán olvasták és meg is beszélték a *Nácik* című novellát. Értelmezéseik minőségét összevetjük kutatásunk harmadikos diákjai értelmezésével:

	I. szint	II. szint	III. szint	IV. szint	V. szint
elsősök (1979)	□□□□	□□□□	□□□	○	
harmadikosok (1974)	○	□□	□□□□□	□□□	○
negyedikesek (1979)		○	□□□□	□□□□□	□□

Nem vállalkozhatunk arra, hogy eldöntsük, mekkora szerepe volt az életkornak, olvasottságnak, az iskolának, ezeknek az arányoknak a kialakulásában. Azt mindenesetre megállapíthatjuk, hogy a *többnyire értelmiségi szülők gyermekeiből álló negyedikesek és a fizikai szülők gyermekeiből összetevődő harmadikosok értelmezéseinek minősége nem mutat akkora eltérést, mint azt várni lehetett volna.*

9. Beállítódás, értékrend, fogadtatás és megértés kapcsolatai

Láthattuk, hogy *viszonylag kevesen voltak olyanok, akik a két novella közül az egyiket elfogadták, a másikat nem.* Az Örkeny-novellát elfogadók 73%-a a Sánta-novellát is elfogadta, a Sánta-novellát elfogadóknak pedig 91%-a fogadta el az Örkeny-novellát is. A megértésnél egészen más a helyzet: az Örkeny-novellát IV.—V. szinten megértők 50%-a érti meg a Sánta novellát ugyanezen a szinten, a Sánta-novellát megértőknek viszont 64%-a érti meg az Örkeny-novellát.

Ebből arra is következtethetünk, hogy az *értékelést és az értelmezést meghatározó tényező-együttesekben egyes tényezők feltehetően különböző erővel hatnak*, és arra is, hogy *a tetszés és a megértés korántsem esik egybe.* A különböző minőségű értelmezéseknél így alakulnak a tetszés mutatói:*

	Meddig él egy fa?	Nácik
I—II. szint	3,6	3,2
III. szint	4,0	3,7
IV—V. szint	4,1	4,1

Az Örkeny-novella esetében eléggé gyenge, a Sánta-novellánál már figyelemre méltó pozitív összefüggést találunk az értelmezés és az elfogadás között. Hogy van-e közöttük ok-okozati összefüggés, azt nem tudjuk bizonyítani, azt azonban meg tudjuk mutatni, hogy az olvasói aktivitás és az értékrend milyen mértékben befolyásolja az értelmezés mélységét és tartalmát.

Az előbbi fejezet végén az értelmezés megismeréséig halasztottuk el annak a kérdésnek az eldöntését, hogy a „tetszett” és a „nem tetszett” kimondásában az értékrend hatását milyen értelemben erősíti vagy gyengíti a „szív” és az „ész”. Nézzük meg legelőször azt, hogyan alakul az olvasói aktivitás, az értelmezésre vállalkozás aktivitása a két novellát különböző szinten értelmezőknél:**

* Az elemek kis száma miatt az öt szintet háromra vontuk össze.

** Emlékeztetőül: az olvasói aktivitás 1—5 közötti értékét közöljük. Az összes diákra vonatkozó átlagérték 3,3.

Meddig él egy fa?

Nácik

I—II. szint	3,1	3,3
III. szint	3,3	3,5
IV—V. szint	3,6	3,6

Az alábbi értelmezés-elemeket felhasználó olvasóknál így alakult az aktivitás mértéke:

Meddig él egy fa?

Nácik

élet és halál	3,7	megalázás	3,8
funkciótlanság	3,7	fasizmus	3,8
túlélés	3,5	elzárkózás-tűrés	3,6
emlék	3,4	kiszolgáltatottság	3,6
babona	3,4	elembertelenedés	3,5
magány	3,4	hatalom	3,5
átlag	3,3	háború	3,4
valakihez tartozni	3,3	gonoszság	3,4
elmúlás, halál	3,3	emberi tartás	3,4
természet	3,2	átlag	3,3
háború	3,2	paraszti élet	3,3
őrült	3,2	megalázkodás	3,3
a fa, mint az egészség jelképe	3,1	bátorság, ellenállás	3,3
		hazugságra kényszerülés	3,2
		megfélemlítés	3,1
		gyávaság	3,1
		II. világháború	3,1

Úgy tűnik, hogy az olvasói aktivitás, vagyis az értelmezésre vállalkozás „szenvélyessége” az egyes jelentés-elemek felfedezését, vagyis az értelmezés tartalmát erősebben befolyásolja, mint az értelmezés mélységét. A mélyebb értelmezésekre jellemző értelmezés-elemeket megemlítő olvasói aktivitása azonban valamivel erősebb, mint a felszínebb értelmezésekre vagy a félreértelmezésekre utaló elemeket említőké. Jellemző például a megalázást és a megalázkodást vagy az élet—halál fogalompárt említő és a csak az elmúlást regisztráló olvasási aktivitásának eltérése.

Mind az értelmezések tartalmát, mind mélységét a Sánta-novella esetében be-

folyásolja erősebben az olvasói aktivitás, valószínűleg azért, mert ez a nagyobb aktivitással feldolgozható, a nehezebben megfejtendő mű.

Bizonyára emlékezik még arra olvasónk, hogy a *létkitjesítő* értékrendű olvasóknak mindkét novella jobban tetszett, mint a *létkiegészítő* értékrendűeknek, és mindkét novella legkevésbé a *létfenntartó* értékrendűeknek. Nézzük meg, hogy alakult az értékrend és az értelmezés kapcsolata:

	Meddig él egy fa?			Nácik		
értékrend	I—II.	III.	IV—V.	I—II.	III.	IV—V.
létfenntartó	□□□	□□□□	□□□□	□□□	□□□□□□	□□
létkiegészítő	□□□	□□□	□□□□	□□	□□□□□	□□□
létkitjesítő	□□	□□□	□□□□□	□	□□□□□□	□□□□

Az értelmezést befolyásoló tényezők között is tettenérhető az értékrend, valamivel hangsúlyosabban, mint az olvasói aktivitás, amelyet ugyancsak befolyásol az értékrend. A „tetszett” döntés meghozatalakor is szerepet játszik ez a tényező, méghozzá azért, mert az „ítélethozatalkor” az olvasók nagy részénél az értékrend befolyásolta értelmezés is sokat (sok esetben a legtöbbet) nyom a latban, nemcsak a „hivatásosoknál”, hanem a „laikusoknál” is. Az elfogadásnak és a fogadtatás „bőfokának” kinyilvánítása tehát nem a „szűz”, nem az „ész” privilégiuma, hanem egy egyszerre érzelmi és értelmi tevékenység eredménye. Figyelmeztetjük olvasóinkat, hogy az értékrendnek és az olvasói aktivitásnak csupán befolyásoló és nem meghatározó szerepéről van szó. Ezeken a tényezőkön kívül még bőven marad magyaráznivaló — nagyobb, mint sejtettük: az életpálya és az átélt eredmények, az előző olvasmányélmények és még olyan döntő tényezők, mint a személyiség, az olvasási készség, a pillanatnyi helyzet.

Következzék most néhány tipikus eset vizsgálata! Nézzük meg, hogyan alakul a novellák fogadtatása és értelmezése különböző értékrendű és olvasói beállítódású diákoknál!

A) Vizsgáljunk meg először egy olyan változatot, amikor a létfenntartó értékrend passzív olvasói beállítódással találkozik, nézzük meg, hogyan alakul a novellák fogadtatása és értelmezése! „Képzeld, amikor elváltunk, egy évre rá megnősültem. Van egy 19 éves fiam és egy 21 éves lányom, a lányomnak van egy fél éves kisfia. Gondolhatod, milyen aranyos. Nagyon jó érzés nagyapának lenni. A feleségem négy évvel ezelőtt meghalt rákban.

Még mindig a nyomdánál dolgozom, de már van egy új gépem. Vettem egy motort és egy telket.” Így szól annak a magyar fiúnak a 2000. évből keltezett életrajza, aki szerint a szegénység, az emberi élet rövidegsége és a társadalmi egyenlőtlenség a boldogulás legfőbb akadályai; a betegség, a nyomor és a megalázás a legfőbb rossz; a legfőbb életcélok pedig: a szerelem, a szeretet, a boldogság, a világ megismerése és a jólét. Olvasói beállítódása passzív. A *Meddig él egy fa?* közömbösen hagyta, mert „nem kötötte le” a figyelmemet”, közepes értékűnek tartja, mert azt vallja: „nem tudom, hogy ki írta, de nem érdekel a cselekmény”. A művet így értelmezi: „A második világháborúban játszódik ez a történet. Egy szegény asszony egy hirdetés útján felkeresi azt, aki a hirdetést feladta, és megvesz egy fát, amely már csak tűzelőnek jó. Szerintem azért vette meg a fát, hogy gondolhasson valakire, vagy valamire. Lehet, hogy csak egy emléket akart lefedni.” Azzal, amit az író közölt, nagyobb részben egyetért, indoklása: „az akkori körülmények és a háború”. A *Nácik* tetszett neki, mert „jobban lekötötte az érdeklődésemet”, közepes értékűnek tartja. Így értelmezi: „A katonák valószínűleg kerestek valakit. Gondolom, partizánokat. A katonák nagyon önkényesen cselekedtek, de nem használtak erőszakot. Ez is a második világháborúról szólt, nagyon érzékeltette a katona és a szegény favágó különbségét.” Nagyobb részben egyetért az íróval, a „szegénység és az elkeseredettség miatt”. Jó példa ez a tetszés viszonylagosságára, ugyanis a Sánta-novellát Örkény műve után olvasták, így csak ahhoz viszonyítva tetszett neki. A zökkenőmentes, harmonikus és kellemes életre, a zárt kisvilágra valló értékrendje és az irodalomtól elsősorban élvezetet, szórakozást és érdekes-séget váró olvasói beállítódása nem kedvezett a két mű befogadásának.

B) Nézzünk meg egy olyan esetet, amikor egy létkiegészítő értékrend passzív olvasói beállítódással párosul! „A katonaság után színművészeti főiskolára mentem, és filmoperatőr lettem. Filmizek.” Jellemző, hogy nem rendező, hanem csak filmező akar lenni ez az orosz fiú, aki szerint a jó slágerszövegek éppúgy jóra és szépre tanítanak, mint a jó versek, aki azokat a regényeket olvassa szívesen, amelyek segítségével elmenekülhet a gondokkal teli világból, aki szerint csak akkor van értelme elolvasni egy könyvet, másodszor is, ha az ember nem emlékszik a cselekményre, aki azt várja a művészettől, hogy rendet és egyensúlyt teremtsen. Az Örkény-no-

* A szerzők kiemelései.

vella közömbösen hagyta, mert „semmilyen benyomásom sem maradt, hogy miért, nem tudom”, közepes értékűnek tartja, mert „*Dumas-hoz viszonyítva közepes*. Ha Dumas-t olvasom, *megszűnik körülöttem a világ*, ez a novella pedig se hideg, se meleg.” Így értelmezi: „Egy nőről van szó benne, akinek kevés ideje maradt vissza az életéből, aki szeretné azt, hogy *valami maradjon utána*. Azt akarja az író kifejezni, hogy bár a nő meghal, a fa sok száz évig megmarad.” A Sánta-novella is közömbösen hagyta, „mert nem maradt semmi benyomása”, közepes értékű, „mert *egybangúan* van megírva”. A művet így magyarázza: „Bemutatja, hogyan *kegyetlenkedtek* a nácik az emberekkel. *Arra kényszerítették* őket, hogy a kutyát kecskének nevezzék és viszont. Nem érint közletről. El lehet olvasni, de egy óra múlva elfelejti az ember”. Olvasói viselkedése magyarázatának kulcsa a Dumas-hoz fűződő „megszűnik körülöttem a világ” érzés.

C) „Rádióaktív hamu nem mond életrajzot”, ezzel utasítja el életének elképzelését egy magyar fiú, aki szerint a betegség, reménytelenség és a gyűlölet a legrosszabb, az emberi gonoszság és a hálátlanság a boldogulás legfőbb akadályai, aki szerint az ember alá van vetve a természetet és a társadalmat mozgató erőknél. Legfontosabb céljai a boldogság, a szerelem és a belső nyugalom. Örkeny novellája tetszett neki, de nem nagyon, mert „nem tetszett a *stílusa* nagyon, *nélkülözte a témához illő zaklatottságot*”, ezért csak közepes értékűnek tartja. Eképpen értelmezi: „A fa szerintem az *örök emberi vágyat* szimbolizálja: *továbbélni* valamiben a halál után. Ez az egészséges *becsvágy* hozott létre már sok örök *alkotást*, de a szegény rákdaganatos asszony hogyan tudta volna továbbvinni az életet egy öröknek hitt eszmében való megkapaszkodásban? Éppen a *háború* idején, amikor a legnagyobb volt a *káosz* a fronton és az emberi fejekben? Nem. Vett magának egy fát, ami éppen az *ő ellentéte* volt: hosszú életű és egészséges. Joggal érezhette hát, hogy egy fa, ami az övé, megőrzi létének egy darabját.” Nagyobbrészt egyetért ezzel az írói üzenettel. A *Nácik* egyáltalán nem tetszett neki „mert, sivár, üres, kopott, szürke, jellegtelen a *stílusa*, párbeszédei *unalmasak* és hosszúak”, közepesnek tartja művészi értékét, mert „*nem tud felkavarni*”. Így értelmezte a művet: „A fegyveresek az *embertelenséget*, a *nácizmust* képviselik, az öreg és a fiú pedig az *emberi kiszolgáltatottságot*. Az író a nácizmus veszélyére, a *személyiség megölésére* figyelmeztet.” Az íróval teljesen egyetértett, „mert a nácizmus az emberiség nagy veszélye volt, és még *sajnos létezik ma is*.” Pesszimizmusának okát nem ismerjük, de úgy tűnik,

értékfeltő borúlátás ez, egy zaklatott lelkű, de igényes gondolkodóé. Ám nemcsak zaklatottsága és az értékekért aggódó türelmetlensége, hanem ellentmondásos — az aktív és a passzív elemeket egyaránt felmutató — olvasói beállítódása is oka lehetett a Sánta-novella elutasításának és az Örkény-írás nem nagyon kedvező értékelésének, annakellenére, hogy mindkét értelmezés értékes, eredeti, alapos munka eredménye. „Nincsen remény” — következtetésű életrajzából kicsengő pesszimista életterve természetesen nem zárja ki ilyen művek megértését, ám nagyon jellemző üröket okoz értelmezéseiben. Az összefüggéseket meglátó és az írói üzenetre eredeti módon válaszoló értelmezéséből feltűnő módon kimaradt a Bánné alakjában megjelenő *élet*.

D) Az Örkény-novella hőiséhez hasonló figurának formálja magát egy lengyel lány elképzelt életrajzában: „1976-ban fejeztem be a középiskolát, nem szereztem érettségi bizonyítványt, ennek ellenére nem akartam a következő évben letenni az érettségi vizsgát. 1979-ben dolgozni kezdtem a Városi Tanácsnál, mint hivatalnok. Most is itt dolgozom, fizetésem nem magas. Nem alapítottam családot. Egy kétéves kisfiút akarok gondozásba venni. A saját életemmel nem vagyok megelégedve. Tudom, hogy csúnya öregasszony vagyok. Az élettől nem várok sokat. Belenyugodtam sorsomba.” Az életrajzot író számára a legrosszabb a fájdalom, a magány és a megaláztatás, a boldogulás legfőbb akadályainak a háborút, a gonosztságot, és az emberi mohóságot tartja. Úgy gondolja, mindenkinek meg van előre írva a sorsa, az ember egyedül van, saját magának kell a semmiből felépíteni jövőjét. Örkény novellája tetszett neki, „mert az író érdekes problémát vetett fel, azt, hogy mi az emberi élet célja. Jó lenne, ha az irodalom még gyakrabban foglalkozna ezzel”, értékesnek tartja, „mert az elbeszélés témája frappáns, *minden embert érdeklő*”. Így magyarázza a novellát: „Az öreg, elkeseredett asszony, aki tisztában van gyógyíthatatlan betegségével, közelgő *halálával*, maga után akar hagyni *egy darabot az életéből*. Az életet *magányban* élte le, nem hagy *utódot* maga után, amely tovább él, mint az ember. *Emlékeztette* a többieket életére és halálára.” Egyetért az íróval, mert „minden embernek kell *valamit hagynia* a következő nemzedéknek”. Sánta novellája nem nyerte meg a tetszését, „mert nem szeretek ilyen típusú elbeszéléseket olvasni, amelyek az erőszakról, túlerőről, *félelemről* szólnak, amelyekben az egyik ember bántalmazza a másikat”, közepes értékűnek tartja, mert „semmi újat nem tartalmaz és nem tetszik a *stílusa*.” Így értel-

mezi: „Egy embercsoport *erőszaka*, mely alárendelte magának azokat, akiknek más az ideáljuk, mások a nézeteik, és a másik réteg *passzív megadása* a túlerővel szemben.” Nem ért egyet az íróval, „mert az embereknek küzdeniük kell jogaikért és eszményeikért, még meg is kell halni értük”. A két novella eléggé különböző fogadtatását életvitelre és értékrendje meggyőzően magyarázza. Az Örkény-novelláról joggal érezheti, hogy róla szól, méghozzá nem tematikája, hanem problematikája alapján.

E) Nézzük meg a közepesen aktív olvasói beállítottság és a céltalannak érzett élet találkozásának másik esetét, egy magyar lány példáján. „Életem 1973-tól 2000-ig egy pillanatnak tűnt. Képzeld el azt a rohanó életet, amelyben élünk, olyan unalom váltotta fel, hogy néha nem tudom, mit csináljak. A gépek, a technika pár perc alatt elvégzi munkámat, számomra így megállt az élet. Céltalannak, üresnek érzem magam, nincs miben megmutatni cselekvőképességem, célom.” A magányt, az igazságtalanságot, a szabadság hiányát tartja a legrosszabbnak és a boldogulás legfőbb akadályainak. Legfőbb céljai között a szerelem, a világ megismerése, a belső nyugalom, a jólét és az önmagunk megismerése szerepel. Örkény novellája tetszett neki, mert „*lekötötte* figyelmemet, a novella olvasása a *megoldás megismerésére* serkentett”, értékesnek tartja, „az író *egyszerűen* írta meg, de *hatott érzelmekre* és hangulatomra.” A novellát így értelmezi: „Egy *életerős* és egy *beteg* asszony lelki világát mutatja be. A beteg asszony egy-egy szavas kérdései figyelemre méltóak. Az *új életről* kérdez, de közben magában egy nagy vívódás játszódik le, hiszen tudjuk, hogy beteg, és az élet számára már nem hoz semmi szépet”. Ezzel a mondanivaló nagyobb részében egyet is ért. A Sánta-novella nem tetszett neki, mert „olyan nagymértékben *felkavart* és *fejtörést okozott*”, közepesre értékelte, mert „más formában is fel lehetett volna dolgozni ezt a témát”. „Ezt a novellát nem nagyon értettem meg, de szerintem az író azt akarja kifejezni, hogy a náci egy embert hogy *meg tudnak változtatni*, hogy megváltoztatja a *félelem* az emberben a valóságos tényt. A *parasztág kiszolgáltatottságát* is kifejezi”. Így értelmezi a novellát, és csak felerészből ért egyet az íróval, de nem indokolja meg, hogy miért. Bizonytalan életterv, felemás és bizonytalan olvasási stratégia a nehezebb szövegű és az olvasó világától jobban eltérő világú Sánta-novella fogadtatásában és értelmezésében érezteti közvetlenebbül a hatását.

F) Vizsgáljunk meg most néhány olyan esetet, amikor létkiteljesítő értékrend és aktív olvasói beállítódás növeli a 2 mű esélyeit! „Az egyetemet

elvégeztem, két fiam van 22 és 24 évesek, és egy lányom. Ketten még tanulnak, a legidősebb szakmunkás. Én a diploma megszerzése után a pszichológiai intézetben dolgoztam, aztán egy évig gimnáziumban tanítottam, most egy másik intézetben vagyok vezetőként, ez itt szerencsére semmiféle rangot sem jelent. Sokat utaztam, írtam két könyvet új módszereimről, de mivel ezek nem tökéletesek, a könyvek elég rosszak. A legfontosabb azonban az, hogy férjemmel egy olyan iskolát alapítottunk, amelyben friss, nem berögződött tanárok tanítanak. Eredményeink most kezdenek kibontakozni. Az, hogy kényelmesen élünk, tudod, nem érdekel, viszont az annál inkább, ami e mögött van: egyre tágabb cselekvési lehetőség, amit, remélem, mind jobban ki fogunk használni. Ez minden vágyam.” Annak a magyar lánynak az életrajzát idéztük, aki a két kritikus társaságában a három legjobb *Nácik* értelmezés egyikét írta.* Nagyon tetszett neki Sánta novellája, mert „általában az ilyen típusú művekre jellemző a tragédia erőltetése, ez itt nem történt meg.” Kiemelkedő értékűnek tartja, mert „*a művészi megfogalmazás*, a nyelvi kifejezésmód, a jellemábrázolás, és a mondanivaló egysége nagyon jó”. Örökény novelláját tetszéssel fogadta, mert „jó volt megkeresni a rövid mondatok között *a le nem írt sorokat*”, értékesnek tartotta, mert „az elgondolkodtatást eléri vele, viszont azért nem kiemelkedő értékű, mert a mélyebb értelemben nem mindenki számára megfogható.” Ő így fogja meg a mű értelmét: „Úgy érzem, hogy a felszínesen nézve nem túl lekötő cselekmény mögött egy ember sorsa áll. Az idegen asszony életének *kiúttalansága* az elevenen hömpölygő asszonyka mellett egészen kriptaszerűvé válik. Cselekedetét szerintem az magyarázza, hogy *a magányos vég tudatában* vágyik egy bizonyos pontra, amely valahol *túléli* őt. A bő fizetés és a rideg búcsú mögött az *emberség*. A szomorú asszony átható tekintetében az áll: én meghalok, de ti még éltek, nekem már csak egy ilyen menedék kell, nektek itt a háború és a gyerek, hát 160 pengőt adok.” Csak felerészben ért egyet az íróval, eléggé szigorúan azt kifogásolja, hogy „a mondanivalóját csak a haláleset váltja ki a nőben (!), és nem kíséri végig egész életét az emberség”. Mindkét novella értelmezéséért átlagon felüli olvasói készségekkel és intenzitással küzdött meg, egyik esetben a legjobb értelmezések mellé sorolták az övét a szakértők, a másik esetben nem sikerült a társszerzővé válás

* Értelmezése az előző fejezetben olvasható.

annak ellenére, hogy az Örkény-novella értelmezése sem nevezhető eredménytelennek.

G) „Nem tudtam megvalósítani mindent a fiatalkori tervekből. Próbáltam a tőlem telhető maximumot nyújtani a hivatalomban, így is rengeteg a problémám. Állandóan láthatatlan falakba ütközöm. Bár ettől félttem a legjobban, mégis bekövetkezett, hogy a férjemmel és gyerekeimmel együtt egy kicsit beszűkültünk, régi barátainkkal kapcsolataink felszínesebbé váltak. Kevés igazán jó, becsületes ember van. Elkésérik, hogy mindnyájan csak a saját kis lelkünkkel törődünk. Megvalósult viszont egy másik nagy álmom: az utazás. Európa nagy részét már bejártuk, s most egy merészebb, afrikai utat tervezünk. Óriási vágyam, hogy egyszer megismerhessem a néger primitív törzsek kultúráját.” Egy magyar lány írta le így elképzelt életét, akinek legfőbb céljai a boldogság, a világ megismerése, a társadalmi haladás, a mások boldogulása és az emberi kiteljesedés. A *Meddig él egy fa?* nagyon tetszett neki, mert „az író rádöbben a ember az élet értelmének egy részére”, értékesnek tartja, mert „egyszerű stílusával és történetével hatalmas eszmét fogalmazott meg”. A mű lényegét ebben látja: „Minden emberben megvan a vágy, hogy valami *maradandót* alkotson, ne tűnjön el nyomtalanul az életből.” Nagyon tetszett neki Sánta novellája is, „a mondanivaló különös írói megoldása miatt”, kiemelkedő értékűnek tartja „a művészi, tömör, feszültséget teremtő stílusa, különös lélektani ábrázolása, a mozgás illetve a mozdulatlanság jelentős szerepe, filmszerűsége miatt.” Ennek lényegét így látja: „Önkénytelenül is a Jancsó-filmekre emlékeztetett. Az emberi kiszolgáltatottságot, megaláztatást ábrázolta, a helytállással, az emberi értékekkel együtt.”

H) Aktív olvasói beállítódás jellemzi azt az orosz lányt is, aki így képzei el jövőbeli életét: „Felvettek az egyetemre. Miután végeztem, néhány évet Broken Hill-ben dolgoztam. Amikor Famalgant-ba küldtek, fontos esemény történt: a hajón megismerkedtem Alekszejel, és ő most a férjem. Valószínűleg hallottál róla, kollégáival együtt ő találta fel a műszívet. Van egy fiam is, Persey. Akkor született, amikor férjemmel az Antaresen dolgoztunk. Később kijelentette, hogy az ő hazája az Antares bolygó. Most már csak szünidőben jár haza a földre. Korábban a Világmindenség Pravdájánál dolgoztam, majd a televíziónál. Most pedig cikket írok azokról, akik várost építenek a Bengáli-öbölben.” A legrosszabbnak a zürzavart, a rabságot és a magányt, a boldogulás legfőbb akadályainak pedig a bizony-

talanságot, a szabadság hiányát és a társadalmi egyenlőtlenséget tartja. Legfőbb életcéljai között ezeket sorolta fel: boldogság, munka, a világ megismerése, a harmónia és az emberi kiteljesedés. Örkény novellája „mindennél jobban tetszett, mert *egyenesen az én gondolatom*”, értékesnek tartja, mert „gondolkodásra késztet”. Így értelmezi: „Az író azt akarja elmondani, hogy minden ember köteles nemcsak élni, hanem *valamit hagyni is maga után* az embereknek, ezzel az egész élet *teljessé, tökéletessé* válik.” A *Nácik* is megnyerte tetszését, „mert *következtetésre késztetett*”, de csak közepes értékűnek tartja, mert „a dialógusokban eléggé gyakran ugyanaz a kifejezés jelenik meg”. Így látja a mű lényegét: „A nácik arra törekednek, hogy a többiekből engedelmeseket csináljanak, a *nácik lényegét* mutatja be.” A kifelé táguló, de befelé még nem eléggé mélyülő értékrend hatása jól érzékelhető a két novella különböző hőfokú fogadtatásában, és különböző mélységű értelmezésében. (Nem egyedi esetről van szó olvasói gyakorlatában: a két novella előtt olvasottak közül a *Háború és béke*, *Bűn és bűnhődés* és a *Martin Eden* a legnagyobb élményei közé, a *Feljegyzések a holtak házából* viszont az elutasítottak közé került.)

I. „1976-ban befejeztem a líceumot Pulawyben, majd felvételiztem a régészeten, ahová sajnos nem vettek fel. Ezért kénytelen voltam lengyel és szláv irodalmat tanulni. Kezdetben elégedetlen voltam ezzel a szakterülettel, hamarosan megváltozott a véleményem. Tanulmányaim befejezése után nehéz sorsú gyermekekkel foglalkozó iskolában kezdtem el dolgozni. Kezdetben nagyon nehéz volt a munka, azt hittem, hogy nem bírom tovább. Azonban minden jóra fordult. Összebarátkoztam tanítványaimmal. Mindent átvészelttem, és nem törtem meg. Ezt Jaceknek, az egyik tanáromnak köszönhetem, aki segített munkámban és tartotta bennem a lelket. Hamarosan beleszerettem, és férjhez mentem hozzá. Együttélésünk változatosan alakult. Nem volt idilli. Sokat veszekedtünk, de mivel igyekeztünk kölcsönösen megérteni egymást, minden jóra fordult.” Így szól annak a lengyel lánynak az elképzelt életrajza, aki szerint a kudarc, a reménytelenség és a bizonytalanság a legrosszabb, a boldogulás legfőbb akadályai pedig a háború, a gonoszság, az emberi mohóság és az egyenlőtlenség. A munkát, a boldogságot, a szerelmet, a világ megismerését és a sikert jelölte meg legfőbb életcéljaiként. Örkény novellája közömbösen hagyta, így indokolta meg: „*Fiatal lány vagyok, és soha nem gondoltam az öregségre, a halálra*. Képtelen vagyok megérteni, hogy mit élt át ez az öreg

nő. Az elbeszélés meghatott, de csak rövid időre.” Ennek ellenére a novellát értékesnek tartja, mert „*megvilágítja az élet igazságát*, témája életből vett esemény.” A novella üzenetét így értelmezi: „Az író az *élet értelmét* akarta bemutatni nekünk. Arról is, hogy gyorsan elmúlik az élet, és vele együtt az egészség, a boldogság, a szépség, az öröm. Azt mondja, hogy az ember egész életében azért hoz létre új értékeket, hogy esetleg jöjjön egy másik ember, aki mindezt megsemmisítse a háborúval. Az idős asszony tudta, hogy gyógyíthatatlan beteg, azt akarta, hogy legyen valami *reménye*, valami *tulajdona*, ami az ő *ellentéte* lenne, ami túlélne őt, és *nyomot hagyna* utána.” Teljesen egyetért az íróval, mert *minden ember élete ugyanolyan, mint az idős asszony élete*. Minden embernek arra kell törekednie, hogy hagyjon maga után valami tartósat.” A *Nácik* tetszett neki, mert „a mai embereknek és a *mai életnek a tükörképe*”, de csak közepes értékűnek tartja, mert „így érzem, de nem tudom megindokolni, ehhez mélyebben kellene elemezni a tartalmát”. Az elemzésben eddig jutott el: „Azt akarta ábrázolni, hogy milyen szörnyű tettekre képes az ember. Mennyire nem becsülik egymást az emberek. Hogyan akarják *alávetni maguknak az egész világot*. Olyanok ezek, akiknek *semmi sem szent*, sem az öreg ősz feje, sem az ártatlan fiú. *Lelketlenek*, ki akarnak használni másokat, elbutítani, elvakítani.” Egyetért az íróval, mert „a *mai világ tele van ilyen lelketlen emberekkel*, akik arra vetemednek, hogy kihasználják a *gyenge embereket*.” Ez az eset szép példája annak, hogy mennyire szükséges az „a mese rólam szól” érzése Józsa Péter által említett három előfeltételének együttes megléte. Ez a lengyel lány ismerősebbnek érzi a *Nácik* világát, mint a *Meddig él egy fa?* hősének érzéseit. Mindkét esetben elég jól, ha nem is teljes értékűen, hallja az írói üzenetet. Meghatja Örkény novellája, de végül is közömbösen hagyja.

Nemcsak erre a lengyel diákra jellemző a „fiatal lány vagyok, és soha nem gondoltam a halálra” alapállás, hanem a diákok nagy-nagy többségére. Többségük idős vagy öreg asszonyról ír, pedig Örkény csak öszülőről. A rák következményét világosan látják, de az ember „halállal eljegyzettségét” alig néhányan. Lehetőségük volt, hogy a „Rossz dolgok” listáját az onnan hiányzókkal kiegészítsék, de *egyetlen diáknak sem jutott eszébe a halál*. Miért? — kérdeztük az egyik kontrollcsoportban. Mert még fiatalok vagyunk, mert természetes velejárója az emberi életnek, mert nem akarunk vele foglalkozni, mert nem tudunk róla semmit, válaszolták. *A halál megkerülésével, elhallgatásával, a halál leghathatósabb ellenszerének, az értelmes élet-*

nek a felfedezése is nehezebbé vált. Sok diák bevallotta, hogy egészen kicsi gyermek kora óta, amikor sokat kérdezősködött a halálról, most Örkény novellájának olvasásakor szembesült először a halállal, és kényszerült arra, hogy válaszoljon erre a kihívásra. Néhány válasz alá két név került, a „társszerzőké”: Örkényé és egy olvasóé. Közöttük szép számmal akad Örkényt és „örkényül” nem tanuló diák is. Sánta kihívása még nehezebb volt. Történelmi lecke is, de „nem középiskolás fokon”. Emberi lecke is, ahol az olvasó is „áll a gumibottal” fel kell nézzen a fegyveresre, de közben látnia kell a jelenetet valahonnan fentről, ám nem túl magasról. Ennek a novellának is akadtak szép számmal diák-társszerzői, köztük feltehetően olyanok is, akiket érzelmi és értelmi megrendülésük avatott alkotó olvasóvá.

Befejezésképpen

Tapasztalataink, vizsgálatunk elemző feldolgozására vállalkozó munkánkat azzal az észrevétellel indítottuk: roppant keveset ismerünk a művek „életének” arról a fontos, forróan aktív szakaszáról, amikor is az írói alkotás az olvasók, a befogadók élménylenyomataiban megsokszorozódik. Az idevágó ismeretek némi bővítését ígértük ezzel a témafelvetéssel, mely korántsem csak „irodalomtudományi, olvasásszociológiai” kérdésekre nyit ajtót. Hogy ez mennyire így van, okfejtésünknek kellett mintegy magától bizonyítania, — ha ez nem történt meg, most már hiába érvelnénk mellette.

Hadd kérjük azonban meg olvasónkat, velünk együtt pillantson vissza a vizsgálati telepre, melyet kommentárjainkkal igyekeztünk némileg feltárni, s a részeredményeket és összefüggéseket egységes képbe rendezve (s talán a táblázatok „rubrikáiról” is megfélekezve) próbálja érzékelni még egyszer azt, hogy az emberi kultúra, a kulturális viselkedés milyen érzékeny tartományairól kíséreltünk meg valamiféle helyszínrajzot készíteni! Olyasmiről van itt szó — s ez ne legyen mentség vállalkozásunk hiányaira — aminek további felderítésében irodalomkutatóknak, olvasmányközvetítőknak, szociológusoknak és — végül, talán a legnagyobb felelősséggel pedagógusoknak jócskán akad tenni- és megismernivalója. Mert, bár ennek a bemutatott és elemzett vizsgálatnak a diákolvasók voltak a főszereplői, az ebből következő rejtett utalás hadd legyen itt — „az utolsó szó jogán” — egészen nyílt: leginkább talán az irodalomkutatás, az olvasmányközvetítés tanárszakembereinek érdeklődésére tarthat számot az olvasói befogadásnak az a személyes csennel érintkező, az artikuláció révén abból épp hogy kibukkanó övezete, melyről többé-kevésbé bizonyított tényeket és összefüggéseket rajzoltunk. Hiszen nem véletlen, hogy Örkény és Sánta novelláinak középiskolás olvasóiról szóló könyvünk gondolatmenete, minden szándékos sarkítás nélkül vezetett el olyan megállapítá-

sokhoz, melyekben az irodalomoktatás közvetlenül is érintett. Két — durván egyszerűsítő — szempontból is: a művek — jelen esetben — a „modern” próza olvasatokban realizálódó létezési módjáról szól, a megcélzottról, az „ismeretlen” olvasóról, a fogékonyságában és tompaságában is sokszínű befogadóról felderített ismeretek oldaláról. Sokszor használtuk a sztereotípia szót, s tengelye körül értékelve mérlegeltük diákolvasóinkat — hadd fordítsuk a fogalmat most más irányba: *irodalmi művek befogadásának, feldolgozásának folyamatáról is meglehetősen egyszerűsítő sztereotipikus vélekedések vannak forgalomban. Sőt, — néha még azok se.*

Vállalkozásunk talán majd indíttatást ad arra, hogy a szemlélődő, kérdező, netán módszeresen vizsgálódó tanár fokozottabb figyelemmel kísérje azt az igen bonyolult folyamatot, melyben egy felnövekvő nemzedék az előttük járó kulturális-művészi üzenetét, lényegbevágó dolgaira eszméltető írásait befogadja és feldolgozza, illetve elveti vagy elhárítja, tehát azt, amit közmegegyezéssel „olvasás”-nak nevezünk. Akkor „eredményeink”, melyekben a művek is, a kiválasztott írások is csak minták voltak, elnyerik az őket megillető helyet: egy olvasásvizsgálat szerény tanulságairól volt szó.

Nem vállalkozunk itt sem eredményeink gyakorlati alkalmazhatóságának bizonygatására, sem holmi összefoglaló beszámolóra. Követve az értékelési munka lendületének ívét, a legértékesebb visszajelzéseket adó diák-olvasók kapcsán olvasáspedagógiai kérdéseket feszegethetnénk és hagyhatnánk nyitva: Mi történik majd azokkal, akik rendhagyó módon viselkedtek mint olvasók az Örkény- vagy a Sánta-novella értelmezése közben, vagyis akik ilyen típusú olvasmányelőzmények nélkül is „kiváló eredményt” értek el a művészi üzenet megfejtésében? Mi lesz azokkal az élményekkel, amelyeknek magva egy-egy érvényes, eredeti értelmezés? Meggyökereznek-e? Vagy kihül az élmény? Követi-e őket újabb „rendhagyó” olvasmány, vagy egyszeri epizód lesz életükben?

De követhetnénk az irodalomoktatás kulcskérdéseihez kapcsolódó problémák irányát úgy is, hogy az „optimális” esetekről levesszük az érdeklődés reflektorát, és kijelentjük: igazában azoknak a dolga a fontosabb itt, akik a vizsgálatban kedvezőtlen eredményre valló válaszokat adták. Hisz ők képviselik a többséget — és fűzzük újra hozzá: mintánk könyvtárba járó, tehát bizonyos rendszerességgel olvasó középiskolásokat tükröz, tehát pozitív irányban torzít.

Érzékeltettük, *van esély az olvasói stratégia „fellazulására”, de ez az esély nem túl nagy arra, hogy a rendhagyó olvasói viselkedés magatartássá szilárduljon, ha nem erősíti ezt a folyamatot a három feltétel: a két világ (az olvasóé és a műé) hasonlósága, a mű elolvasásában, megfigyélésében és megörzészésében való érdekelttség felismerése, valamint az irodalmi megjelenítés közegében való otthonosság (vagyis az irodalmi nyelv ismerete).* Nem szöszaporítás-e hozzátenni, hogy ez ügyben az olvasáskutató szerepe szinte csak a prologéval egyenlő ahhoz képest, amennyi felelősség és tennivaló az értő tanárookra hárul?

„Eredményeink” azonban számos biztató jelet is mutatnak. Novellát, irodalmi folyóiratot, Örkényhez és Sántához hasonló írókat, a *Meddig él egy fá?-hoz* és a *Nácikhoz* hasonló műveket nem (vagy nemigen) olvasó középiskolások alacsony (10—15 százalékos) arányához képest a két „késérleti novellát” *érzékenyen és kedvezően fogadók aránya meglepően nagy volt.* Feleakkora az írói alkotásra érdemben rezonálók aránya, ám ez is — az összes középiskolás — jelentős tömeg, nem sokkal kisebb, mint egy irodalmi folyóirat olvasótábora. Vajon tudnak-e erről a tanárok, az olvasmányközvetítők, a szülők? Ismerik-e eléggé diákjaikat mint olvasókat, mint „rendhagyó” művekkel találkozó, mint nemmel válaszoló olvasókat: akiknek nem tetszik egy remekmű, akiket közömbösen hagy, akik nem értik őket? Gondolnak-e arra, hogy mennyi érték termelhető ki a „nem tetszett”, „nem érttettem” bevallójának feltett „Miért?” kérdésre adott válaszokból? Hány irodalomórán hangzik el a „Mit szóltok hozzá?”, „Mi a véleményetek róla?”, a „Kinek nem tetszett”, a „Miért tetszett”, „a Mikor vesztetted el a fonalat?”, a „Te hogyan értelmezted?”, a „Hogyan lehet még értelmezni?”, a „Miért nem hatott ránk annak ellenére, hogy egyetértünk vele?”, a „Volt-e szerepe abban, hogy tetszett nekünk, annak, hogy ez egy irodalmi mű?” kérdések közül legalább egyik-másik?

Az 1979—80-as tanévtől kezdve, amikortól a gimnáziumokban az új — Ritoók—Szegedy-Maszák—Veres-féle — tankönyvet használják, immár *nem provokáció arra biztatni a tanárokat, hogy olvasóként, velük egyenrangú társként működjenek együtt diákjaikkal az írói üzenetek feldolgozásában,* hiszen az említett tankönyv „Művészet-valóság-érték” fejezete éppen ilyen szellemenben ír a mű és a befogadó viszonyáról.

Nyilvánvalóvá vált, *hogy az olvasói aktivitás és „értékkrendjük aktivitása” között eléggé szoros, feltételezhetően ok-okozati kapcsolat van. Tehát magas esztétikumot képviselő értékeket könnyebben fogad be az ember, ha az irodalmi*

művekkel szemben is általában aktív, ha a személyiség és a közösség értékei saját értékrendszerének tengelyét képezik. Ebből is az következik, hogy növelni kell az irodalom oktatásával is a lelki-érzelmi-indulati befogadás lehetőségeit azáltal, hogy teljes értékű gondolati-érzelmi irodalomértést sajátítsanak el a diákok, mert ez a művészet forrásaiból származó élmények, felfedezések, szembesítések, megrendülések döntő előfeltétele.

A „társszerző-olvasó” talán szaporítható ritkaság, a sztereotípiáktól fékezett olvasás viszont minden olvasónál tettenérhető, mindennapi jelenség, még a hivatásos olvasók sem védettek a szellemi-lelki renyhéségtől a „fertőzésétől”. Gyakori (talán az átlagosnál gyakoribb) az iskolapadban ülőknél a valóság-érzék fékezte lehetőségérzék, a „művészi kétszínűséggel” szemben türelmetlen „dogmatikus egyenesség”, az írói üzenet fogadásához szükséges „érzékszervek” tompasága: a többértelműség, az ironia, és a groteszk iránti érzéketlenség. Bizonyára feltűnt olvasóinknak, hogy milyen kevesen indokolták meg a művészi érték megtévesztését olyan érvekkel, amelyek az irodalmi megjelenítés jegyeire utaltak volna. (A „párhuzamosság”, a „filmszerűség”, az „ismétlés”, a „tükörképszerűség”, a „bohócarc” kulcsszavakat csak nagyon kevesek szerepeltették a művet rekonstruáló mozaikokban.) Érdemes elgondolkodni azon, hogy mekkora szerepe lehet ebben a pozitivista-adatoló iskolai megközelítéseknek, az irodalomoktatás még ma is érezhető esztétikaellenességének, a moralizáló-prakticista szemléletű irodalomközvetítésnek, az irodalom magasrendű gyönyörködtető szerepe nem kellő hangsúlyozásának. Nem könnyű annak a magyarázata, hogy az olvasmányválasztásaikban ennyire különböző fiúk és lányok értékeléseiben és értelmezéseiben miért mutatkoztak csak viszonylag kis eltérések. Többek között arról lehet szó, hogy a szocializáció hatása sokaknál csak az olvasmányválasztásig ér, tehát kívülről irányított olvasóként választanak, de az értékeléskor már megjelenik a független olvasó, értelmezőként pedig már jóval gyakrabban viselkednek belülről irányított olvasóként, természetesen megküzdve a kívülről kapott, de már szinte reflexeikké váló sztereotípiáikkal.

Van ennek a vizsgálatunknak egy már nem csupán az irodalomértést és oktatást érintő jelzése is. A két novella ugyan fontos életproblémákra, kérdésekre utal, olyanokra, amelyek nem „tantárgyhoz kötöttek”, s mégis az emberi lét lényeges dolgairól: a halálról, a „fennmaradásról”, a nemes emberi lehetőségekről olvastak a diákok.

Az értelmezések azonban egyértelműen mutatják, hogy az olyan, már-már

túlbeszélt témának tűnő fasizmus mennyire csak „konkrét fasizmus”-ként, sematikusan épült be a fiatalok világképébe. A „leckét jól tudó” és az „eseményeket ismerő” tanulók nagy része tanácstalanul áll egy-egy művészi megjelentéssel szemben, amelyekben a náci nem a tévéből vagy kalandregényekből ismert „vérengző rosszemberek”, hanem „csak” fegyveresek, ahol a gázkamrát „csak” lelki terror helyettesíti, ahol az embertelenséggel szemben nem cselekvő pozitív hősök, hanem kiszolgáltatott esendő emberek állnak. Az olvasónak nem könnyű egyszerre az ő helyzetükbe képzelni magát, az ő perspektívájukat vállalva felnézni a lovasokra, tudomásul véve korlátozottságukat, gyengeségüket, felfedezni megcsonkított lehetőségeiket, és ugyanakkor azonosulni az írói szemszöggel is, mely a helyzetet kívülről és egységben látja és átlátja.

„Én azt hiszem, hogy minden műalkotás értékes és fontos, amely valamit, amit eddig nem láttunk, felmutat, valamit, aminek a nevét eddig nem mondtuk, néven nevezzük. Amit néven nevezünk, már soha nem olyan félelmetes, mint ami névtelen és szorongásra készítet bennünket.” A halálról beszélt Örkény István a *Halottlátó* című film televíziós bemutatását követő beszélgetés zárószavaként. A halál és ellenszere, az értelmes, tartalmas élet olyan téma, amelyet „össztársadalmi méretben” elhallgattunk, nem dolgoztunk fel eléggé. Ezt a csendet — többek között — talán tanár és diák párbeszéde törhetné meg, olyan művek ürügyén is, mint amilyen Örkény és Sánta írásai.

Úgy érezzük, elég bizonyítékot szolgáltatunk annak igazolására, hogy a tényleges „esztétikai viselkedés” esetenként függetlenedhet a vallott, kimondott esztétikai értékrendszertől, „vélekedéstől”. Több jel mutat arra, hogy a művészi alkotások befogadását a kultúrán és az értékrendszeren kívül másféle tényezők is irányítják. Ezek a kulturális normáktól függetlenül is mozgósíthatják a befogadók viselkedését. Természetesen ezek a tényezők is társadalmi-kulturális természetűek, felfedezésük, pontosabban leírásuk a művészi alkotások befogadásának további pszichológiai és szociálpszichológiai kutatásai eredményeképpen várható.

Úgy gondoljuk, ennek a kutatómunkának iskolai osztályok és szakörök is színtereivé válhatnak, talán ez is egyik lehetősége lesz annak, hogy a „gályapadból laboratórium” legyen, ahol olvasó- és kutatótársként hajolhat az olvasmány fölé tanár és diák, szerencsés esetben társszerzőjeként az írónak és egymásnak is.

Függelék: A kutatáshoz használt kérdőív

1. OLVASTA-E?*

Ha a felsorolt szerzők műveit olvasta, és azok tetszettek Önnek, húzza alá a szerző nevét, ha nem tetszettek, akkor tegyen a szerző névéhez X jelet!

Berkesi	Remarque	Martin du Gard
Szilvási	Christie	Jókai M.
Passuth	Simenon	Gárdonyi
Mitchell	Chandler	Móra
Cronin	Verne	Hugo
Cusack	Lem	Dumas
Dosztojevszkij	Bradbury	Scott
Flaubert	Zola	Örkény
Stendhal	Fejes	Mándy
L. Tolsztoj	Móricz	Déry
Balsac	Kosztolányi	Semprun
I. Shaw	Hemingway	Faulkner
Knight	Solohov	Golding

2. MŰVELŐDÉSÉRŐL, OLVASÁSRÓL

Az alábbiakban kulturális, főként művészeti-irodalmi kérdésekben való érzésére és véleményére vagyunk kíváncsiak. A legjobb válasz mindig az Ön *személyes véleménye*. Megpróbáltunk feltárni sok különböző és ellentétes szempontot; egyetérthet igen erősen egyesekkel, és ugyanolyan erősen elutasíthat másokat, esetleg bizonytalan lehet ismét mások felől; akár így lesz, akár úgy, biztos lehet benne, hogy sok ember ugyanazt érzi, mint Ön. Minden állítás bal oldalán jelölje meg, mennyire ért egyet, vagy nem, azzal. Ügyeljen arra, hogy egyet se hagyjon ki, és addig ne térjen át a soron következőre, amíg az előzőről nem közölte véleményét. Az alábbi lehetőségek közül választhat:

* A magyar írók helyett a bolgár, lengyel és orosz nyelvű kérdőíveken hasonló bolgár, lengyel valamint orosz és szovjet írók szerepeltek.

- 1 — Egyáltalán nem értek egyet
- 2 — Kisebb részben értek egyet
- 3 — Felerészben értek egyet
- 4 — Nagyobb részben egyetértek
- 5 — Teljesen egyetértek

- A televíziót azért szeretem, mert önkéntelenül is leköti figyelmemet.
- Annál jobb egy könyv, minél inkább elfeledteti saját életemet.
- Az irodalmi művek olvasása lehetőséget ad számomra, hogy művelt emberek közé számíthassam magam.
- A művészet azoknak való elsősorban, akiknek sok a ráérő idejük.
- Nincs értéke annak a filmnek, amelyet nézés közben nem lehet megérteni.
- Könnyű azoknak művelődni, akiknek magas az átlagjövedelmük.
- Ha izgalmas témája van egy könyvnek, filmnek, színdarabnak, nemigen számít, hogy milyen a stílusa.
- Azt keresem a művészetben, amit nem találtam meg az életben.
- A jó slágerszövegek éppúgy jóra, szépre tanítanak, mint a jó versek.
- Azokat a regényeket olvasom szívesen, amelyek segítségével elmenekülhetek ebből a gondokkal teli világból egy boldogabb, harmonikusabb, kellemesebb világba.
- Egy közepes szakkönyvnek is több a haszna, mint a legjobb regénynek, vagy versnek.
- Sohasem értettem azokat, akik órákon át tudnak vitatkozni egy regényről, operáról, szoborról, vagy filmről.
- Egy jó regény elsősorban ismeretek gazdag forrása.
- Csak akkor van értelme újból elolvasni egy könyvet, ha az ember már nem emlékszik a cselekményére.
- Hiába művészi egy film, egy színdarab, egy tv-játék, ha nem okoz kellemes perceket.
- Senkinek semmi köze, hogy mit tartok művészeknek és mit nem.
- Egy jó regény erkölcsi állásfoglalásra és önvizsgálatra készítet.
- Minél zaklatottabb a világ, annál inkább azt várom a művészettől, hogy rendet és egyensúlyt teremtsen.
- Egy jó könyv izgalmas, változatos, érdekes, és ha még a befejezése is megnyugtató, feloldja a bennem levő feszültségeket.

- A jó regény, mint a térkép, pontosan megmutatja, adott célhoz melyik a legrövidebb és legjárhatóbb út.
- A kulturális vetélkedők nyertesei igazi kultúremberek.
- Egy igazán jó irodalmi mű feladat elé állít, elgondolkodtat, elolvasása szellemi munkavégzést követel.
- Ha egy színdarab, egy film, egy könyv éppen olyan, mint a világ, amelyben élek, akkor inkább kimegyek az utcára sétálni.
- Nem szeretem azokat a könyveket, amelyek felzaklatnak, s arra próbálnak kényszeríteni, hogy önmagammal szembenézzek.
- Egy jó regény olyan, hogy az ember bele tudja magát élni, együtt-érez a szereplőkkel, maga is a regény szereplőjévé lesz.
- Az a jó olvasmány számomra, amely apró részleteiben és egészében jól megszerkesztett művészi alkotás, mely új és bonyolult összefüggésben ábrázolja a világot.

3. ÉLETRAJZ 2000-BEN

Képzeld el, hogy 2000-ben a repülőtéren találkozol egy jó barátjával, akivel 1973-ban találkozott utoljára, azóta levelet sem váltottak. Barátja már elmondta, hogy mi történt övele, most Ön következik, de mindössze tíz perce van barátja repülőgépének indulásáig. Írja le — tíz perc alatt —, hogy mit mondana el életének 1973 és 2000 közötti szakaszáról!

4. TULAJDONSÁGOK

Felsorolunk ezen a lapon néhány emberi tulajdonságot. Kérjük, húzza alá közülük azokat (ne többet mint 10-et), amelyeket Ön különösen vonzónak, értékesnek tart, és tegyen X jelet azok mellé (ne többször, mint 10 esetben) amelyeket különösen taszítónak, ellenszenvesnek tart!

agresszív

alkalmazkodó

alázatos

ápoltság

befolyásolható

bátor

buta, korlátolt

célratoró

nagyvonalú

hűtlen

öntudatos

igazságtalan

önzetlen

kegyetlen, kíméletlen

őszinte

közönyös, eltoplult

csúnya	szegény
egészséges	különcködő
elhanyagolt	szemérmes
erős	lelkiismeretes
előkelősködő	szép
fiatal	nem segítőkész
erőszakos	szerény
hazafias	lusta, hanyag
elvtelen, cinikus	szorgalmas
higgadt	pazarló, könnyelmű
felelőtlen	takarékos
hozzaértő	rosszindulatú
feslett, züllött	talpraesett
jóhiszemű	rosszkedvű
gátlástalan	természetes
jómódú	sikertelen
gerinctelen	tevékeny
jószívű	sótlan, unalmas
gyáva	tiszta erkölcsű
kedves, barátságos	spicli, áruló
gyenge	tiszta lelkű
lelkiismeretes	tétlen
hazug, képmutató	titoktartó
magas rangú	tisztességtelen
hebehurgya	türelmes
megbízható	zavaros fejű
hisztériás	zárkózott

5. FONTOS DOLGOK

Kérjük, olvassa végig ezeket a tételeket. Jelölje meg azt a hetet a tétel előtt álló négyzetbe írt „A” betűvel, amelyek nélkül egyszerűen *nem lehet* élni, és „B” betűvel azokat, amelyek nélkül nem érdemes élni!

A szeretet?	A tudás, műveltség?
A hatalom?	A társadalmi egyenlőség?
A szórakozás?	A tiszta lelkiismeret?

Az anyagi jólét?

A remény?

A szépség?

A pénz?

A biztonság?

A jó barátok?

Az egészség?

A rend?

A hírnév?

A hivatásnak érzett munka?

A változatos élet?

Az érvényesülési lehetőség?

Az eszme, amiért harcolni lehet?

A társadalmi státus, rang?

A törvényesség?

A boldog családi élet?

A szerelem?

A játék?

A szabadság?

6. ROSSZ DOLGOK

Az embert sok minden nyomasztja, bántja, keseríti. Mi a legrosszabb az életben? Kérjük húzza alá azokat a dolgokat (ne többet, mint hármat), amelyekről az Ön véleménye szerint a legtöbbet szenvednek az emberek!

fáradtság

félelem

szégyen

reménytelenség

gyász

kudarcc

kényszer

fájdalom

betegség

magány

gyűlölet

zűrzavar

megaláztatás

rossz lelkiismeret

igazságtalanság

bizonytalanság

rabság

nyomor

csalódás

7. A BOLDOGULÁS FELTÉTELE

Mitől függ Ön szerint az emberiség boldogulása? Felsorolunk néhány fontos véleményt. Melyikkel ért leginkább egyet? Ezt a véleményt húzza alá kétszer! És melyekkel ért még egyet? Ezeket egyszer húzza alá!

Az emberiség boldogulása elsősorban:

- a tudományos-technikai forradalomtól és a gazdasági fejlődéstől függ,
- a politikai küzdelmekről és a megfelelő államformák kialakulásától függ,
- a forradalmi harcok kimenetelétől függ,
- az emberek fokozatos kiművelődésétől függ,
- az emberek erkölcsi-lelki fejlődésétől függ,

- emberfölötti hatalmaktól függ,
- a véletlentől függ,
- vagy:

8. A BOLDOGULÁS AKADÁLYAI

Ön szerint, mik a boldogság legfőbb akadályai? Jelölje meg őket, de ne **többet**, mint hármat, aláhúzással, illetve ha nem szerepel a felsorolásban, írja hozzá!

a szegénység	a bizonytalanság	a munkanélküliség
a háborúk	az emberi élet rövideége	az emberi mohóság
a magány	a rossz lakáshelyzet	az emberek hálátlansága
a félelem	az emberi gonoszság	a társadalmi egyenlőtlen-
a betegség	a szabadság hiánya	ség

9. MIT TEHET AZ EMBER?

Szabad-e az ember vagy sem? Erős-e vagy gyenge? Kérjük, jelölje meg aláhúzással, hogy az itt felsorolt állásfoglalások közül melyekkel ért egyet!

- Az embernek szabad akarata van, maga dönt a sorsáról.
- Az ember tehetetlen bábu a természetfeletti hatalmak kezében.
- Az ember alá van vetve a természetet és társadalmat mozgató nagy erőknek.
- Mindenkinek meg van írva előre a sorsa. Senki sem kerülheti el a sorsát.
- Az ember egyedül van, saját magának kell a semmiből felépítenie a sorsát, életét, a maga világát.
- Az ember mindenre képes, ha összefog embertársaival.
- Vagy:

10. ÉLETCÉLOK

Az alább felsorolt életcélok közül húzza alá azokat (de ne többet mint ötöt), amelyeket önmagára nézve is érvényesnek tart. Amennyiben a felsoroltak között nem talál megfelelőt, írja be az üresen hagyott helyre saját szavaival!

A boldogság	A belső nyugalom, a lelki béke
A biztonság	A jólét, a gondtalan élet
A munka	Kötelességeink becsületes teljesítése
A hatalom	A siker, a hírnév, a dicsőség
A szerelem	Önmagunk megismerése
A szeretet	A társadalmi haladás
Az élvezet	Azok boldogulása, akiket szeretünk
A szabadság	Előkészület a túlvilági életre
A világ megismerése	Az emberi kiteljesedés
A nemlét, a felejtés	A harmónia, az egyensúly
Egyéb:	

11. MIT NYÚJT EGY JÓ REGÉNY?

Kérjük, hogy a felsorolt szavak közül húzza alá azokat — de ne többet mint hetet —, amelyeket magára nézve is érvényesnek tart. Még egyszer húzza alá azt, amelyik legjobban kifejezi igényét!

Egy jó regénytől azt várom, hogy:

elszórakoztasson	felvidítson	állítson példát
biztasson	alakítsa a világnézetem	pihentessen
beváltsa reményeim	ismereteket közöljön	igazolja elképzeléseimet
tartson elém tükröt	felfrissítsen	gondolkoztasson
erősítsen meg	rendítsen meg	tágítsa látóköröm
felszabadítson	gyönyörködtessen	megnyugtasson
újat mondjon	tárjon fel összefüggéseket	cselekvésre késztesen
állítson feladat elé		

12. I. NOVELLA*

Olvassa el figyelmesen ezt a novellát!

13. MIRŐL SZÓLT?

Írja le néhány mondatban, hogy Ön szerint miről szól ez a novella, hogy mit akart az író az olvasóval közölni!

Egyetért-e azzal, amit az író közölni akart? Húzza alá a megfelelő szavakat!

* Örkény István: *Meddig él egy fa?* (A szerző neve nem szerepelt.)

Teljesen
Nagyobb részben
Felerészben
Kisebb részben
Egyáltalán nem
Indokolásom :

14. JÓ VOLT-E?

Válaszoljon a következő két kérdésre a megfelelő válasz aláhúzásával, utána röviden indokolja meg választát!

1. *Tetszett-e a novella?*

____ nagyon tetszett
____ tetszett
____ közömbösen hagyott
____ nem tetszett
____ nagyon nem tetszett
____ Indokolásom :

2. *Milyen irodalmi értéket tulajdonít ennek a novellának?*

____ kiemelkedő értékű
____ értékes
____ közepes
____ alig van értéke
____ teljesen értéktelen
____ Indokolásom :

15. MIT ÉRZETT?

Kérjük húzza alá a felsorolt szavak közül azokat — de legfeljebb hetet — melyeket magára nézve érvényesnek tart. Még egyszer húzza alá azt, amelyik legjobban kifejezi azt, amit most érez.

A novella elolvasása után úgy éreztem, hogy:

elszórakoztatott
megnyugtató
felvidítót
felfrissített
felszabadított
újat mondott
ismereteket közölt
cselekvésre késztetett
elgondolkoztatott
csalódást okozott
felbosszantott
fárasztott
bűntudatot ébresztett
félelmet keltett
felkavart
megecsesített

állásfoglalásra késztetett
új összefüggéseket tárt fel
látókörom tágitotta
elkeserített
tükröt tartott elem
zavarba hozott
alakította világnézetem
igazolta elképzeléseimet
példát nyújtott
meghatott
feladat elé állított
gyönyörködtetett
fejtörést okozott
megzavart
megrendített
közönyösen hagyott

16. JELLEMZŐ SZAVAK I.

A felsorolt 33 szó és szókapcsolat mind az Ön által elolvasott novellára vonatkozik. Válassza ki közülük *aláhúzással* azt a 11-et, amelyik a lehető legjobban tükrözi vissza a művet! Az *aláhúzással* kiválasztott 11 szó és szókapcsolat közül még egyszer húzza alá azt a *bármat*, amelyik Ön szerint a legtalálósabban jellemzi a novellát.

áru
bohócárca
család
dolgozó nép
egyszerű fiatalasszony
élet
„életfa”
életadás
falu
fiatalság
front

öregség
párhuzamosság
pazarlás
pénz
szegénység
szimbólum
takarékoság
táncosnő
téboly
túlélés
tükörképszerűség

háború
halál
hátszág
létbizonytalanság
magány
megsemmisülés

úri osztály
úrino
vásárlás
ziláltság
gazdagság

17. II. NOVELLA*

Olvassa el figyelmesen ezt a novellát!

18. 1. 13. kérdés

19. 1. 14. kérdés

20. 1. 15. kérdés

21. JELLEMZŐ SZAVAK II.

A felsorolt 33 szó és szókapcsolat mind az Ön által elolvasott novellára vonatkozik. Válassza ki közülük *aláhúzással* azt a 11-et, amelyik a lehető legjobban tükrözi vissza a művet, amelyekről egy társasjáték keretében a mű olvasói felismerhetnék a novellát. Az aláhúzással kiválasztott 11 szó és szókapcsolat közül még egyszer húzza alá azt a hármat, amelyik Ön szerint a legfrappánsabban jellemzi a novellát!

bátorság
ellenállás
elzárkózás
emberi tartás
embertelenség
engedelmesség
fegyverek
fejsze
filmszerűség
gumibot
gyanúsítás
gyávaság

kisfiú
kiszolgáltatottság
kutya
megalázás
megfélemlítés
megalázkodás
paraszti nyomor
párhuzamosság
partizánok
pásztorok
szolgaság
tiszogatás

* Sánta Ferenc: *Nácik* (A szerző neve nem szerepelt.)

háború
hősiesség
idős ember
ismétlődés
kecske

titoktartás
úri önkény
vallatás
jóság

22. III. NOVELLA*

Olvassa el figyelmesen ezt a novellát!

23. 1. 13. kérdés

24. 1. 14. kérdés

25. 1. 15. kérdés

26. SZEMÉLYI ADATOK

A kérdezőbiztos töltse ki!

A kérdezett

1. Neme:
2. Életkora:
3. Foglalkozása:
4. Lakóhelye:
5. Szüleinek foglalkozása 14 éves korában:
6. Családi állapota:
7. Iskolai végzettsége:
8. Szakképzettsége:

Milyen könyveket kölcsönzött a könyvtárból az utóbbi időben?

* Móricz Zsigmond: *Kis Samu Jóska* (A szerző neve nélkül.)

OSZK

Nemzeti Széchényi Könyvtár

Tankönyvkiadó Vállalat

A kiadásért felelős: Petró András igazgató

81. 11071 Petőfi Nyomda, Kecskemét

Raktári szám: 52893

Felelős szerkesztő: Kelemen Endréné

Műszaki vezető: Lojd Lajos

Fedélterv: Bogdán Hajnal

Műszaki szerkesztő: Ihász Viktória

A kézirat nyomdába érkezett: 1981. február

Megjelent: 1981. szeptember

Példányszám: 3300

Terjedelem: 11,25 (A/5 ív

Készült: monószedéssel, íves ofszetnyomással,

az MSZ 5601—59 és az MSZ 5602—55 szabvány szerint

TA 3323—G/49—8183

4976

18,— Ft

Egy nemzetközi összehasonlító olvasásszociológiai kutatás keretében két hatásos magyar novella (Sánta: Nácik, Örkény: Meddig él egy fa?) fogadtatását és befogadását vizsgálták a szerzők budapesti, varsói, moszkvai és szófiai 16-17 éves középiskolások körében. Az értékrend és az irodalmi beállítódás, valamint az olvasói értékelés és értelmezés összefüggéseit kutatják. Ezek eredményeiről számol be a kötet.

52893